

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 10 1894

Հ Ո Վ Տ Ե Մ Բ Ե Ր

1894 № 10

Վ Ե Յ Ե Ր Ա Ր Դ Տ Ա Ր Ի

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ

Типографія М. Д. Ротиніанца, Гол. пр. д. № 41.

1894

В. И. П.

ПЕЧАТЪ СЪВѢЩАЮЩЕГО СЕБѢ

ПЕЧАТЪ СЪВѢЩАЮЩЕГО СЕБѢ

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 25 Октября, 1894 г.

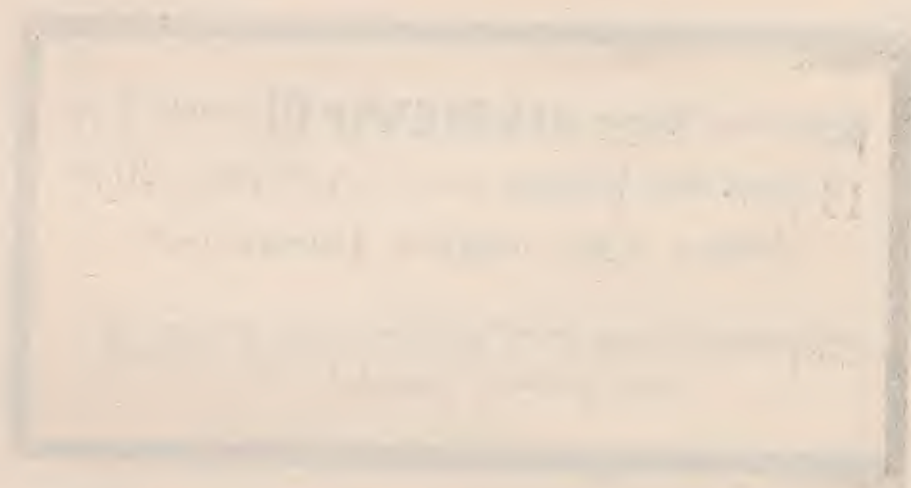
Թագաւոր Կայսր **ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՈՒ** ժամը 2-ից
15 ըրպէ անց կէսօրից յետոյ հոկտեմբերի 20-ին
խաղաղ ի Տէր հանգեաւ Լիւադիայում:

Հանգուցեալ Կայսեր մարմինը Պետերբուրգ փոխադրւեց և
հողին յանձնւեց նոյեմբերի 7-ին:

ԿԱՅՍՐ ՆԻԿՈԼԱՅ II

Համայն Ռուսաստանի զահը բարձրացաւ Նորին Մեծութիւն Կայսր
Նիկոլայ II, Օղոստափառ Որդին հանգուցեալ Կայսր Ալեքսանդր III-ի:

Կայսր Նիկոլայ II նոյեմբերի 14-ին պատկազրւեց Մեծ Իշխա-
նուհի Ալեքսանդրա Ֆեոդորովնայի հետ՝ ծնեալն Ալիսա Հեսսէնեան:

II. 1874-1875

The following table shows the results of the
survey of the land in the
county of [illegible] during the
year 1874-1875.

VII ՏԱՐԻ „ՄՈՒՐՃ“ ՏԱՐԻ VII

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ-ՀԱՍՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 1895 ԹԻԱԿ. ՀԱՄԱՐ ԲԱՅԻԱԾ Է

«ՄՈՒՐՃ» ամսագիրը 1895 թվականին կը հրատարակի նոյն ծրագրով և նոյն զիրքով, որպէս և նախկին վեց տարիներում:
«ՄՈՒՐՃ»-ը, որպէս անցեալում, նոյնպէս և ապագայում կը բովանդակի՝

- I. Յօդաճներ մեր կեանքի հիմնական պայմանների մասին:
- II. Վէպեր և պատմաճքներ:
- III. Ոտանաւոր-բանաստեղծութիւններ:
- IV. Նկարագրական-ճամբորդական:
- V. Գիտական հանրամատչելի յօդաճներ:
- VI. Հետազօտութիւններ տնտեսական, սոցիալական, պատմական:
- VII. Գրական քննադատութիւն:
- VIII. Գրախօսութիւն նոր լոյս տեսած գրքերի:
- IX. Ժամանակակից Տեսութիւն մեր կեանքի ընթացիկ խնդիրների և այլ յօդաճներ մեր ժամանակակից ներքին կեանքից:
- X. Գաւառական նամակներ:
- XI. Թղթակցութիւններ Ռուսաստանից և Արտասահմանից:
- XII. Քաղաքական տեսութիւն:
- XIII. Զանազան լուրեր:
- XIV. Յայտարարութիւններ և տեղեկատուներ:

«ՄՈՒՐՃ»-ի ԳՐԱԿԱՆ ՄԱՍԸ ապահովւած է բազմաթիւ աշխատակից-ներով, որոնց կազմը ուժեղանում է նորերի նպաստներով:

Ներկայ 1894 թւականի մինչ ներկայ ա իսը աշխատակցել են «Մուրճ»-ին հետևեալ անձերը՝ որոնց անունները դասաւորում ենք ըստ աշխատակցութեան հնութեան.

1 Արասխանեանց, Ա.	21 Դադրաշեան, Յար.
2 Մանուէլեանց, Լեոն	22 Յակոբեան, Յակոբ
3 Վարդանեանց, Գր.	23 Խանդաղեան, Խորէս քահ.
4 Ծատուրեան, Ալ.	24 Աստածատրեանց, Գէորգ
5 Մխրթարեան, Արշալուս	25 Աղէլեան, Ա.
(նոյնը և Արգահատեան)	26 Բահաթրեան, Սարգիս
6 Ղազարեան, Երևանդ	27 Ղւտահան, Արսէն վարդ.
7 Արծրունի, բժ. Վահան	28 Մարդանեան, Ֆրիդոն
(նոյնը և Ֆելիքս)	29 Տէր-Մարտիրոսեան, Միք.
8 Խաժակեան, Գ.	30 Յովհաննիսեան, Միք.
9 Նաւասարդեան, Մկրտ.	31 Միրիմանեան, Յար.
10 Փափաղեան, Վ.	32 Մեղքումեան, Մ.
11 Վանցեան, Գր.	33 Դուրբախեան, Յովհ.
12 Մնացականեան, Դարբ.	34 Տէրեան, Ստ.
13 Բաշինջաղեան, Գէորգ	35 Սողոմոնեան, Բ.
14 Մուրադեան, Յակոբ	36 Մէղնիկեան
15 Ղարաջեան, Գէորգ	37 Գնունի, Յովհ.
16 Աթանասեան, Աշոտ	38 Տէր-Մկրտչեան, Մ.
17 Բալաղեան, Սամուէլ	39 Մինասեան, Երև.
18 Զաքարեան, բժ. Թադէոս	40 Գեմիրճեան, Դերենիկ
19 Աղապեան, Ղազարոս	41 Բահաթրեան, Լեոն
20 Վրուր	

Բաժանորդ գրելու համար պէտք է դիմել՝

Խմբագրատունը—Тифлисъ, въ редакцію „МУРЧЪ“

Արտասահմանից—Tiflis, Rédaction „MOURTCH“:

Կամ մեր գործակալութիւնները (տես կազմի վերջին երեսը):

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆՆ Է 10 ռուբլի տարեկան:

Ուսուցիչները և ուսանողները վճարում են 8 ռուբլի:

ՎՃԱՐԸ կարելի է հատուցանել նաև մաս-մաս՝ 5 ռ. (կամ

4 ռ.) սկզբում, մնացածը մինչ առաջին կիսամեակի լրանալը:

ՄՈՒՐԱՑԿԱՆՆԵՐ

ԳԵՈՐԳ ԲԱՇԽՆՋԱՂԵԱՆԻ

Ձմեռւոյ աստեղագարդ անամպ երկինքը կամար էր կապել սառած երկրի վրա և կարծես ճիգ էր թափում լոյս թափանցել բոլոր մութ անկիւնները: Լուսնի բարակ աղեղը արդէն վաղուց երևացել և անյայտացել էր: Գիւղը թմրում էր խաւարի մէջ, սակայն այս ու այնտեղ զիր ու ցան եղած խրճիթների միջից ճրագների նւազ լոյս էր դուրս ցոլանում: Յոլանում էր տխուր և խղճալի կերպով, իր մէջ պարզ ցոյց տալով բնակիչների աղքատութիւնը: Զիւնի նշան անգամ չէր նշմարւում ամբողջ տարածութեան մէջ: Փչում էր սուր քամին և ամեն ինչ սառեցնում ցամաքեցնում էր: Երբեմն-երբեմն լսւում էր դանդաղ հաշոց, երևի մի պառաւ դամիռի, որ կարծես ուժով ստիպւում էր իրան այդ անելու, իր պարտքը կատարած լինելու համար: Մի քանի կտուրների միջից ծուխ էր բարձրանում և խկոյն ցրւում անյայտանում խաւարի մէջ: Գիւղից մի փոքր հեռու, երկնքի մութ Փոնի վրա, կրկնապատիկ մութ գոյնով նկարւում էր փոքրիկ եկեղեցի, որի կտուրի վրա նշմարւում էր համաչափութիւնից զուրկ սև խաչ: Եկեղեցու կողքին բարձրանում էր կմախք դարձած հինաւուրց մի ծառ: Այդ ծառի ամենացած ճիւղերից մէկի վրա կախւած էր միակ զանգակը: Եկեղեցին կանգնած էր տերևաթափ թփերով ծածկւած բլուրի վրա: Քամու ընդմիջելու ըողչներին հուլ կերպով լսւում էր միահնչիւն տաղտկալի ձայն: Դա մի փոքրիկ աղբիւր էր եկեղեցուց ոչ շատ հեռու: Գիւղից դուրս երևում էր սև անորոշ տարածութիւն, և այս տարածութիւնը միախառնւում էր հորիզոնի վրա զանաւած լեռների

հետ, որոնք սահման էին դրել երկինքին: Երկինքը սաստիկ մոլթ էր, բայց թափանցիկ, և այդ մոլթ անսահմանութեան վրա շար-ւել էին անթիւ աստղեր զանազան մեծութեամբ և ջոկ-ջոկ խմբակներով: Նրանցից շատերը դիտում էին անշարժ, իսկ շատերը, ընդունելով ազամանդի բոլոր երանգները, տատանւում էին անհուն տարածութեան մէջ: Նրանց մօտով երբեմն-երբեմն անցնում էին արագութեամբ փայլուն գծեր ու իսկոյն մարում: Այդ միջոցին գիւղի ծայրում, մի լայնածառալ խրճիթի բաղում, ուր ցրիւ էին տրւած զանազան անորոշ կուտակներ, հաւաքւած էին մի քանի երեխաներ: Նրանք ծալապատիկ նստած էին տախտակներոյ ծածկւած թոնրի վրա: Թոնրի մէջ կրակ կար, անշուշտ այդ օրը հաց էին թխել: Յնցողիների մէջ փաթաթւած և հազիւ մարմինը ծածկած երեխաները պինդ կպել էին միմեանց և կոնկորնում էին, թէև տակից այրում էր նրանց թոնրի տաքութիւնը: Նրանք երկար ժամանակ նստած այստեղ պատմութիւններ էին անում զանազան ղէպերից ու արկածներից, ով ինչ լսել էր կամ տեսել:

—Վերջացրու, Միխօ, Սանդրօն էլ չի խանդարի... Սանդրօ ջան, քեզ մատաղ, մի խանդարի, Ատուած վկայ՝ միրգ կը տամ, երբ կ'ունենամ, աղաչում էր կապտաչեայ ու գեղեցկադէմ մի երեխայ:

—Ո՞վ է խանդարում, Սաքօ... Ես չեմ խանդարում, թող ինչ ուզում է պատմէ: Ես հանաք արի, Միխօ, իսկ դու քոճի նման միշտ պատրաստ ես լալու:

—Միխօն լուռ էր: Յոնքերը կիտած, վիրաւորւած դէմքով նայում էր ցած և անդադար բամբակ պոկում իր մաշւած բաձկոնի փեշերի միջից: Դրա կողքին նստած էր իրանից գուցէ մի տարով փոքր երեխայ, չափից դուրս նիհար ու ծաղկատար դէմքով և մեծ գլխով: Հագին ունէր անթիւ կարկառաններով ծածկւած մի անճոռնի բան, որ չէր կարելի հաստատ ասել թէ սկզբում ինչ է եղել: Այսքան միայն կարելի էր ենթադրել որ դրա հագնողը պէտք է լինէր հաստամարմին տղամարդ կամ յղի կին: Նրան անւանում էին գիւղում «Փարաջա» հէնց այդ շորի պատճառով: Փարաջան կոչը էր երկու աչքով: Մի քանի բոսկէ լուութիւնից յետոյ սա Միխօի ականջին փսփսաց՝ «ցաւում է դարձեալ»: Միխօն չպատասխանեց,

միմիայն թեթեւ կերպով իր մարմինը շարժելով ուզեց հասկացնել թէ խօսել չի ցանկանում:

—Շարունակիր էլի, Միխօ, հրամայական ձեռով նորից դիմեց Սանդրօն:—Շարունակիր, թէ չէ իսկոյն կը վռնտեմ աշտեղից քեզ էլ, Փարաջին էլ:

Վիրաւորւած՝ այս երկու մանուկները իրար աւելի կպան և չհամարձակեցին խօսք ասելու: Դրանք հարազատ եղբայրներ էին:

—Մի վռնդիր, Սանդրօ ջան,—նորից աղաչեց Սաքօն,—թող տաքանան աշտեղ, մեղք են:

—Ինչ լաւ կօշիկներ ունես, Սանդրօ, ով գիտէ իսկի ոտներդ չի մրսում,—խօսեց մի ուրիշ երեխայ ժպտալով,—հայրդ երեւի նորից կը բերի քաղաքից քեզ համար, երբ այդ կը մաշես:

—Ի հարկէ նորից կը բերի, ընդմիջեց Սաքօն, Սանդրօի հօր նման մի հարուստ մարդ...

—Զե՛ս ուզում, Փարաջա, քեզ բաշխեմ կօշիկներս, դիմեց Սանդրօն ծաղրելով: Այդ միջոցին մեկնեց իր ոտները դէպի նա և ծնկներին ամուր դիպցրեց: Փարաջան անսպասելի հարւածից ցնցւեց ու, ծռմռելով դէմքը, արձակեց մի խուլ և անորոշ ձայն: Բոլոր ներկայ եղողների մէջ լուրթիւն տիրեց: Սանդրօն ուշադրութիւն չդարձնելով իր անդուլթ վարմունքի վրա, նորից մեկնեց ոտները դէպի Փարաջան և կեղծ փաղաքշութեամբ հարցրեց՝—Զե՛ս ուզում, Փարաջա, քեզ բաշխեմ կօշիկներս... Տղերք, ես կը պատմեմ մի լաւ հէքիաթ, միայն այն պայմանով, որ սուս ու փուս նըստէք ու լսէք:

Ոչ ոք նրան չպատասխանեց: Նրանք լաւ գիտէին որ հէքիաթ ասելու մտադրութիւն չունի, սակայն ոչ մէկն էլ չհամարձակեց այս մասին խօսք ասելու: Սանդրօն իր կերպարանքին լրջութիւն տալով սկսեց.

«Արաբստանում մի թագաւոր կար, զեղեցիկ սև աչքերով ու փոքրիկ սիրուն գլխով: Հազին ունէր զառ ու զարբաբ, դրա անունն էր Փարաջա...» Երեխաներից մի քանիսը յանկարծ ծիծաղեցին ու իսկոյն ընդհատեցին, իրանց վիրաւորւած զգալով:

—Գողի զաւակ, լիրբ, կատաղած ձայնով բացականչեց Միխօն ու արագութեամբ վերթռաւ տեղից, իջաւ թոնրի վրայից և սկսեց իր յետևից քաշել կոյր եղբօրը:

Սանդրոն դեռ մի րուպէ սառած մնաց, իսկ յետոյ, արագութեամբ իջնելով թոնրի վրայից, վազեց դէպի սուռն: Միխօն, երեւի միտքը հասկանալով, դէս ու դէն ընկաւ, սկսեց քարեր որոնել: Հաղիւ պոկեց սառած գետնից երկու հատ, շտապով դրեց Փարաջի ձեռքը ու նորից սկսեց որոնել: Միւս երեխաների մէջ նոյնպէս իրարանցում ընկաւ: Ամենքը իջան թոնրի վրայից ու ոտներով սկսեցին քարեր որոնել: «Եկ, Միխօ, քար գտայ... Արի պոկիր, շուտ արա՛» ամեն կողմից դիմում էին երեխաները հազիւ լսելի ձայնով, վախենալով որ հեռու չլսւի:

Փարաջան մէջքը ամուր կպցրեց թոնրին, գլուխը մի փոքր թեքեց ու ականջները սրեց: Մի վայրկեանից յետոյ բացականչեց՝ «Գալիս է, գալիս է, օգնեցէք»: Այդ միջոցին երևաց Սանդրոն: Նա աջ ձեռքին մտրակ ունէր, իսկ ձախ ձեռքով մի ահագին շուն էր քարշ տալիս իր յետևից: Մօտեցաւ թոնրին ու նշան տւեց շանը: Շունը հազիւ սկսեց հաջել, որ Փարաջան քար արձակեց և դիպցրեց ուղղակի գլխին: Շունը «ծիկա» տալով վազեց հեռացաւ:

«Հա զոչաղ» բացականչեց Միխօն, ընդունելով վճռողական դիրք: Սանդրոն մտրակը բարձրացնելով ուզեց յարձակել Փարաջայի վրա, բայց նկատելով որ իր դէմ նոյնպէս քար է ուղղած, վազ տւեց դէպի սուռն կատաղութեամբ աղաղակելով «աղքատներ, քաղցածներ, քոռ» և անյայտացաւ մթութեան մէջ:

Մի քանի րուպէից յետոյ երեխաները նորից հանդարտեցան:

—Տղերք, նստեցէք թոնրի վրա, բարկացած ձայնով խօսեց Միխօն, Սանդրոն դնաց կորաւ:

Երբ երեխաները բարձրացան թոնրի վրա ու առաջւայ նման նստեցին, անսպասելի կերպով մօտեցաւ նրանց մի ծերունի մարդ: Արտաքին տեսքից կարելի էր եզրակացնել որ նա աղքատ է: Մերկ մարմնի վրա հագին ունէր միայն մի մաշած վերարկու: Ձեռքին ինչ որ կապոց ունէր: Երեխաները իսկոյն ճանաչեցին նրան: Նա գիւղում յայտնի էր: Նրա իսկական անունը Արապիոն էր, սակայն համարեա ոչ ոք չգիտէր այդ: Բոլորեքեան նրան անւանում էին Ղալիոն: Նրա մասին շատ անեկդոտներ էին պատմում և այնքան տարածւած էին այդ անեկդոտները, որ գիւղի բոլոր երեխաներն անդամ բերան էին արել, և երբ փողոցում հանդիպում էին Ղա-

լիոնին, սկսում էին պատմել և ջգրեցնել: Հասարակ խօսակցութեան աւարկայ էր դառել թէ ինչպէս Ղալիոնը ձմեռւայ ամենացուրտ օրերին իր հօր գերեզմանի վրա խարոյկ էր վառում, որպէս զի հանգուցեալը տաքանայ: Պատմում էին նոյնպէս, որ մի օր զիւղի մզկսուն փայտով ծեծել էր, պատճառ բերելով այն հանգամանքը, որ քահանան օրինաւոր կերպով չի խոստովանեցրել իրան, ճաշակւելուց առաջ: Սրա նման պատմութիւններին վերջ չկար: Ամենքը լաւ ճանաչում էին Ղալիոնին, սակայն ոչ ոք չգիտէր դրա կենսագրութիւնը: Ոչ ոք չէր կարող մինչև անգամ մօտաւորապէս գուշակել թէ քանի տարեկան էր նա: Ոմանք ասում էին շատ ծեր է, ոմանք պնդում էին թէ ջահել է:

Մի անգամ եկեղեցու գաւթում բազմութիւ ժողովուրդ էր հաւաքւած: Այդ միջոցին անց էր կենում եկեղեցու մօտով Ղալիոնը իր սովորական վռազ քայլերով: Ծերունիներից մինը ցանկանալով զւարճութիւն պատճառել ներկայ եղողներին՝ կանչեց Ղալիոնին, որ մօտ գայ: «Եկ այստեղ, Ղալիոն, եկ», կրկնեցին և միւսները: Երբ նա մօտ եկաւ՝ ծերունին հարցրեց՝ «Ղալիոն, քանի տարեկան ես»: Նա առանց երկար մտածելու նայեց ծերունիների երեսին ու ասեց՝ «ձեր քելեխին պէտք է հարբեմ», իսկ յետոյ դառնալով երիտասարդներին, աւելացրեց՝ «ձեր հարսանիքին պէտք է ուրախանամ»: Այս ասելով հեռացաւ և շարունակեց ճանապարհը: Նրա թոյլ կազմւածքը և կռացած մէջքը տեսնողի գութն էր շարժում, բայց մեղամաղձոտ դունստ դէմքը և խելացի խոշոր աչքերը տեսնողին մի րոպէ մտածմունքի մէջ էր գցում: Նրա շրթունքին ոչոք ժպիտ չէր տեսած: Ինչով էր նա կերակրւում—դժւար էր ասել: Հաց մուրալ նա չէր սիրում, բայց երբ ինչ առաջարկում էին, շնորհակալութեամբ ընդունում էր: Գարնան սկզբից մինչև աշնան վերջը զանազան բոյսեր էր հաւաքում ու չորացնում: Ոչ մի հանգուցեալ չէր թաղւում առանց նրա ներկայութեամբ: Նա բոլորին յուղարկաւորում էր՝ առանց կրօնի և ազգութեան խտրութեան: Տնից մինչև եկեղեցի և այնտեղից մինչև գերեզմանատուն դադաղի մի կողմը նա էր ունենում ձեռքին: Քելեխին երբէք սեղանին չէր նստում հաց ուտում, այլ վերցնում էր բաժինը, խնամքով փաթաթում էր թաշկինակի մէջ և տանում: Այդպիսի դէպ-

քերում ներկայ եղող մուրացկանների մէջ ծիծաղ էր առաջանում, սխտում էին սրախօսութիւններ անել ու ծաղրի ենթարկել Ղալիոնին: Այս բոլորից կարելի էր եղրակացնել, որ մուրացկանները բողոքում էին դրա դէմ, թէ ինչ հիման վրա Ղալիոնը արհամարում է իրանց, քելեխին հաց ուտելու, երբ ինքն էլ նոյնն է անում, միայն զանազանութիւնը այն է, որ իրանք, այսինքն մուրացկանները, հանգուցեալի տանն են ուտում իսկ Ղալիոնը իր տանը:

Իւրաքանչիւր մեռելոցին, աղբիւրից կուժը կուժի ետեւից ջուր էր տանում գերեզմանատուն և բոլորի ծարաւն էր հագեցնում: Մի անգամ մեռելոցի օրը քահանան հարցրեց՝ «Ղալիոն, ինչո՞ւ հօրդ գերեզմանը չես օրհնել տալիս»: «Ծարաւ չեմ, տէրտէր, ջուր տամ եղաւ պատասխանը:

Նա ապրում էր կիսաքանդ խրճիթի մէջ, ուր ամառը այնպէս էր շոք, ինչպէս զուրաք, ձմեռն էլ այնպէս էր ցուրտ ինչպէս զուրաք: Այդ միակ ժառանգութիւնն էր, որ մնացել էր իրան ծնողներից:

Եկեղեցի մտնում էր տարին մի անգամ, զատկի նախընթաց օրը, ճաշակելու, իսկ ամբողջ տարւայ ընթացքում ոտք չէր կոխում այնտեղ, անմիջապէս կամ թաք էր կենում կամ գնում էր անյայտանում: Նրա համար ամենասիրելի զբոսանքի տեղը գերեզմանատունն էր, ուր շատ յաճախ ամբողջ օրեր էր անցկացնում: Նա այնտեղ անգործ չէր մնում, այլ ծաղիկներ էր օրոնում դաշտի մէջ և, արմատներ հանելով, զգուշութեամբ բերում էր և տնկում թարմ գերեզմանների վրա, ուր թաղած էին մանուկներ: Այդ ամենը նա անում էր միանգամայն ծածուկ, մարդկանց աչքերից հեռու:

Երեխաները շուտով ճանաչեցին Ղալիոնին: Թէպէտ նրանք երբէք բանի տեղ չէին դրել նրան, սակայն այդ վայրկեանին բոլորեքեանք հաւասար կերպով երկիւղ զգացին: Փարաջան էլ վախեցաւ, նա էլ հասկացաւ թէ եկողն ով էր: Տիրեց մեռելային լուծիւն: Ղալիոնը, առանց ձայն հանելու, երեխաներին քաշեց թոնրի մի կողմը, իսկ հակառակ կողմից երկու տախտակ բարձրացրեց ու զգուշութեամբ դեռնի վրա դարսեց: Բաց արաւ իր կապոցը, որ ձեռին ունէր, հանեց այնտեղից մի երկու հատ ցնցոտիներ, կախ տւեց թոնրի մէջ և մի փոքր ժամանակ այդ դրութեան մէջ

պահեց: Վերջապէս, մի քանի անգամ թափ տալուց յետոյ, հանեց և առաջւայ նման փաթաթեց: Տախտակները իրանց տեղը դարսելուց յետոյ, երեխաներին էլ յարմար կերպով նստեցրեց, ուղղեց և շտապ-շտապ հեռացաւ: Երբ նրա ոտների ձայնը խլացաւ՝ նրանցից մէկը առաջարկեց ցրել: Մի ուրիշն էլ համաձայնեց:

—Դեռ քիչ ժամանակ դարձեալ մնանք, այստեղ լաւ է, խօսեց Փարաջան,—ինչո՞ւ էք վախենում Ղալիոնից, նա իսկի չար չէ, նա մեզ չի ծեծի:

Բոլորեքեան համաձայնեցին որ Ղալիոնը չար չէ:

—Տղերք, խօսեց Սաքօն,—ի՞նչ էք կարծում, Ղալիոնը մենակ ինչպէս է քնում իր տանը, միթէ չի վախենում:

—Նա ոչ մի բանից չի վախենում, ոչ սատանայից, ոչ զեւից, պատասխանեց Միխօն,—զէտէք տղերք, մոռթ գիշերներին նա դնում է գերեզմանատուն և ման է դալիս այնտեղ: Այլ զիտէ, կարելի է մեռելները վեր են կենում գերեզմաններից և հետը խօսում:

Միխօի այս պատմութիւնը սարսափ ազդեց ամենքի վրա, նրանց սրտերը սկսեցին բաբախել: Քաշւեցին դէպի առաջ և պինդ կպան իրար: Աշխատում էին չնայել մոռթ տարածութեան մէջ, քանի որ նրանց աչքերին զանազան հրէշներ էին պատկերանում: Ընդհանուր երկիւղին մասնակից չէր Փարաջան, նա միայն լսում էր հետաքրքիր պատմութիւնը:

Սաքօն փորձեց երգել, երևի ահի տպաւորութիւնը մոռացութեան տալու համար, սակայն այդ չաջողեց, ձայնը չէր հնազանդւում իրան:

—Մի երգիր, խնդրեց Փարաջան,—խօսենք, խօսեն աւելի լաւ է: Միխօ ջան, էլի պատմիր:

—Տղերք, սկսեց Միխօն,—զուր սատանայ տեսել էք: Նա մի անգամ տեսայ: Պողոսինց տանից գնում էի մեր տուն, գիշեր էր, լուսինը նոր էր ծագել, հեռւից աչքիս երևաց մարդու նման մի ինչ որ բան, Սանդրոնեց տան պատին էր կպած... մի-մի անգամ շարժւում էր... ահից ծնկներս թուլացան ու վայր ընկայ: Դա էլ կորաւ... ես վերկացայ, նա էլ նորից երևաց... Նա երեք անգամ երես խաշակնքեցի, երեք անգամ թքեցի ու երեք անգամ էլ կրկնեցի «փու, անիծէ քեզ երեք հարիւր վաթսուն ու երեք սուրբ

Պէտքներն: Այս ասելուց յետոյ վաղեցի զէպի աջն պատը և նա խսկոյն հանդաւ, մարեց: Այնպէս վախեցած էի, որ մեր պառաւը երեք օր աղօթում էր ինձ համար:

Այդ պատմութեան միջոցին բոլոր երեխաները գլուխները մօտեցրին միմեանց, մի քանիսներն էլ աչքերն էին ծածկել: Փարաջան զգալով, որ ազատուել է խմբից ու յետ է մնացել, ուզեց քաշուել զէպի նրանց: Նրա ձեռքերը յանկարծ շօշափեցին Սաքօի և մի ուրիշի գլուխները: Պրանք երկուսն էլ միաժամանակ ճիւրաձակեցին, ահ ու զողից բռնեցան: Միւսներն էլ սարսափեցին, թէպէտ պատճառը յայտնի չէր իրանց:

— Ես եմ, ես, լուեց Փարաջի ձայնը:

Երեխաները փոքր առ փոքր հանդարտեցան: Տիրեց կատարեալ լուռութիւն: Ամենքը ի սրտէ ցանկանում էին իրանց տանը լինել, բայց ինչպէս զնային: Ձէ որ հարկաւոր էր իրարից բաժանուել և առանձին-առանձին ցրուել:

— Կ'երթամ տուն, ասեց Սաքօն, — լաւ կուշտ կ'ընթրեմ, մայրս սիսեռ է եփում, կը պառկեմ ու կը քնեմ:

— Դէ վերկաց գնայ, ծաղրելով պատասխանեցին ընկերները, — էլ ինչ ես նստել:

Այդ խօսակցութեան ժամանակ նորից երեւաց Ղալիոնը, դարձեալ մի ինչ որ կապոց ձեռքին, մօտեցաւ թոնրին ու յենեց: Երեխաները այս անգամ աւելի քաջ գտնեցան, այլ ևս չվախեցան:

— Ինչու չէք ցրուում, հարցրեց Ղալիոնը, — ցուրտ է և ուշ է:

Նրա թոյլ և խուլ ձայնը, որ առաջին անգամ էին լսում երեխաները, խիստ զուր եկաւ իրանց և կարծես միանգամայն փարատեց այն երկիւղը, որ նախապաշարել էր դրանց: Զգացին ծնողական զգուշքի նման մի բան:

— Սաքօն ուզում է գնալ, բայց վախենում է, ասեց Միխօն:

— Դու էլ ես վախենում, սրանք էլ են վախենում, բողոքեց վիրաւորւած ձայնով Սաքօն:

— Վախենալու ինչ կայ, որդիք, Ստուած միշտ ձեզ հետ է. նա ձեզ սիրում է: Վերկացէք ցրեցէք, քնելու ժամանակ է... Ամենքիդ ես կ'ուղեկցեմ... Արի դեռ քեզ տանեմ:— Այս ասելով

բռնեց Փարաշայի ձեռքից և արագութեամբ շալակելով իր մէջքին հեռացաւ:

Միխոն սկզբում՝ արձանացած մնաց, յետոյ ուշքի գալով հետեւեց Ղալիոնին: Ղալիոնը մէջքը կռացրած, ծանր բեռի տակ տընքալով գնում էր ու ժամանակ առ ժամանակ փնթփնթում էր՝ «ոտս սլքւում է... Աստուած, օգնիր ինձ, որ այս ողորմելի մանկան իր տունը հասցնեմ... Եթէ վայր ընկնեմ՝ ինչ պէտք է անի այս թշուառ պարոնը: Ոտին կոշիկ չունի... մերկ... քաղցած... ծարաւ... Աստուած շառ բան լաւ է տեղծել... բայց... բայց մի քանի բաներ չի յաջողւել Իրան... Մեղայ Աստուծոյ... մեղայ... կամայ և ակամայ... գիտութեամբ և անգիտութեամբ... Մեղայ Աստուծոյ... մեղայ... չարամտ...»:

—Հասանք տուն, բիձա, ընդհատեց Փարաշան:

—Ղորդ ես ասում, հասել ենք... դու չես քռու... ես չեմ քռու: Այս ասելով բաց արաւ խրճիթի դուռը, զգուշութեամբ չոքեց և Փարաշին ոտքի կանգնեցրեց: Յետոյ ձեռքին տալով իր կապոցը ասեց. «չուտ արէք, թաշկինակս վերագարձրէք»:

Մաշած դէմքով, կարճահասակ սլառաւ կինը, որ նստած էր խրճիթի մէջ տեղ ու չորացած հաց էր թրջում ջրի մէջ, այս տեսարանը տեսնելով շտապով վերկացաւ տեղից ու ապշած մնաց:

—Շուտ արէք, գնում եմ, անհամբերութեամբ կրկնեց Ղալիոնը:

—Սրապիոն-աղա, երևի ուրիշ անգամ էլ դու ես բերում մեզ համար կերակուր ու լուսամուտից վայր գցում: Աստուած քեզ...

—Թաշկինակս տուր, քաջթար, գնում եմ, բարկացած ձայնով ընդհատեց պառաւի խօսքը:

Սրապիոն անունը, որ առաջին անգամ լսեց մարդու բերանից, սարսափելի կերպով վրդովեցրեց նրան:

Պառաւը ցնցւեց, չզիտէր ինչ անէր: Մի երկու քայլ առաջ գնաց, կրկին վերագարձաւ, նայեց ժպտալով Ղալիոնին և, տեսնելով նրա ալյալւած դէմքը, արագութեամբ կռացաւ գետնին և սկսեց թաշկինակը բանալ: Ղալիոնը համբերութիւնը կորցնելով յարձակեց պառաւի վրա, խլից ձեռքից կապոցը, ատամներով բաց արաւ, թափ տւեց միջում եղած բաները և դիմեց դէպի դուռը:

—Աղաջան, ցաւդ...

Պառաւր ռզեց շնորհակալութիւն յայտնել, բայց Ղալիոնը, «ձայնդ կտրէ, քա՛նթար» գոռալով ստիպեց լռել և շտապ-շտապ դուրս գնաց խրճիթից: Միևօն էլ համարեա եղբօր հետ միաժամանակ մտել էր խրճիթ և ծածկել մռլթ անկիւնում, սիւնի քսմակին:

Պառաւր երեսաների տասն էր մօր կողմից: Նրանց ծնողները մեռած էին և այս պատճառով պառաւր ստիպւած էր խնամելու: Լւանսում էր, կարկոտում էր, եփում էր և առհասարակ տանում էր այն բոլոր հոգսերը, ինչ որ յատուկ է բարեսիրտ տատերին: Նրանք միանգամայն չքաւոր էին և կտոր հացի կարօտ: Աչ մի տեղից արդիւնք չէին ստանում, ոչ մի օգնող ձեռք չունէին: Ունեցածը խարխուլ խրճիթն էր, ուր նրանք ապրում էին: Պառաւր օրէցօր ծերանում էր և զերեզմանին մօտենում, իսկ երեսաները աճում մեծանում: Խնչպէս էին արդեօք ապրում, ինչով էին կերակրում: Գիւղի շրջակայքում մի քանի հատ ուխտատեղիներ կային, ուր մեծ մասամբ կիրակի և տօն օրերին մատաղ էր լինում և հում միս բաժանում: Ահա այդ ուխտատեղիները ամառ ձմեռ այցելում էր պառաւր և բաժին ստանում: Բացի այդ, պառաւր յայտնի էր զիւղում իբրև հեքիմ: Դրան անւանում էին «աղօթող Աննա»: Եթէ մէկը որ և է բանից վախենար, կամ մէկին «աչքով տային», լինէր դա մեծ թէ փոքր, միևնոյն էր, անպատճառ դիմում էին պառաւ Աննային, և զարմանալի բան, յաջողութեամբ բժշկում էր ամենքին: Բժշկւածը վարձատրում էր պառաւին կամ հացով կամ մի քանի կուպէկ փողով: Այս եկամուտի երկու փոքրիկ աղբիւրները համարեա մշտական կային, սակայն այս խեղճ ընտանիքը կուշտ փորով սակաւ էր լինում: Պառաւր շատ հմուտ տանտիկին էր, նա զիտէր վարպետութեամբ բաժանել կերակուրը երկու-երեք մասի և երբէք վաղւայ կերակուրը միանգամից այսօր չէր տայ երեսաներին: Մի օր գոգոհութիւն յայտնեց իր հարեան Եղիսաբեթին, որը նախընթաց գիշեր մի բաժին եփած լոբի էր զրկել իրան: «Երեսաներին հազիւ պառկեցրիքնեցրի, գանգաւում էր պառաւը,—բայց երբ բաժինը ներս բերեցին, նրանք արթնացան և վերջի կտոր հացը, որ ես սխալ էի միւս օրւայ համար, բաժնի հետ միասին կերան:

Խրճիթը դատարի էր: Երևում էին մի քանի ցնցոտիներ և մի քանի հատ զանազան մեծութեամբ կաւի ամաններ, թէ ջրի և թէ կերակուրի համար: Երևում էր նոյնպէս մի հատ միանգամայն մրտաւած պղնձէ կաթաս: Յնցոտիները անշուշտ անկողնի տեղ էին ծառայում: Խրճիթում թէև կանթեղ էր վառած, բայց նրա չափից դուրս նւազ լոյսը անկարող էր թափանցել բոլոր անկիւնները: Յրտի ազդեցութիւնը համարեա նոյնն էր ինչ որ դուրսը երկնքի տակ: Կրակի հետքը անհետացել էր վառարանի միջից:

—Աստուած մեզ կերակուր տւեց, խօսում էր ինքն իրան պառաւը,—մեռնեմ քո զօրութենին: Միխօ, Վանէս, մօտ եկէք, կերակուր ունենք, Ստտուծոյ ողորմութիւնը տյատեղ է, հաց, միս, պանիր, եկէք, նստեցէք, կերէք:

Միխօն, որ մինչև վերջին րոպէն ապուշի նման կանգնած էր մութ անկիւնում և երկու ձեռքով շարունակ գլուխը քորում, մօտեցաւ կերակուրին և ազահութեամբ սկսեց պատառ պատառի յետևից բերանը կոխել: Փարաջան նոյնպէս եկաւ և կերակուրի մօտ ծալապատիկ նստեց, նորից վերկացաւ տեղից, լաւ փաթաթեց իր լաշնածաւալ վերարկուի մէջ և փեշերը իր տակովն անելով դարձեալ նստեց:

—Այս հացը սպիտակ չէ, նանի, լքցրած բերանով հարցրեց նա:

—Սպիտակ է, շատ սպիտակ է, շտապեց պատասխանել Միխօն:

—Սպիտակ է, սիրելիս, կրկնեց պառաւը, կշտացէք:

Այս խօսակցութեան միջոցին խրճիթի դուռը բացւեց և ներս մտաւ Ղալիոնը: Նա ձեռքին ունէր մի թի, կրակով լի: Երևի թոնրից էր հանել: Վաղեց դէպի վառարանը և, արագութեամբ մէջը թափելուց յետոյ, անմիջապէս ուզեց վերադառնալ: Այս գործողութիւնը այնպէս կատարեց նա, որ կարծես տեղեկութիւն չունէր խրճիթում գոյութիւն ունեցողների մասին: Դռան մօտ մի քանի վայրկեան կանգ արաւ, կարծես մտածմունքի մէջ ընկաւ, յետոյ թին ձեռքից վայր գցելով բացեց դուռը ու հեռացաւ:

—Աղաջան... վախեցած ձայնով ուզեց խօսել պառաւը:

—«Ձահրումար», լսեց զրսից իբրև պատասխան:

Մեր պատմութիւնից յետոյ անցել էր երեք տարի:

1892-ին յունւարի 6-ին հիանալի առաւօտ էր լուսացել Թիֆ-լիսում: Պարզ երկնքի միջից արեգակը տաքացնում էր բարակ մառախուղով ծածկւած սառած երկիրը, որը բոլոր քրիստոնեայ մարդկանց աչքին սովորականից դուրս պայծառ ու զւարթ էր թւում: Շուրջը ամեն ինչ ժպտում էր, ամեն ինչ մաքուր ու զրուհի էր երևում: Ուրախութիւն էր տիրում ամբողջ քաղաքի մէջ: Բնութիւնը ժպտում էր, մարդկանց սրտերը նոյնպէս: Բոլոր փողոցներում շատ բազմութիւն կար, սակայն ոչ ոք գործի կամ աշխատանքի չէր գնում, այլ ամենքն էլ մի նպատակ ունէին—ուրախանալ և ուրախացնել մերձաւորներին:

Մի տեղ երիտասարդ արհեստաւորների ահագին խումբը, զուգուած, ուրախ-ուրախ անցնում էին: Միւս տեղ հայրը, իր երկու կամ երեք երեխաների հետ գնալով, բարձրաձայն խօսում ծիծաղում էին: Մի այլ տեղ երևում է կանանց ու օրիորդների բազմութիւն, մէկը միւսից զեղեցիկ հագնւած: Այսպիսի ջոկ-ջոկ խմբերի վերջ չկար: Ամեն տեղ, ամեն անկիւնում խառնւում են՝ երեխաներ, պատանիներ, երիտասարդներ և ծերեր: Այս ծովի նման տատանւող մեծ բազմութիւնը զիմում էր միևնոյն կողմը: Քաղաքի մէջ շարժողութիւնը տարօրինակ էր: Անթիւ կառքեր միմեանց յետևից աղմուկ բարձրացնելով ընթանում էին փողոցից փողոց: Զիւաւորները մէկը միւսին յաջորդելով ու «խաբարդա» կանչելով արագընթաց անցնում էին ամբոխի միջով: Խանութները շատ քիչ բացառութեամբ կողպած էին: Առջ տանը չէր ուզում մնալ, բոլորեքեանք դուրս էին գալիս իրանց բնակարաններից: Հարուստները ամենաչքեղ կերպով էին հագնւել, զարդարւել ու կառքեր էին որոնում: Աղքատները ունեցած շորերը սրբել մաքրել էին, պատռած տեղերը կարկատել էին, մազերը խուզել էին և մօրուքները սափրել: Ժողովուրդը գոհ էր երկնքից, որ այդպիսի հիանալի եղանակ էր շնորհել ի պատիւ մեծ տօնի: Մսավաճառներ ու հացթուխներն էլ վաւաղում էին շուտով վերջացնել իրանց գործերը հանդիսին չուշանալու համար: Սրանից յետոյ ոչ մի քրիստոնեայի խանութ բաց չէր մնալու: Եթէ պատահմամբ բազմութեան միջից հրէայ կամ թուրք էր անցկենում, կինտոների անողորմ ծաղրի ու սրախօսութիւնների էր են-

Թարկում: Բազմաթիւ զանգակների բազմատեսակ հնչիւնները իրար հետ խառնելով տարածում էին օդի մէջ և բարեպաշտ մարդկանց սրտերը թնդեցնում:

Համբարները իրանց դրօշակներով, ուստաբաշիների առաջնորդութեամբ խումբ-խումբ անցնում էին փողոցների ու հրապարակների միջով: Մի քանի «դաստա» ղուռնաչիներ յաջորդում էին սրանց, սակայն չէին նւագում: Այս բազմաթիւ ամբոխը դիմում էր դէպի Վանքի մայր եկեղեցին, ուր պէտք է կատարէր կրօնական մեծ հանդէս—Ջորջնէքը: Եկեղեցու շուրջը գտնւած տները լցել էին ծանրաբեռնել մտրդիկներով անպէս, որ իւրաքանչիւր տանտէր երկիւղ էր կրում քանդակուց: Դռները արդէն կողպել էին և այլ ևս ոչոքի չէին ընդունում: «Տեղ չկայ, տեղ չկայ» լսում էր ամեն տան կողմից: Եկեղեցու պարսպի մէջ գտնւած բոլոր ծառերի վրա նստել էին աղքատ դասակարգին պատկանող պատանիներ: Ոստիկանական ստորին աստիճանաւորները անխնայ հարւածում էին ճիւղտներով այդ պատանիներին և խնձորի նման վայր թափում: Բայց այս անախորժ կարգադրութիւլ բոլորովին չէր վհատեցնում նրանց: Հայհոյական մի քանի խօսքեր ուղղելով ոստիկանների հասցէին, նորից բարձրանում, նստում էին ծառերի ճիւղերի վրա: Ամբոխի անընդհատ հոսանքը աստիճանաբար լցնում էր Վանքի գաւիթը: Յայտնի չէ թէ ինչ տեղից էր մի անտէր շուն մոլորել բազմութեան մէջ: Պռլ փորին կպցրած և երկիւղով լի աչքերով դիմում էր այս ու այն կողմ մի ծակ գտնելու համար, բայց ամեն կողմից աքացիների հանդիպելով՝ երբեմն զգուշութեամբ ճիւղ էր արձակում երբեմն համբերութեամբ տանում: Վապօշտ քթով մի սրիկայ անքան անգութ զանեց, որ բռունցքի հարւածով դետնին գլորեց խեղճ կենդանուն: Այս վարմունքը շատերին ծիծաղ պատճառեց:

—Ինչո՞ւ ես բեղամաղ անում մեծ եղբօրդ, սրախօսեց մի կինս:

—Աչքն էլ է հանում, արժէ դրան ծեծել, նկատեց մի ուրիշ կինս,—իր խազէնը այսօր խաշ է եփում ու սրան սխտորի յետեւից է ուղարկել, իսկ սա եկել է այստեղ ու իր քէ՛՛՛ի ման է գալիս:

Ամբոխի միջով անց էր կենում փոքրամարմին ու խիստ նիհար մի պառաւ կին: Նրա դանդաղ քայլածքը ու տարօրինակ, աննպատակ ապուշ հայեացքը և վերջապէս նրա ծաղկազարդ բտրակ ամառուայ շորերը տեւնողի ուշադրութիւնն էր գրաւում: Նրան հետեւում էին բազմաթիւ չարածճիներ և ամեն մի քայլափոխում շրջապատելով նրան «բուլի-բուլի» էին կրկնում: Պառաւը ծամոն ծամելով, ամենաանվայել հայհոյանքներ էր թափում դրանց զլխին: Վանքի գաւիթը և դիմացի կղզին միացած էր ժամանակաւոր փայտէ կամուրջով: Կղզու վրա նոյնպէս մեծ բազմութիւն էր հաւաքւած: Այնտեղ լարախաղացը գոցնզգոցն «ջաղուններով» կուրծքն ու մէջքը զարդարած, թւերը թափահարելով և լանգարը օդի մէջ տատանեցնելով «եա Մուշի Սուլթան Սուրբ Կարապետ» էր բացականչում ու զուռնայի զիւ ձայնից ու թմբուկից ոգեւորւած յետ ու առաջ էր թռչկոտում: Տակի մասխարան դէմքը մրոտած ու ծաղրածուի շորեր հագին, աղբի մէջ թաւալում էր: Վեր էր ցատկում տեղից, մօտենում էր մէկին միւսին և կուպէկները հաւաքելուց յետոյ նորից գլորւում, մեծ զւարճութիւն պատճառելով պատանիներին: Կղզու վրա, արեւելեան ափին պէտք է կատարէր Զօրհնէքի փառաւոր հանդէսը: Ընդհանուր զւարճութեան մասնակից չէին միմիայն երեք էակներ: Դրանցից մէկը ծերունի էր, երկրորդը երիտասարդ, իսկ երրորդը պատանի:

—Ի՞նչ ես ուզում, քոփակ, այս խեղճ տղայից, խօսում էր երիտասարդը, — հեռացիր, գործդ տես: Ի՞նչ ես պինդ բռնել ձեռքից, եղբայրդ չէ, որդիդ չէ: Թող սրան, մի երկու շալի կ'աշխատի այսօր:

—Ծերունին լուռ էր, կարծես իրան չէին վերաբերւում այս խօսքերը:

—Տղա, քեզ հետ եմ, լսիր, նորից խօսեց երիտասարդը դիմելով պատանուն, — դու քու ես և բան չես տեսնում, մարդկանց էլ չես ճանաչում, չգիտես ով է լաւութիւն անողը և ով չէ: Մի քանի օր է թափառում էք քաղաքի մէջ, թի՛նչ աշխատեցիք, — ոչինչ, թի՛նչ կերաք, — ոչինչ: Քաղցած շների նման իզուր չափում էք փողոցներ: Այս քոփակը այսօր է թէ վաղը պէտք է սովածութիւնից սատկէ, որովհետեւ ողորմութիւն խնդրելու շնորհ չունի:

ողորմելին, յիմար է, յիմար: Ի՞նչ ես սրա փեշից բռնել, քեզ էլ կը սպանի, միաւին, մի տեղ աղբանոցում կը կոտորւէք: Անունդ ի՞նչ է: Ինչո՞ւ չես պատասխանում... Ասա հոգուդ մեռնեմ անունդ ի՞նչ է:

Վերջի խօսքերը արտասանեց քնքոյշ ու քրիստոնէական հոգատարութեամբ:

—Փարաջա, երկար տատանելուց յետոյ պատասխանեց պատանին:

—Ինչ հիանալի անուն է: Արի, Փարաջա, հոգուդ մատաղ, գնանք, ես քեզ նստեցնեմ լաւ տեղ, ինչքան փող կը հաւաքեմ բոլորը քեզ կը տամ, ուզում ես: Տաս շաջի կը տամ, երեկոցեան էլ տաք կերակուր կ'ուտեցնեմ... Ի՞նչ կը կորցնես, հանգիստ նստած կը լինես մի տեղ... Բիճա ջան, աւելացրեց նա դիմելով ծերունուն, —արի դու էլ սրա հետ կաց, տաս շաջի էլ քեզ կը տամ... Այսօրուայ սուրբ ու անմահ պատարագը գիտենայ, կը տամ... Սուրբ Սարգիսն ու սուրբ Գէորգը գիտենայ, կը տամ... Սիոն ու զվթէէբան գիտենայ, կը տամ: Հա, ղաբո՛ւլ ես:

Երիտասարդը շատ էր աշխատում համոզել երկուսին էլ, սակայն իզուր, դրանք միանգամայն անտարբեր էին: Ծերունին Ղալիոնն էր:

Շուն Զաքէ: Երիտասարդը, որ խօսում էր Ղալիոնի ու Փարաջի հետ, յայտնի է ամբողջ մուրացկան զասակարգին Թիֆլիսում: Զկայ աջնալիսի աղքատ անդամալոյծ, հատոտանի, կոյր, կաղ, վերջապէս չկայ թշուառ արարած, որ չճանաչէ նրան: Ոչ թէ ճանաչում են միմիայն հեռից, այլ նրանցից իւրաքանչիւրը նրա հետ հաշիւներ է ունեցել և այդ հաշիւները միշտ կուռով ու զալմաղալով են վերջացել: Նրա անուն է Զաքէ, բայց մուրացկանները անւանում են նրան Շուն-Զաքէ: Շուն-Զաքէն ինքնուրոյն մի արհեստ ունի և այդ արհեստի մէջ վերին աստիճանի տաղանդաւոր է: Ասում են թէ տաղանդը պէտք է յարգել, բայց կան տաղանդաւորներ, որոնք հասարակութեան պատժի ու հալածանքի են ենթարկւում: Տաղանդաւոր ստախօսը, խարդախը, հարստահարողը ատելի է ամենքին:

Հէնց այս տեսակ տաղանդի տէր է Շուն-Ձաքէն: Նա գիտէ որտեղ
ինչ թշուառ արարած է գտնուում: գնում է այնտեղ, իր դիտաւո-
րութիւնը յայտնում, պայմաններ առաջարկում թշուառի ծնողնե-
րին կամ մերձաւորներին: Սակարգութիւն է անում, շատ բան է
խոստանում և վերջապէս համոզում է: Վերցնում է կոյրին կամ
անդամաւործին այն պայմանով, որ ամբողջ օրը, առաւօտից մինչև
երեկոյ իր մօտ պահէ, հաց ուտեցնէ, ջուր խմեցնէ և վերջը սաղ-
սալամաթ իր տունը հասցնէ: Բացի այս՝ պայմանաւորուում է վճա-
րել օրական վարձ՝ քսան, երեսուն կամ մի փոքր աւել կոպէկներ:
Որքան խղճալի, հիւանդոտ և տձևտեսք ունի թշուառը, այնքան
թանկագին է Շուն-Ձաքէի համար և ի հարկէ աւելի է վճարում
վարձ: Հինգ կամ տաս կոպէկ կանխիկ է տալիս ծնողներին, իսկ
մնացածը խոստանում է լրացնել երեկոյեան: Երբ արդէն վարձում
է, օրինակ կոյրին, նախ և առաջ տանում է մի խուլ անկիւն,
քաղաքից դուրս և մի երկու ժամ պարապում է հետը: Վարժեց-
նում է թէ ինչ կերպով պէտք է ձեռք մեկնի և դէմքը ծռռի:
Խօսիւ արգելում է ժպտալ կամ ծիծաղել: Եթէ կոյրը հազին ունի
դեռ չմաշած շորեր, հանում է վրայից ու վերին աստիճանի պա-
տառտած շոր հագնում: Վերջապէս օրինաւոր կրթելուց յետոյ
դուրս է բերում փողոցներ և նստեցնում տնայլսի յաջող տեղ,
ուր բազմութիւն շատ է լինում: Ինքը նոյնպէս հին շորեր է հագ-
նում ու կողքին կանգնում: Երբ մօտով անց են կենում մարդիկ,
գիմում է արդէն բերան արած ու լաւ սերտած երկար նախադա-
սութիւնով, որը պարունակում է իր մէջ աղերսանք, օրհնութիւն,
Աստուծոյ, Քրիստոսի ու բոլոր սուրբերի անունները և այլն: Նա
կատարում է այս՝ մէջքը կռացած ու խղճալի ձայնով, մատնացոյց
անելով թշուառ արարածի վրա: Բացի երբ ընդմիջում է բազմու-
թեան անցուկարձը, նա իր կերպարանքը փոխում է և լիրբ սրա-
խօսութիւններ է անում ողորմութիւն տուողի ու չաւողի վերա-
բերմամբ: Եթէ այդ միջոցին նկատում է շրջմոլիկներին կամ մու-
րացկաններին, վաչ դրանց, յիշոցներ է տալիս, թուքեր է արձա-
կում երեսներին և այլն:

Ամեն մի կոյրին կամ անդամաւործին երկար չի կարողանում
իր մօտ պահել: Դիմում է անողորմ միջոցներով: Նրա դէմ բողո-

քում են անդամալուծի կամ կոյրի ծնողները և վերջանում է կըռ-
ւով: Օրինակ, եթէ տեսնում է, որ իր վարձած թշւառը ժողովրդի
գութը չի շարժում՝ նա դիմում է զանազան հնարների. կամ քիթն
է ջարդում ու արիւնաթաթախ անում կամ դէմքի վրա կապոյտ
ուռուցքներ է գոյացնում: Բայց այս բոլորը այն ձևով է սարքում,
որ ինքը թշւառի աչքին անմեղ է երևում:

Պատահում է և այնպէս, որ անյաջողութիւնների է հանդի-
պում, այսինքն միանգամայն չի գտնում թշւառ արարածներին:
Բայց Շուն-Ջաքէն պարապ չի մնում, նա չի սիրում իզուր ժամա-
նակ կորցնել: Այդպիսի անյաջող դէպքերում հագնում է մի շա-
պիկ, կեղտոտ ու գշլտած: Գլխաբաց, ոտաբոբիկ, զզգաժ մազե-
րով, կուրծքը մերկացած ու իրան կաթածահար ձևացնելով, նըս-
տում է փողոցներում ու ողորմութիւն խնդրում:

Տեսնելու բան է թէ ինչ ճարպիկութեամբ ներկայացնում է
ուժասպառ ու բնութիւնից անարգաժ էակին: Նստելու ձևը, ձեռք
մեկնելը, դէմքի ապուշ արտայայտութիւնը տեսնողի գութն է շար-
ժում: Միով բանիւ կարող են նախանձել առաջնակարգ դերասան-
ները: Թեփը անպակաս է նրա գրպաններում: Եթէ պատահմամբ
անձրև եկաւ և ցելս գոցացաւ, իրան խոնավութիւնից ազատ պա-
հելու համար թեփ է ցանում ու վրան նստում: Գիշերը հասնե-
լուն պէս գնում է ծանօթ գինետուն, որ դտնում է Շէշթան-բա-
զարում: Լաւ ուտելուց ու խմելուց յետոյ այցելում է զահախանա-
ները, ուր սրիկաների հետ ամբողջ գիշեր թուղթ է խաղում և
շատ յաճախ տանուլ տալիս օրւայ աշխատանքը:

Ղալիոնը բերել էր Փարաջին Թրիլիս երկու օր առաջ: Նա
դիտաւորութիւն ունէր օգնութիւն անել անբաղձ արարածին: Նա
գիտէր, որ գոցութիւն ունեն թափառական մանուկ աշուղներ,
որոնք աչքերից զուրկ լինելով հանդերձ՝ ապահովում են իրանց
անձը, առանց մուրացկանութեան դիմելու:

Քաղաք հասնելուն պէս երկուսն էլ զգացին քաղցածութիւն:
Ունեցած աննշան հացի պաշարը ճանապարհին արդէն հատել էր:
Ձեռք ձեռքի տւած թափառում էին քաղաքի փողոցներում, մի

տեսակ ծանրութիւն զգալով հոգու վրա: Ապիւնը առաջին անգամ զգալով այսպիսի մեծ բազմութիւն, կորցրել էր դուլը: Փարաջան երջանիկ էր Ապիւնից: Փոքրը տէր և օգնական ունէր, իսկ մեծը անտէր անօգնական էր: Մոլորւելով բազմամարդ փողոցներում, նրանք դիմեցին դէպի Հաւլաբար կոչւած թաղի նեղ փողոցներն ու մութ անկիւնները: Մի հինաւուրց տան դռան մօտ նստած էր սևազգեստ կին: Ապիւնը հայեացք դրեց իր շուրջը և երբ համոզեց որ մարդ չկայ, մօտեցաւ կնոջը ու համարեա բարկացած ձայնով զիմեց.

—Քաղցած է այս կոյր երեխէն, հաց տուր, թող ուտի, ես չեմ ուզում, ինձ պէտք չէ:

—Գնա հեռացիր, չփլախ, վրդովւած պատասխանեց կինը, — եթէ հաց ունես՝ տուր երեխա. այս ասելով մատնացոյց արաւ իր կողքին կանգնած երեխայի վրա, որի աչքերը վկայում էին, որ փոքր ինչ առաջ լաց էր եղել:

Ապիւնը փնթփնթալով շտապեց հեռանալ: Անցաւ մի ուրիշ փողոց ու կանգ առաւ հայ կաթուղիկ հացթուխի առաջ:

—Հաց տուր մեզ, քաղցած ենք: Թող այս երեխէն ուտի կըշտանայ... ես կը համբերեմ:

—Փող ունե՞ս:

—Զկայ:

—Փող չկայ, բայց սիրտդ մեծ է: Կորի այստեղից, հարամ-զաղա:

Այս ասելուց յետոյ հացթուխը նկատեց կոյրի գունատ ու յուսահատ դէմքը և խղճահարեց: Վերցրեց հացի երեք մանր կտորներ ու Ապիւնի ձեռքին դրեց: Ապիւնը այսպիսի յաջողութիւնից խրախուսւած, նորից դիմեց հացթուխին՝ «ծրտեղ են լինում աշուղները»:

—Ի՞նչ աշուղ ես հարցնում, զարմացած հարցրեց նա:

—Ուստա, ամենալաւ ուստա եմ ուզում: Աշուղ եմ ասում, ասա ձրտեղ են աշուղները:

—Հացթուխը չպատասխանեց, միայն ժպտաց, կողքին կանգնած ընկերոջը բռնելով նկատեց՝ «հաց գտաւ, հիմա՛յ աշուղներ է կանչելու, ուզում է քէֆ անի»:

—Հըմ, արտասանեց ընկերը:

Ղալիոնը կանգնած սպասում էր, բայց երբ համոզեց, որ իր հարցին պատասխան չի հետևում, հացի երկու կտորները Փարաջին տուեց ու ձեռքից քարշ տալով վերադարձաւ միւսնոյն փողոցով: Կոյրը համարեա առանց ծամելու կուլ էր տալիս պատառ պատառի յետեւից:

Միւսնոյն տեղ էր նստած տխրադէմ կիւնը: Միւսնոյն տեղ էր կանգնած քաղցած մանուկը: Ղալիոնը, ձեռքին ունեցած հացի կտորը տուեց այդ երեխային և շտապով անցաւ: Այս գործողութիւնը կատարեց այնպէս ծածուկ կերպով, որ նոյն իսկ Փարաջան բան հասկացաւ:

Օրը մթնեց: Նրանց սրտներին տիրեց անտանելի տխրութիւն: Երկուսն էլ հրճւանքով մտաբերում էին անցած օրերը իրանց ծննդավայրում, բայց իրար չէին յայտնում: Գիշերը անցկացնելու համար հարկաւոր էր նրանց ապաստարան: Օդը ցուրտ էր: Դրանք մտան Խոջիւանքի հանգստարանը և ընտրելով քառասուն և ծածկած կտուրով մատուռներից մինը՝ մտան մէջը և մէջքը մէջքին պինդ կպցնելով՝ ծալապատիկ նստեցին սառած քարերի վրա: Փարաջան կուշտ էր, իսկ Ղալիոնը վերին աստիճանի քաղցած:

—Ե՞րբ կը լուսանայ, բիձա, դողդոջ ձայնով ընդհատեց երեխան լուութիւնը:

—Լոյս չէ, հապա ի՞նչ է, բարկացած պատասխանեց Ղալիոնը, — ասա, երբ կը մթնի:

Տիրեց լուութիւն: Փարաջան զգաց, որ Ղալիոնի սրտում խռովութիւն է կատարւում, բայց պատճառը չգիտէր: Նա առաջի անգամ էր նկատում նրա բարկութիւնը: Յուրորը աստիճանաբար զգալի էր դառնում: Փարաջան փաթաթւած էր իր նոյն վերարկուի մէջ, որ մենք տեսանք երեք տարի առաջ: Ձեռքերը խաչաձև արած և կրծքին ամուր կպցրած, ուսերը բարձրացած ու ամբողջ մարմնով կուլ եկած — փոքրացած նիրհում էր: Ղալիոնը անօթութիւնից ու ցրտից նեղացած կնճռոտել էր յէմքը և կոնկուռնում էր: Նրա շորացած ոսկորները կարծես մարմնի միջից դուրս էին պրծած: Հագին ունեցած հին շորերը այնքան աննշան էին, որ նա չէր զգում դրանց ներկայութիւնը իր մարմնի վրա: Գլուխը փա-

Թաթել էր կապոյտ թաշկինակով, իսկ իր մորթէ զլիսարկը ծածկել էր Փարաջի դլխին:

Սարերի քամակից համեստութեամբ բարձրացաւ կարմրադոյն լուսինը ու իր շողերը տարածեց ընդարձակ հանգստարանի վրա: Ղալիոնը, որ միշտ միակ մխիթարութիւն էր գտնում, երբ պառկած իր խրճիթի կտուրի վրա հետեւում էր լուսնի ծագելուն, բարձրանալուն ու մայր մտնելուն, նոյն լուսինը այս անգամ անախորժ սպաւորութիւն արաւ նրա վրա: Վիզը ծռեց ու աչքերը հակառակ կողմը դարձրեց, կարծես այս դժբաղդ միջոցին վկայ չունենալու նպատակով: Նրա դէմքից կարելի էր ենթադրել, որ խորասուզւած է մտքերի մէջ, սակայն բոլորովին չէր մտածում բանի մասին: Երկու օրուայ անօթութիւնը պաշարել էր նրա ամբողջ էութիւնը և չարաչար տանջում էր: Մատուռի տակ, սուէրի մէջ անորոշ կուտակներ երեւցին նրա աչքերին: Անմիջապէս վերցատկեց տեղից և սկսեց քրքրել կուտակները: Հաց էր օրոնում ողորմելին:

— Կաց այստեղ, ես գնում եմ, ասեց Փարաջին, — շտապով կը վերադառնամ:

Այս ասելով արագութեամբ անցկացաւ գերեզմանների վրայով, դուրս եկաւ ուղիի վրա և մի ակնթարթում հասաւ գլխաւոր դռներին: Փորձեց դուռը բանալ, բայց այդ չցածրուեց նրան: Դուռը կողպած էր: Վանդակների միջից դուրս նայեց և հեռաւորութեան մէջ մարդիկ նկատելով իր սովորական նւազ ձայնով արտասանեց «հաց եմ ուզում, մարդիկ, տւէ՛ք մի պատու»: Կրկնեց մի քանի անգամ, ձայնը աստիճանաբար բարձրացնելով, բայց իզուր: Երկար սպասելուց յետոյ, յռսահաւառած, մի անգամ իր կանգնած տեղը պտոյտ անելուց յետոյ նորից վերադարձաւ մատուռը: Ճանապարհին ամեն մի քար, աղիւս վերցնում էր ձեռքը, շոշափում էր և վայր դնում: Բոլոր ժամանակ անգիտակցաբար կրկնում էր միևնույն խօսքերը «բաղցած եմ, հաց տւեցէ՛ք»: Երբ վերջապէս մոտեցաւ մատուռին, Փարաջի ականջին հասաւ այս՝

— Բիձա, ուզում ես հաց, ինչո՞ւ չես ասում, խօսեց երեխան, մօտս մնացել է փոքրիկ կտոր այսօրուայ հացից:

Ղալիոնը առանց պատասխանելու վերցրեց նրա ձեռքից հացի կտորը և ազահութեամբ լցրեց ցամաքած բերանը: Առաջի պատուը,

կոկորդը քերելով ու խեղդելով կուլ տւեց: Իր ընթրիքը մի ակընթարթում վերջացնելով, կատարեալ մսիթարուծիւն զգաց: Պատարաստեց նստել առաջնայ տեղը, բայց մի բան յիշեց ու միտքը փոխեց: «Կաց այստեղ, իսկոյն կը վերադառնամ» ասելով նորից գնաց դէպի հանգստարանի գլխաւոր դուռը: Դռան կողքին գտնւող սենեակի շէմքում անպէտք փալասներ էր ածած: Հաւաքեց այդ փալասները ու երջանիկ սրտով վերադառնալ իր բնակարանը, ուր այս գիշեր հիւրասիրել էին հանգուցեալները: Վերկացրեց Փարաջին նստած տեղից ու թափեց այնտեղ փռած փալասների կտորտանքը: Խնամքով փռելով կարկուտի նման սառած քարէ յատակի վրա, իր կարծիքով անկողին պատրաստեց: Բարձի փոխարէն էլ երկու հարթ քարեր դարսեց: Այդ քարերը գտաւ մի թարմ գերեզմանի վրա, ուր երկու ծալրերին տնկած էին: «Կը լուսանայ, կը բերեմ, առաջնայ տեղը կը տնկեմ» փնթփնթալով՝ հանեց այս քարերը: Ղալիոնն ու Փարաջան կուրծքը կրծքին կպցրած ու ամրապինդ գլրկախառնեալ պառկեցին իրանց «անկողնի» մէջ ու սկսեցին շնչառութեամբ իրար տաքացնել: Երկար ժամանակ մնադին այս դրութեան մէջ: Քունը չէր գալի ոչ մէկի աչքին, թէպէտամեն տեսակ միջոցների էին դիմում քնելու համար: Ղալիոնը ծածկում էր աչքերը և աշխատում խումփալ, դարձեալ բաց էր անում ու երկար դիտում լուսնի շողերը: Փարաջան սկսեց աղօթել, այսինքն հարիւրաւոր անգամ կրկնեց «խաչ, օգնեա ինձ, տէր ողորմեա», սակայն ի գուր: Յրաի ազդեցութիւնը փոքր առ փոքր աւելանում էր: Բնութիւնը կարծես նպատակ էր դրել չարաչար տանջել նրանց: Ոչ կիսամերկ ծերունուն էր խղճում, ոչ անմեղ երեխային: Երկուսն էլ հաւասարապէս, անշարժութեան մէջ սպասում էին տաքանալուն, բայց ընդհակառակն էր կատարուում: Լուսինը դեռ մատուռի մի կամարի տակից էր նայում նրանց վրա, յետոյ միւսից, կարծես դիտաւորած էր ծաղրելու: Գիշերը յաւիտենականութեան կերպարանք էր ընդունել, այլ ևս չէր ուզում լուսանալ: «Խղճա, տէր իմ» ղողղոջ ու հազիւ լսելի ձայնով արտասանեց Ղալիոնը: Փարաջան, լսելով այս աղերսանքը, սկսեց լալ: Ծերունին անմիջապէս վերկացաւ տեղից և կանգնեց, կարծես ոչ իր սեփական ոտների վրա: Բարձրացրեց Փարաջին, շալակեց մէջքին ու սկսեց մատուռի տակ վազ-

վըգել ու թռչկոտել խենթի նման: Շուտով ուժասպառ եղաւ, ծնկները ծալեցին ու, վայր ընկնելով կուրծքի վրա, իր բռնի ծանրութեան տակ ջարդւեց: Երեխան ոտքի կանգնեց ու փորձեց Ղալիոնին բարձրացնել, բայց նա անշարժ էր: Փարաջան կարծելով, որ նա մեռաւ, սիրտ ճնշող ձալնով կանչեց «բիձա»: Երկիւղը սաշարել էր նրա ամբողջ էութիւնը, յուսահատութիւնը իր գազաթնակէտին էր հասել:

— Տա... տաքացմար, շունչը կտրած հարցրեց Ղալիոնը:

Կոյրի ուրախութեան չափը սահմանից անցաւ: Երկիւղի ազդեցութիւնից քրտինք էր առաջ եկել նրա մարմնի վրա: Այլ ևս նա չէր մրսում: Յանկանալով հաստատ համոզւել որ ծերունին կենդանի է, շրթունքները մօտեցրեց նրա ականջին ու հարցրեց «ի՞նչ ցաւեց»: Այս խօսքերը այնպիսի ձևով արտասանեց, որ յատուկ է բարեսիրտ մարդկանց ծանր հիւանդի հետ խօսելիս:

Ղալիոնը դանդաղութեամբ բարձրացաւ տեղից, բռնեց Փարաջի ձեռքից ու առանց ձայն հանելու կաղալով գնաց: Դուրս եկան մատուռի տակից ու առանց նպատակի սկսեցին քարշ գալ: Ամեն մի քայլափոխում հանդիպում էին անշարժ կանգնած մահարձանների, գերեզմանաքարերի, զանազան ձևի ու մեծութեան: Անցան ոլոր մոլոր պտույտներով, աշխատելով ոտը չդիպցնել գերեզմաններին և մօտեցան եկեղեցուն:

— Խաչակնքիր երեսդ, ասեց Ղալիոնը, վերցնելով նրա գլխից զլխարկը: Իր զլխից էլ պոկեց թաշկինակը և երեք անգամ երեսը խաչակնքեց: Համբուրեցին պատը և դիմեցին եկեղեցու միւս կողմը: Այնտեղ մի շքեղ մատուռի մէջ կանթեղ էր վառած: Նրա մեղամաղձոտ տխուր դեղնագոյն լոյսը տարածւելով պատերի վրա՝ լուսաւորում էր մէջ տեղ կանգնած սպիտակ մարմարեայ դազաղաձև քարը: Ծերունին ապշած մնաց: Նա իր կեանքում տեսած չէր սրա նման տեսարան: «Երջանիկ մարդ է այստեղ ննջում: մտածեց նա և խորասուզւեց մոքերի մէջ: Թեթև գեփիւռը սլացաւ և քերեց այս երկու արարածների երեսները, որոնք ոգիների նման անշարժ կանգնած էին մատուռի առաջ: Այդ միջոցին հնչեց զանգը և նրա զոդող ախորժալուր ձայնը տարածւեց երկրի երեսին ու կամաց-

կամաց մարեց: Նրանց սրտերը բաբախեցին: Զանգը աւետեց լուսաբացի մօտենալը:

Միւս օրը կէսօրին Ղալիոնն ու Փարաջան, Հաւլաբարից իջնելով ցած, դիմեցին դէպի «Միջի փողոց»: Կամուրջի վրայով անցնելիս, որի տակը աղմկալից Կուռ գետն է վազում, կռիւ տալով ժառոտ ափերի հետ, Փարաջի մարմնի միջով սառսուռ անցաւ: Տարօրինակ աղմուկը սարսափ էր ազդում նրա վրա: Ղալիոնի ձեռքից ու փեշերից ամուր բռնել էր և իր լուսազուրկ աչքերը անդադար բաց ու խուփ էր անում:

Շուն-Չաքէն, որ նրանց հետևում էր ամբողջ մի ժամ, ուզում էր զաղափար կազմել դրանց ու կամ ինչ լինելու մասին: Տեսաւ, ինչպէս մօտեցան հացթուխի խանութին, ինչպէս ծերունին անհամարձակ կերպով հաց ուզեց կոյրի համար, ինչպէս հացթուխը իր ուշադրութեան էլ չարժանացրեց և դրանք երկար կանգնելուց յետոյ կրկին շարունակեցին ճանապարհը:

Երբ մօտան «Միջի փողոց», այնտեղ Ղալիոնը նկատեց մի գիւղացու, ըստ երևույթին սալապանի, որը կանգնած էր ճանապարհի մէջ տեղ և, անազին հացը կռանտակին պահած, մի-մի կտոր գլխում ու բերանն էր դնում:

—Երեսին հաց տուր, քաղցած է, ասաց Ղալիոնը մօտենալով յետևից գիւղացուն:

—Վերջինը, առանց խօսք ասելու և երեսին նայելու, իսկոյն տեղ մի պատառ:

—Այդ միջոցին Շուն-Չաքէն կանգնեց դրանց առաջ և ուղղակի Ղալիոնի աչքերին նայելով հարցրեց.

—Ո՞րտեղացի էք, բիձա-ջան, գալուստներդ բարի:

—Գիւղացի, կարճ կերպով պատասխանեց նա:

—Երեսէն ո՞վ է:

—Գիւղացի:

—Ինչու էք եկել այստեղ:

—Ո՞րտեղ են լինում աշուղները:

Շուն-Չաքէն հասկանալով թէ ում հետ ունի զործ, բռնեց

Փարաշի ձեռքից և ձեզ պէտք է օգնեմ, խեղճ մարդիկ էք» ասելով մի քանի րոպէի ընթացքում տասնեակ մարդկանցից ողորմութիւն ուզեց և մի քանի կոպէկ հաւաքելով՝ ամբողջապէս ածեց Ղալիոնի դրպանի մէջ, բարձրաձայն համարելով «մէկ, երկու, երեք»։ Ղալիոնը, որ ապուշի նման մնացել էր սառած, կամաց-կամաց ուշքի եկաւ և բարկութեամբ լի աչքերով սկսեց զիտել Շուն-Չաքէին։ Յետոյ առանց ձայն հանելու վերցրեց Փարաշի ձեռքը և, ամուր թափահարելով, հեռացաւ այնտեղից։ Շուն-Չաքէն էլ գնաց դրանց յետևից, շարունակ փսփսալով Ղալիոնի ականջին։ Հազար տեսակ առաջարկութիւններ էր անում մէկը միւսից լաւ։ Խոստանում էր շատ փող, տաք բնակարան և այլն և այլն, բայց ծերունու ականջը միտնգամայն խլացել էր, չէր ուզում լսել։

«Միջի-փողոցից դուրս եկան մի հրապարակ։ Այնտեղ մի առողջակազմ աղամարդ քարշ էր տալիս մի փոքրիկ սալակ, որի մէջ կուչ էր եկած մսի անորոշ գնդի նման մի այլանդակ կենդանի մարդկային արարած։ Սալակին հետևում էր նոյնպէս մի առողջակազմ ողամարդ։ Այս երկու ընկերները ամեն մի քայլափոխում կանգնեցնում էին սալակը և ողորմութիւն խնդրում մարդկանցից։

—Օհո, Շուն-Չաքէ, դարձեալ ճանդեցիր, նկատեցին երկուսն էլ միասին։

Շուն-Չաքէն վիզը ծռեց ու նշան արեց նրան։ Աղերսանքով լի հայեացքով, որպէս զի լոեն։

«Կորի այտտեղից, գառացին նրանք,—ինչ գործ ունիս մեր թաղում, լիրբ, իշի քուռակ։

—Եշերը դուք էք, պատասխանեց զայրացած Շուն-Չաքէն, որ երկու անգործ ախմախներ մէկ սատկած օջիլի հաշով էք ապրում ու քէֆ անում։

Այս ասելով բռնեց Ղալիոնի օձիքից ու բռունցքը ցոյց տալով սպառնաց՝ «փողերս տուր, թէ չէ երկուսիդ էլ...»։

Ղալիւնը անմիջապէս հանեց բոլոր կոպէկները և տւեց իրան։

Երբ Շուն-Չաքէն փողերը դարսեց իր դրպանի մէջ՝ բռունցքի մի-մի հարւած հասցնելով ծերունու և երեխայի գլուխներին, թողեց, հեռացաւ։ Փարաշան լուռ ու առանց բողբոջի իր մեծ դլուխը քարշ գցեց, ու արցունքների խոշոր կաթիլները իջան նրա այտերի վրա։

Զրօրհնէքի հանդէսը կղզուց արդէն վերադառնում էր դէպի Վանքի մայր եկեղեցին: Հոգեորականութիւնը արդէն անցաւ կամուրջի վրայից: Երեւանների մեծ մասը նոյնպէս անցաւ: Երեւանները առ հասարակ սովորութիւն ունէին եկեղեցական մեծ հանդէսների միջոցին հոգեորականների շուրջը սրտուել: Ամբոխի ահաղին բազմութիւնը, մեծ մասամբ տղամարդկանցից բաղկացած, իրար բռնելով, վրայ պառկելով, աշխատում էին իրանց համար ճանապարհ բանալ, հոգեորականութիւնից հեռու չմնալու համար: Առաջ գնացողները ձեռքերը բարձրացնելով նշան էին տալիս մի քանի հազար հոգուց բաղկացած բազմութեան, որ հանդարտ գնան, որպէս զի ոտների տակ մարդիկ չտրորւին, բայց ամբոխի անգուսպ հոսանքին ոչ մի բան չէր օգնում: Երբ կամուրջի ամբողջ երկայնութիւնը ծայրէ ի ծայր լցւած և ծանրաբեռնւած էր և երբ տիրացուների ու քահանաների երգի բազմահնչիւն ձայները միախառնւած երկինք էին բարձրանում՝ լսելի եղաւ սիրտ պատառող և խռովութեամբ լի աններդաշնակ զոռոց. «Կամուրջը կտրւեց» աղաղակեց ընդհանուր ձայնով սարսափած ամբոխը: Լռեց ամեն ինչ: Պայծառ արևը մոտաւ մի կտոր սև ամպի տակ և քօղարկեց՝ բազմաթիւ կենդանի մարդկանց վիթխարի գերեզմանը չտեսնելու համար: Գերեզման, որ մի ակնթարթում բացւեց և ու՛ր գիտէ ինչ յոյսերով ու իղձերով լի հոգիներ ազահուութեամբ կլանեց: Տեսարանը զարհուրեցի էր: Փրփրադէզ ալիքների մէջ հազար տեսակ պտոյտներ էին անում մահւան հետ կռող մարդկանց մարմինները, և դրանք կարծես երկնքից դատապարտւած կռիւ էին մղում լուռ ու անխօս: Զրկւած էին մեռնող մարդկանց միակ իրաւունքից—յառաջելուց: Մի քանի տասնեակ մարդկային արարածներ մերթ խորասուզւելով կատաղի Կուր գետի ջրերի մէջ, մերթ դուրս պրծնելով ալիքների տակից, իրար օձիքից պինդ բռնած սահում էին ջրի հոսանքի հետ: Նրանցից ոմանք, որոնք բաղդի բերմամբ բռնել էին գետի մէջ ցցած կամուրջի գերաններից՝ աշխատում էին ջրից դուրս պահել իրանց գլուխները: Նրանց լայն բաց արած կիսակենդան աչքերը սիրտ մաշող հայեացք էին զցել դէպի անողորմ երկինքը: Մի տաս տարեկան մանուկ, որ մի բոսիկի չափ կենդանի մնաց՝ երկու անգամ բերան բաց արաւ, կարծես «մայրիկ» էր կանչում, բայց

գետի խլացուցիչ աղմուկը մեռցրեց այս անմեղ արարածի ձայնը։ Բազմաթիւ մարդիկ, տարբեր հասակի ու բնաւորութեան, դիզւել էին իրար վրայ, ջրի տակ աւազի մէջ և ծանր գերանների ճնշման տակ աստիճանաբար դիակների էին փոխւում։ Բազմութիւնը բաժանւած երկու մասի, մէկը գտնւում էր Վանքի գաւթում իսկ միւսը կղզու վրայ։ Այս հազարաւոր աչքերի առաջ մեղաւոր ու արդար հոգիները խումբ խումբ մտնում էին յաւիտենականութեան գիրկը։ Երկնային պատիժ էր զա թէ երկրային եղեռնագործութիւն— ոչ ոք չգիտէր։ Ոչ մահւան դատաւարութեանը գիտէին այս, ոչ մահից ազատւածները։ Կամուրջի մէջտեղը ընդարձակ ճեղք էր բացւած, որին չի կարող նմանւել դժոխքն անգամ։ Ճեղքի մէջ կախւած էին խորտակւած կամուրջի գերանները, որոնք սարսափ էին տարածում ամբոխի մէջ։ Սարսափ, որ չեն կարող ներշնչել հարիւրաւոր կախաղաններ անգամ։ Տարօրինակ գերեզմանը վայրկեանաբար և շինւեց և ծածկւեց։ Եւ այդ գերեզմանի վրայով կատաղի գետը իր պղտոր ալիքներով սահում էր վաղեմի սովորութեամբ։ Երկու իրար հակառակ ափերին գտնւած ամբոխը քրտինքի մէջ շաղախւած գոռում գոչում էր, որքան ոյժն էր ներում, ոմանք լալիս էին մերձաւորների կորուստի համար, ոմանք աշխատում էին սիրտ տալ մեռնողներին, ոմանք խրախուսում էին կորիճներին օգնութիւն հասցնելու համար, ոմանք ուշքից ելած անգիտակցաբար հառաչում էին, և վերջապէս ամեն մարդ մի դեր էր կատարում այդ զոհադու միջոցին։ Օրը ամենքի աչքին մթնեց։ Հասարակ դասակարգի երիտասարդները անձնւորութեամբ մտնում էին ջրի մէջ խեղդւողներին և խեղդւածներին ազատելու համար։ Դրանք գուրս էին բերում մէջքերին շալկած անշնչացած մարմինները և յանձնում ուրիշներին, որոնք անմիջապէս դիմում էին զանազան միջոցների նորից կեանք ներշնչելու համար։ Դիակներ դիակների յետևից շարում էին եկեղեցու գաւթում։ Ամեն մի խեղդւածի մարմինը ջրից գուրս բերելիս՝ ուրախութեան նշաններ էր ցոյց տալիս բազմութիւնը։ Մխիթարութիւնը կայանում էր դիակները որսալու մէջ։ Կանանց դասակարգը մազերը փետելով ու երեսները շանգուելով, խելագարների նման թափւում էին դիակների վրայ ու որոնում իրանց սիրելիներին։ Դրանց յուսակտուր աղաղակները խլացնում էին գետի

աղմուկը: Կային և այնպիսի քարասիրտներ, որոնք լոկ դիակները համարելով էին զբաղւած և սպասում էին յարմար միջոցների, դրանց կողոպտելու համար: Կային և այնպիսի առատաձեռներ, որ փող բաժանելով խրախուսում էին մեռածներ որսող երիտասարդներին: Այդ օրւայ զոհերի համար երկինքը որոշել էր երկու գերեզման, որից զրկւած են հասարակ մահկանացուները: Մէկի մէջ կենդանի թաղւեցին, իսկ միւսի մէջ դրանց դիակները պէտք է թաղւէին: Ուրախութիւնը սուգի փոխւեց և այս սուգը ընդհանուրի էր: Աղէտի լուրը կայծակի արագութեամբ տարածւեց ամբողջ քաղաքի մէջ: Ամեն կողմից, սարսափահար մարդիկ, զանազան կրօնի և առանց ազգութեան խտրութեան վազում էին դէպի աղետի տեղը և լեղապատառ դիտում էին դիակների ընդարձակչարքը, ենթադրելով որ կարող են հանդիպել իրանց մերձաւորներին:

Երկու երիտասարդներ մի ծերունու դիակ գլխի վայր բռնած բերեցին ու դրեցին ծառի տակ: Դիակը դեռ տաք էր: Մի քանի անգամ աչքերը բաց արաւ, կարծես բան էր որոնում, յետոյ փորձեց բերանը բանալ և այնուհետև մնաց անշարժ: «Մեռաւ» կրկնեցին մի քանի անգամ տխուր ձայնով մարդիկ: Այդ դիակին մօտեցաւ բարձրաձայն լալով մի երիտասարդ, չոքեց գլխի մօտ և չոքեցնելով ցնցոտիների մէջ փաթաթւած մի երեխին՝ գոռաց «բիձաջան, ուր ես գնում»: Երեխան, որի զարհուրած դէմքի վրայ մահ էր դրոշմած՝ վայր ընկաւ դիակի վրա: Երիտասարդը առանձին հոտարութեամբ բարձրացրեց երեխին դիակի վրայից: «Կոյր է խեղճը», ասելով մի մարդ՝ սև փող դրեց երեխի ձեռքին: «Շնորհակալ եմ» արտասանեց երիտասարդը յուսակտուր ձայնով: Դա Շուն-Չաքէն էր, իսկ երեխան՝ Փարաջան:

ՉԷ՝ ԿԸ ՅԻՇԵՄ ՔԵԶ

Շ Ա Ն Թ Ի

Չէ, կը յիշեմ քեզ, հողիս,
Կը յիշեմ միշտ կարօտով.
Եւ միայն այն պատճառով
Որ սեղմըւած ես կըրճքիս:

Թէեւ, իրաւ, հեղ մը լոկ,
Այն ալ պարի մը անցուկ
Պտույտին մէջ վաղանցուկ,
Բայց այդ նոյն է. որո՞ւ հոգ:

Ա՛հ, նըւազը խեղդար
Կը զարձընէր մեզ արագ.
Շուրջն ամեն բան հակառակ
Նոյն թափովը կը դառնար:

Չէինք տեսներ ալ ոչինչ.
Մենակ էինք ես ու իմ.
Գիրկընդխաւն, զըւարթուն
Վերացման մէջ ըզըլլիսիչ:

Պինդ փաթթըւած, օձի պէս,
Նազուկ մէջքիդ նըրբենի,

Ընդհատ շունչըդ կ'ըզգայի,
Որ կը սահէր այտերէս:

Երբ այդ հուրէն խելացեղ
Այլ ջերմեռանդ ու ուժգին
Քու անձնատուր լի կուրծքին
Կը փարէի սիրաշեղ,

Ըսէ—իզուր կը ծածկես—
Այդ հրմայուն լանջիդ տակ
Ձէկը ըզգար դուն հեշտանք
Ու սարսուռ մը տենչակէզ:

Հապա ինչո՞ւ կը դողար
Փափուկ ձեռքըդ քըրտնամած,
Որ ձախ ձեռքիս հետ հիւսւած
Մէջքիս վրայ կը սողար...

Չէ, կը յիշեմ քեզ, հոգիս,
Կը յիշեմ միշտ կարօտով.
Եւ միայն այն պատճառով
Որ սեղմըւած ես կըրծքիս:

1892 դեկտ. 28, Կ. Պոլիս.

ԶԻՄ ԵՒ ԶԷԿ

ՊԱՏՄԻԱԾՔՈՒ ՕԳԻՏԱՑՄԱՆ ՓԻՆՈՆԻ

Թարգմ. ռուսերէնից՝ ՄԻԲԱՅԵԼ ՏԵՐ-ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՅԻ

Զիմն ու Զէկը ծնեցան մօտաւորապէս 1775 թւականին Բրօ-
ադստերս փոքրիկ ձկնորսական գիւղում, որ սեղմած լինելով ժայ-
ռերին հիւսիս-արեւելեան քամիներից մի կերպ պաշտպանւելու հա-
մար, պատսպարւել էր ծովափնեայ բոլորաձև ու գոգաւոր մի
փոսում:

Նրանց հայրերը ապրում էին բոլորովին կից միմեանց: Սոքա
երբեմն միասին խմում էին, երբեմն կռւում էին, միեւնոյն ժամա-
նակ շարունակելով լինել լաւ բարեկամներ աշխարհում: Նրեում
էր, որ որդիքն էլ նոյն յարաբերութեան մէջ կը լինէին դէպի մի-
մեանց, ինչպէս և հայրերը: Զիմն ու Զէկը խեցգետին ու խաչա-
փար էին փնտրում մօրուներում և ժամանակն անց էին կացնում
մերթ աւազապատ ակերում, մերթ ջրում: Նոքա բոկոտն վազ էին
տալիս Տանետի ափը պարփակող կաւիճեայ պատի թեք զառիվայրի
վրայ փորած սանդուխքներով, որոնց աստիճանները կոպիտ կերպով
դուրս են կտրւած ժայռերի մէջ մէկը միւսից երեք կամ չորս ոտ-
նաչափ հեռաւորութեամբ, կատաղի ալիքների կռիւներում և քա-
մու խլացնող փոթորիկներում: Այդպիսով նաքա բովեցան ցրտի,
յոգնածութեան և վտանգների մէջ:

Զիմի հայրը, որ ամերիկական անկախութեան համար եղած
կռւի ժամանակ ծառայում էր պատերազմական մի նաւի վրայ, մի
անգամ սաստիկ բաղդաւորեց: Նորա նաւը գերի վերցրեց երեք

խաղանական նաւեր, և նա աւարից բաժին ստացաւ վեց զրւանքաց, երեք շիւղինդ և չորս պէնս: Այդչափ մեծ զանձ ինչպէս պէտք էր գործ ածել: Կէսից շատը նա խմելու վրայ դործ զրեց, իսկ մնացած գումարով իւր երեխաների համար կօշիկներ և գուլպաներ գնեց:

Երբ որ Ջէկը յաջորդ կիւրակէ օրը տեսաւ իւր ընկերին, ինչպէս իրեն թւաց, հաղնւած որպէս ջէն ոլմէն և ընդունած մի տեսակ ծանր զիրք, նա սկսեց սաստիկ նախանձել և նրան տիրեց ջերմ ցանկութիւն ունենալ նախշուն գուլպաներ և պղնձեայ ճարմանդներով նոր կօշիկներ: Բայց ինչպէս ձեռք բերել: Միթէ ուժով: Սակայն չէ որ Ջիմը նրանից ուժեղ էր: Այն ժամանակ Ջէկը մտաբերեց այն դէպքը, ինչ որ տեսել էր, թէ ինչպէս զիւղի բնակիչները բաժանում էին իրանց ջրահեղձի հագուստը, որի մարմինը ձգւած էր ծովափում:

Այդտեղից նա հետևեցրեց, որ եթէ Ջիմը խեղաւի, ինքը կը ստանայ նրա նախշուն գուլպաները և ճարմանդներով կօշիկները: Այդ պատճառով նա վճռեց խեղտել իւր բարեկամ Ջիմին:

Նա թէև դեռ վեց տարեկան չկար, բայց ամբողջ գործը շատ ճարպիկ կերպով առաջ տարաւ: Նա Ջիմին տարաւ ծովափին կրթնած ժայռի երկարութեամբ ձգւած շաւիղներից մէկի վրայ, որի մասին առաջ արդէն խօսել եմ, և մի յարմար ակընթարթ ընտրելով՝ բոթեց իւր ընկերին դէպի ծովը: Մանուկը, որ ոչինչ վտանդ չէր սպասում, սալթաքեց և, մինչև անգամ առանց ծիչ արձակելու, ջրի մէջը գլորեց: Բայց այդ ժամանակ փոքրիկ յանցաւորի հոգու մէջ յառաջացաւ մի ինչ որ անսովոր բան: Երբ որ Ջիմը յայտնեց ջրի երեսին ձեռքերը յուսահատաբար շարժելով, մազերը երեսին շաղ անցած, Ջէկը թռաւ ջրի մէջ, ընկերին ազատելու համար: Նրանք երկուսն էլ հեշտութեամբ կը խեղդէին, եթէ որ մաքսատան զինուորը չտեսնէր նրանց և չվազէր նրանց փրկելու:

Երբ որ Ջիմին գուրս հանեցին ջրից և չորացրին, նա սկսեց մեղադրել իր ընկերին: Բայց մաքսատան վերակացուն հաւատացնում էր, որ ինքը տեսել է, թէ ինչպէս Ջէկը քաջութեամբ թռաւ ջրի մէջ, Ջիմին ազատելու համար: Ոչ ոք ոչինչ չհասկացաւ, բայց այդ ժամանակից սկսած Ջէկի բնաւորութեան մէջ յայտն-

ւեց երկուսութիւնը: Հէնց այդ օրից էլ Ջէկի մասին սկսեց ստեղծ-
ւել այն աւանդութիւնը, որ ներկայացնում է բարութեան ու կա-
րօտութեան մի օտարոտի խառնուրդ:

Ջիմը տասերկու տարեկան հասակում մտաւ Օստինդեան ընկե-
րութեան մի մեծ առևտրական նաւի մէջ, որպէս փոքրաւոր: Ինչ
վերաբերում է Ջէկին, նա դարձաւ տեղեկատու մաքսանենգների,
որոնք այդքան շատ էին այդ ավերում: Հին ժամանակներում այդ
մաքսանենգները փորել էին ավի բոլոր ժայռերը նրանց մէջ շի-
նելով ստորերկրեայ սենեակներ և անցքեր, որտեղ նրանք թաք-
ցնում էին իրանց ապրանքը, և որպէս նրանց մասին պատմում
են, սարքում էին իրանց քէֆերը: Յաճախ մաքսատան պահա-
պանը նկատում էր, թէ ինչպէս գետնի տակից կարմրաւուն ծուխ
էր բարձրանում: Նա զգում էր թէ փունչի հոտը և թէ երգերի
ձայնը: Նա գիտէր, որ ստորում մաքսանենգներ են գտնուում, բայց
աղմուկ չէր բարձրացնում, որովհետև այդ մարդիկ գիտէին իրանց
պաշտպանել, երբ նրանց անհանգստացնում էին իրանց թագըս-
տեան մէջ:

Երբեմն նրանց դէմ ուղարկում էին զինւորական խումբ կամ
միլիցիա, կամ թէ, մինչև անգամ, կանոնաւոր զինւորներ կարմիր
նշանազգեստներով: Այդպիսի ծառայութիւն Գէորգ թագաւորի զին-
ւորներին դուր չէր գալիս: Նրանք ուրախանում էին, երբ բոյնը
դատարկ էին գտնում և թռչունները թռած. և այդ միշտ էլ այդ-
պէս էր լինում:

Փոքրիկ տեղեկատուները իմաց էին տալիս մաքսանենգներին
թշնամու բոլոր շարժումների մասին, իսկ նրանց ստորերկրեայ
անցքերը անցնում էին մի քանի դռներ կամ դէպի գիւղը տանող
կամ դէպի ծովը. ծովափնեայ բոլոր ռամիկները օգնում էին նրանց
թաղնւելու:

Ջէկը բարեկամացաւ այդպիսի մարդկանց հետ. նա եղաւ այն-
պէս, ինչպէս էին միւսները—ուժեղ, համարձակ մարդ—պատրաստ
ամեն ինչ անելու: Նրա ծնողները մեռան. նա իր գործունէու-
թիւնների մէջ բոլորովին ազատ էր: Լինելով կարճահասակ, նիհար,

ջղալին և ճարպիկ ինչպէս կատու, նա ունէր և, փոքրութիւնից ազատ օդում մեծացած մարդկանցը յատուկ, բնական զրաւչութիւն: Նա սովորեց հիւսնութիւն, բացց ամեն մի կանոնաւոր աշխատանք նրա համար ատենի էր: Նա չէր վախենում ոչ անհաց օրից և ոչ անտուն գիշերից, բացց և երբեմն պատահում էր, որ զրկանքի օրերը նա յետ էր դարձնում կոպիտ և անսանձ ուրախութեան ժամերով...

Այդ միջոցին Ձիւմը վերադառնում էր իր ճանապարհորդութիւնից: Նա շատ գեղեցիկ երիտասարդ էր. այդ հին ժամանակաց անգլիական գեղեցկութիւն էր: Ձիւմն ունէր մանկական կապոյտ աչեր, մարմնի լաւ կազմութիւն և քաջ մարդու բռնեցքներ: Նա մի հարւածով կարող էր իր հակառակորդին այնպէս յաջող գետին տապալել, ինչպէս որ Ձէկը կարող էր նրան խեղտամահ անել:

Երբ մանկութեան բարեկամները պատահեցան միմեանց, Ձիւմը տատանւում էր Ձէկի պարզած ձեռքը սեղմել: Ձիւմն ունէր վաստակած փող, մաքուր սպիտակեղէն. նա երազում էր լաւ զուգակցի, եկեղեցում բռնելիք տեղի, պատուի ու յարգանքի մասին: Նրա բարեգործութեանը, ինչպէս որ յաճախ պատահում է, աւելացել էր և մեծամոտութիւն: Նա Ձէկի վրայ նայում էր մօտաւորապէս այնպէս, ինչպէս որ մրջիկնը նայում է ճպուռի վրայ—արհամարհանքի, ծաղրի և նախանձի հետ միասին: Ձէկը այդ ջերմութիւնից ու մտերմութիւնից զուրկ ձեռք սեղմելու մէջ զգում էր մի գաղտնի վիրաւորանք. նա աշխատում էր Ձիւմին հանդիպել որքան կարելի է սակաւ: Վերջը նրանք բոլորովին դադարեցին միմեանց հետ խօսել, երբ որ երկուսն էլ սիրահարւեցին Լիզայի—«Ծագող արեգակ» պանդոկի գեղեցիկ աղախնի—վրայ:

«Ծագող արեգակ» կոչումը բաւական յաջող անուն էր, որովհետեւ առաջին ոսկեայ ճառագայթը, որ դողալով սահում էր ջրի տատանման վրայ, լուսաւորում էր պանդոկի վաղորդեան քամուց տարուբերող հին նշանագիրը (ВѢЩЕКА): Այդ մի քառանկիւնի տունէր ցածլիկ, հաստ պատերով, շինւած ցեմենտով միմեանց միացրած մեծ-մեծ մոխրագոյն քարերից, նեղ պատուհաններով—թւն-

զանօթների համար շինած պատուհանների նման. երևում էր, որ նա ամեն ջանք գործ էր դնում, որպէս զի կռւի հիւսիս-արեւելեան մշտական փոթորիկների դէմ, որոնք պատահում են այդ ամիսում և բոլոր ծառերը թեքում են դէպի մի կողմ: Բայց և այդպէս լինում էին խաղաղ ժամեր, և մանաւանդ, ոչ մի բանի հետ չհամեմատող, զիշերների, որոնք զարմացնում են մարդուն իրանց անաղմուկ և հանդիսաւոր լուծեամբ: Պանդոկի պատուհաններից բացւում էր անփոթ ծովը, որ բոլորովին միանում էր երկնքի հետ, և նկատելի էր, թէ ինչպէս լողում էին նաւակների մեծ, ծոյլ առաքաստները, որոնք թոյլ կերպով լուսաւորւում էին մայր մոտող արևի կարմիր լուսով: Երջակայքում այլ ևս ուրիշ շինու թիւններ չկային, եթէ հաշւելու չլինենք Կինսգէտ ամրոցը և Պարաֆորէնդի հին փարոսը: Ափը արեւելեան կողմում կէս մղոն հեռաւորութեան վրայ կոր կերպով պտոյտ էր դալիս դէպի Մարգէտ և ներկայացնում մի սուր հրանդան կտուցի ձևով, ուր իջնում էին յոգնած ձկնկուլները:

Լիզան ծնւեց իբրև հետեանք մի օտար նաւորդի ընկալան հրապուրանքի բոշայի հետ, որ ծաղիկներ էր ծախում Մարգէտում: Եւ որովհետև նրա ծնողները նրան ձգել էին, ուստի դռնւեցան բարեպաշտ պառւաններ, որոնք զբաղւեցան նրա կրթութեամբ, նրան սիրոյ հրապոյրներից ազատ պահելու վստահութեամբ: Տասնեօթ տարեկան հասակում նա արդէն կատարեալ չքնաղ արարած էր:

Նա ամբողջ տունը լցնում էր իր երիտասարդ, բաղդաւոր ծիծաղով և իր փոքրիկ կիսակօշիկների կոկոտոցով, որոնք քարէ յատակի վրայ ձայն էին հանում ճիշդ կաստանիկի ¹⁾ պէս: Այցելուների հաճոյքներին նա պատասխանում էր զարմանալի կծուութեամբ և վերջացնելով փախչում էր, շտապ պտուելով իր վանդակաւոր շրջագլխոտի մէջ: Այս բոլորը նա անում էր առանց որ և է մտաջածին ցուցամոլութեան: Գատարկաշրջիկներ, քէֆ անողներ, որոնցով Մարգէտը լցւում էր ամառ ժամանակ, իւրաքանչիւր օր դալիս էին «Ծագող արեգակ» պանդոկը: Որքան սիրահարներ, նոյնքան և

¹⁾ Ծագանակի կճեպի նման փաշտիկ, որ պարելիս հաղցնում են մեծ մատի վրայ և չիկչիկացնում:

այցելուներ: Այդ հոսանքը ուրախացնում և միևնույն ժամանակ անհանգստացնում էր «Ծագող արեգակի» տիրոջը: Վերջապէս մէկն ու մէկը չէ որ պէտք է հանդիսանար աւելի համարձակ կամ թէ աւելի ճարպիկ, քան թէ միւսները, և վերցնէր այդ լաւ աղախնին, և այն ժամանակ «Ծագող արեգակի» յաջողութիւնը ուր կը մնար:

Բարեւոյշտ պառաւները, որոնց մասին խօսեցի, այլ ևս հանգիստ քնել չէին կարողանում: Նրանք սարսափում էին այն մոռքի առաջ, թէ մի՞ գուցէ իրանց սանուհին յանկարծ մի օր հեռանայ մի մարդու հետ: Զէ որ նրանք երկու էին, որ այդ աչքերը և այդ շրթունքները կը խորշին դաշթակողութիւնից: Անշուշտ հարկաւոր էր Լիզային ամուսնացնել պատահած այն տղամարդու հետ, որը կարող կը լինէր նրա սանձը պահել: Փեսացուների պակասութիւն չկար: Նրանց մէջն էին և Ջիմն ու Ջէկը: Պանդոկապետն ու Լիզայի բարեգործ ինամակալները Ջիմին գերադասում էին: Ջիմը քսան երկու տարեկան էր և ծառայում էր արդէն «Արիւննում», յետոյ արձակուրդ ստացաւ, նորից ծառայութեան մտաւ և նորից արձակուեց: Ծովային ծառայութիւնը նրան ձանձրացրեց և նա պատրաստ էր ուրախութեամբ սպասուոր լինել «Ծագող արեգակ» պանդոկում: Օտարոտի բան: Լիզան, ընդհանրապէս այնչափ խելօք լինելով, դէպի Ջիմը համակրութիւն չէր զգում: Նա գեղեցիկ էր. Լիզայի կարծիքով տղամարդու համար այդ չափազանց էր: Գեղեցկութիւնն ախար կանացի բան է:

Սակայն նա ազնիւ էր! Միևնույն ժամանակ հաւանական է, որ նա չափազանց հպարտանում էր իր առաքինութեամբ, ինչպէս և իր գեղեցկութեամբ: Զհամարձակելով այդ բանում խոստովանել, Լիզան նրան տխուր էր գտնում: Ինչ վերաբերում է Ջէկին, ինչպէս դառնալ մի թափառականի կին: Լիզան այդ բանը բացարձակ ասաց նրան: Միւս օրը Ջէկը մտաւ հիւսնի մօտ բանւոր և նրան զարմացրեց դործի մէջ ցոյց տաւ իր ճարպիկութեամբ, ջանասիրութեամբ և նստակեցութեամբ: Բայց այն պառաւները, որոնք խոստացել էին Լիզային օժիտ տալու, հրաժարւեցին հաւատալ Ջէկի ուղղելուն. պանդոկապետը նոյնպէս միացաւ նրանց հետ: Նախկին ընկերներին գոհացում տալու համար, Ջէկը մի գիշեր գնաց նաւից երկու տակաւ ուս՝ դուրս բերելու. նրան իսկոյն բռնեցին և բանտ նստա-

ցրին: Լիզային սկսեցին ամաչացնել իր դէպի այդ անպիտանը ունեցած յարգանքի համար. և ընդհակառակն ամեն օր նրա մօտ գովում էի Ջիմի արժանաւորութիւնները, այնպէս որ մի գեղեցիկ օր, ինքն էլ չիմանալով ինչպէս, նա նշանւեց գեղեցիկ նաւաստիի հետ: Լիզան այդի մի ծայրում ջրհորից ջրհանն էր անում, երբ որ Ձէկը, որը իր օրերն բնտուռն էր անցրել, յանկարծ նրա դէմ յայտնւեց:

—Մարդիկ ասում են, որ ես կարող եմ և լաւ լինել և վատ, և ես զգում եմ, որ նրանք ուղիղ են ասում: Բոլորը ձեզանից էր կախած, Լիզա: Դուք ուզեցիք, որ ես վատ լինեմ, այդպէս էլ կը լինեմ: Մնաք բարե! Վայ ձեզ և ձեր փեսացուին!

Լիզան փորձեց ծիծաղել, բայց խորը կերպով յուզւած էր:

Շուտով Լիզան իմացաւ, որ Ձէկը գնացել է իր նախկին պարապմունքին—իր վաղեմի մաքսանենգ ընկերների մօտ: Բայց այն ինչ վրէժ էր, որ նա սպասում էր: Լիզան նախազգուշացրեց Ջիմին, որը այդ բանի համար իր նախկին ընկերին հայհոյեց կոպիտ և արհամարհական խօսքերով, իսկ Լիզան իր սրտի խորքում զարմացաւ, որ այդ բանը նրան վիրաւորեց:

Հասաւ և հանգիստաւ օրը: Նոքա կէսօրին պսակեցին: «Ծագող արեգակի» խոհանոցում ափսէների և շշերի չխշկոցը բռնել էր: Տանտէրը իւր աղախնի և նրա ամուսնու համար հարսանիքի ճաշ էր պատրաստել: Գիշեր էր, տաք և խաղաղ մայիսեան մի գիշեր, և նորահարսը հագնում էր ճաշի համար ¹⁾, երբ որ արորող տերեւների շրջիւնը և ցանկապատի ճռնոցը ստիպեցին նրան գլուխը դարձնել դէպի բաց պատուհանը, ուր յանկարծ յայտնւեց մի մարդու խաւար ուրւագիծ արշալոյսից շառագունած երկրքի վրայ: «Ձէկ»! բացականչեց նա և զոյգ ձեռքերով ծածկեց իւր բաց ուսերն ու պարանոցը:

—Ի՞նչ էք ուզում, հեռացէք!

¹⁾ Եւրոպայում ճաշի ժամանակ կանաչք աւելի շքեղ են հագնուում. որպէս թէ պատրաստուում են մի տեղ գնալու:

—Նախ ես պէտք է տամ ձեզ հարսանիքի ընծայ: Դուք գիտէք թէ այս գիշեր ձեր ամուսինը ուր պէտք է գիշերի:

Լիզան լուռ կանգնած էր, և, որպէս պատասխան, նորա հայեացքը ակամայ կերպով ընկաւ կարմիր վարագոյրներով պատած գեղեցիկ անկողնի վրայ, որը Ջիմն էր գնել իւր աշխատանքով:

Ձէկը ծիծաղեց:

—Ու, իմ թանկագին բարեկամ, այստեղ չէ! Նա պէտք է գիշերի իւր մահճակալի վրայ «Վալլիսպա» նաւի մէջ: Սէր Ջոն-Պրայդը նաւապետը, լաւ պատերազմական մի նաւ 51 թնդանօթներով լաւ զրահաւորւած և տասը մղոն արագութեամբ գնացքով...

Բռնի զօրաժողով—այն ժամանակէն սարսափը, որ ստիպում էր բոլոր մայրերին, քոյրերին և հարսներին Միացեալ Թագաւորութեան մէջ անիծել պատերազմը! Ազահ զօրաժողով, որ ամեն տեղ խլում էր նրանց, որոնց պիտանի էր համարում. անողորմելի զօրաժողով, որի համար ոչինչ սուրբ չկար, երբ պէտք էր թագաւորական նաւատորմը լցնել: Մի րոպէաչափ Լիզան մնաց քարացած, նրա խօսքերից մոլորւած, յետոյ վազեց դէպի դուռը, որպէս զի Ջիմին նախապատրաստէ, բայց Ձէկը կանգնացրեց նրան:

—Անօգուտ է: Երկու զինւորւած նաւեր կէս ժամ առաջ դուրս եկան, մէկը Վինսդէտում, միւսը Ֆորմէս հրանդանում: Նրանց կառքերը այստեղ կը լինեն 10 րոպէից յետոյ: Ճանապարհը դէպի Մոլգէտ պահպանւած է... Օ, այո, ես ամեն ինչ պատրաստել եմ:

—Այդ դձուք էք նրան մասնել:

—Ես ձեզ չասացի, թէ այժմ ես վատ եմ և թէ դուք ինքներդ էք այդ ուզում:

—Չարագործ, այդ ինչ ստորութիւն է! ասաց Լիզան և ցոյց տուց իւր բռունցքը, երևի պատրաստ էր նրան պատառոտել: Յանկարծ նրա բարկութիւնը բոլորովին անցաւ և նա հեկեկաց: «Օ, Ձէկ, Ձէկ! Ես ավար քեզ սիրում էի!» Երիտասարդը խիստ ցնցւեց:

—Այո, ես խեղազար էի, ես ուզում էի ձեզ հետ ամուսնանալ, թէև դուք երևում էիք բոլորովին կորած: Ինձ այդ բանը չթոյլ տւին, բայց, չնայելով պատճառաբանութիւններին, չնայելով Ջիմի սիրոյն, կային օրեր... Օ, ինչո՞ւ եմ այս բոլորը ձեզ ասում:

—Դէհ, ուրեմն այժմ, —ասաց Ջէկը հոգոց հանելով—որովհետեւ նա պէտք է հեռանայ...

Ջէկը մօտեցաւ նրան: Լիզան արագութեամբ հեռացաւ:

—Ոչ, դուք ինձ զգուհեք էք ազդում: Դուք անարգաւած էք, և ես մերժում եմ ձեզ իմ հետ ունեցած բարեկամութիւնը: Եւ դուք տեսնում էք արդեօք, այս բոլորիս ես չգիտեմ, թէ ինչն է ինձ համար աւելի ցաւալի—Ջիմի անբաղդութիւնը, թէ այն, որ դուք մի այդպիսի անազնիւ գործ էք կատարել...

Նա ընկաւ աթոռի վրայ և հեկեկում էր: Ջէկը անշարժ կանգնած էր: Նրա դէմքի բոլոր մկանները դողդողում էին: Հէնց այդ ժամանակ լսելի էր, թէ ինչպէս հրացանի կոթերը չխկնկոմ էին ամուր կերպով ստորին դռների քարէ աստիճանների վրայ: Մի ձայն լսեց. «բաց արէք, թագաւորի անունով»:

Պանդոկում մի սարսափելի շփոթ բարձրացաւ: Երեսաներն ու կանայք, վախից շփոթւած, վազում էին ու բղաւում: Տղամարդիկ շտապ մի տեղ էին փնտրում, ուր կարելի լինէր թագցնել Ջիմին կամ թէ մի կերպ օգնէին նրան փախչելու:

—Ո՞վ է այստեղ Ջէմս Վիլկինս —հարցրեց վաշտի գլխաւորը:

Այն ժամանակ Ջէկն առաջ անցաւ, բոլորին զարմացնելով, և ասաց զիլ ձայնով. «Այդ ես եմ, գնանք, ընկերներ»: Աեցցէ թագաւորը: Թող կորչին անիծւած «գորտակերներ»: Անդլիացիք մինչև այժմ էլ այդ գեղեցիկ կոչումով են մկրտում Ֆրանսիացիներին:

Եւ այդպէս, հէնց իրեն—Ջէկին վիճակեց այդ գիշերն անցկացնել «Վալլիսպա» պատերազմական նաւի մահճակալի վրայ: Նրա համար այդ մի տաժանելի գիշեր էր: Նա տեսնում էր Լիզային Ջիմի գրկում, բայց միևնոյն ժամանակ ինքնիրան ասում էր, որ իւր մասին եղած յիշողութիւնը պէտք է հետևէ թշառ աղջկան, որ Լիզան նոյնպէս մոռածում էր իրա մասին այնպէս, ինչպէս ինքը նրա մասին: Գուցէ նա չէր էլ սխալւում:

Յամենայն դէպս Ջէկին վերադարձել էր այժմ իւր լաւ «եսը»: Վեց ամսւայ ընթացքում նա օրինակելի նաւաստի էր: Բայց մի անգամ նաւապետի օդնականը կոշտ կերպով հայհոյեց նրան մի շնչին վարմունքի համար: Ջէկի վատ բնաւորութիւնն առաջ անցաւ, նա յանդուգն կերպով պատասխանեց և հրաժարեց պատուէրը կա-

տարել: Նրան շղթայեցին և նա ենթարկւեց զինւորական դատարանին:

Ծովային օրէնքը խիստ էր մանաւանդ պատերազմի ժամանակ. Ձէկին դատաւարտեցին 150 հարւածներին... Նա պատժից յետոյ դանդաղ կերպով սկսեց ուղղւել, բայց նրա վիրաւորւած սիրտը չկարողացաւ ուղղւել: «Կալլիօպան» կազմում էր Թեմզայի գետաբերանի վրայ Նորայի մօտ կանգնած. Ռեծ նաւատորմի մի մասը: Այդ նաւատորմում ծագեց անհնազանդութեան ուժեղ և վտանգաւոր մի ոգի, որ յառաջացել էր զօրաժողովի կոպտութեան, հրամանատարների բռնապետութեան, ռոճկի անբաւականութեան, ծառայութեան խտուրտեան և հնգամեայ պատերազմի պատճառով: Յանկարծ բռնկեց սարուկների խռովութեան նման մի սարսափելի խռովութիւն: Սպաները սպանւեցին կամ թէ իբրեւ գերիներ փակւեցան իրանց սենեակներում: Հասարակ նաւաստին դարձաւ փոխ-ծովապետ: Ձէկն այժմ դառնալով «Նաւապետ Ձէկ», կառավարում էր «Կալլիօպան»: Նա խռովարարների մէջ բոլորից էլ գերազանցում էր: Խռովութեան սկզբում նա իւր ջերմ ճառերով զրաւեց լէպի իւր կողմը տատանող ծովային զինւորներին, նա մտածեց մահճակալներից պատնէշ կազմել և եթուլ թնդանօթ ուղղել սպաների վրայ, որոնք մնացել էին նաւի յետին մասում, վերջապէս հէնց ինքը կացինը ձեռքին յարձակւեց նաւապետի վրայ և խլեց նրանից սուրը:

Հոլլանդիայի ափերի նաւատորմը միացաւ Նորայի նաւատորմի հետ: Այլ ևս ոչինչ չէր պաշտպանում Թեմզայի մոտքը: Եթէ որ ֆրանսիան ունենար այն ժամանակ բաւականին նաւեր և նաւորդներ, ֆրանսիացիք կարող էին ներս մտնել Լոնդոն և անգլիական պետութեան վերջ տալ: Բոլորովին օրհեւելով նաւատորմին, ապրտամբները ոչ մի կապ չունէին ցամաքի հետ և չէին կարող լրացնել իրանց ոչ պատերազմական և ոչ բուսական պաշարը: Բացի այդ, նոքա չգիտէին մինչև անգամ ծովային զիւտութեան սկզբնական չափը: Այդ պատճառով երբ որ նոքա փորձ արեցին մտնել բանակցութիւնների մէջ, նոցա ամենից առաջ առաջարկեցին ենթարկւել իրանց, յանձնել բանտարկւածներին կամ պատանդներին և մատնել իրանց գլխաւորներին: Այդպիսի հանդամանքների մէջ «Ծովապետ»

Պարկերը գաղտնի հաղորդակցութեամբ յայտնեց իւր հրամանատարներին, որ նա ֆրանսիացից ստացել է ձեռընտու առաջարկութիւններ: Մի րոպէ բոլոր այդ մարդիկ լուռ կերպով նայում էին միմեանց անվճռականութեան մէջ ընկած: Ձէկը կանգնեց և ասաց.

— Եթէ մտածում են մեր նաւատորմը ծախել այն շներին, ես կ'իջնեմ «Կալլիօպաչի» վառօդի պահեստը և կը ձգեմ այնտեղ իմ այրուղ չիբուխը:

Նրա ոգևորութիւնը հաղորդւեց և միւսներին, թշնամու դեսպանները նախատական կերպով խրկեցան, և բոլոր այդ քաջերը երգեցին մեռնել այն ազգի անունով, որը դէպ իրանց վերաբերում էր, որպէս պարիաների:

Ես չեմ պատմիլ, թէ ինչպէս ապստամբւած նաւատորմը հասաւ այն դրութեան, որ ստիպւած եղաւ անձնատուր լինել, և նախկին խռովարարները, թագցնելով իրանց տխրութիւնը, պէտք է ներկայ լինէին իրանց գլխաւորների պատժին. Մի սեպտեմբերեան առաւօտ Ձէկը բերեց «Կալլիօպաչի» տախտակամածի վրայ պատժի ենթարկւելու համար:

Կանգնեցրին մի ինչ որ կախաղանի նման բան, որի չորս անկիւններում կանգնած էին չորս զինւորներ լի հրացաններով: Պարանի ծայրը կախւած էր այն ճախարակից, որ ամրացրած էր յետին կայմի կտորի վրայ. պարանի միւս ծայրը ձգւած էր թնդանթների խմբի մէջ, և այն բռնած ունէին տասը մարդ, սպասելով նշանին: Կապոյտ բաճկոնները շարքով կանգնած էին տախտակամածի վրայ անշարժ և վաչր խոնարհած աչքերով չոռնակելու այն, ինչ որ պէտք է կատարէր: Ձէկը յայտնեց նաւի կորան վրայ պրիստաւի և պատուրի հետ միասին: Վերջինս սկսեց խօսել ասպաշխարութեան և ապագայ կեանքի մասին:

— Տէր-հայր, ընդհատեց Ձէկը, հինգ րոպէից յետոյ ձեզանից ես լաւ կ'իմանամ այդ բոլորը: Բայց չկամենալով վիրաւորել այն արժանաւոր մարդուն, որի հետ ինքը իր մեծութեան կարճատև միջոցում շատ անգամ էր գինի խմել, նա իսկոյն և եթ աւելացրեց.

— Գեղեցիկ օր է, այնպէս չէ, տէր-հայր:

Այո, իրաւ, գեղեցիկ օր է, չափազանց գեղեցիկ մեռնելու համար...

Օղը թեթեւ, թարմ և թափանցիկ էր, ուրախ-պայծառ լոյսը հեղուում էր ալիքների վրայով: Երկինքն ու երկիրը ժպտում էին: Այնտեղ հեռուում արեգակի ճառագայթների տակ մեղմ մշուշի միջով Զէկի առաջ սևին էին տալիս Տանետի սպիտակ ավերը: Պայծառ դէմքը մի ակնթիթարթում երևեցաւ նրան. Վիզան նախշուն շրջադգեատով հիւրասիրում էր հիւրերին «Մագող արեգակի» դահլիճում: Զղաչին զողը վերջին անգամ անցաւ նրա գունատ դէմքով: Բայց այդ տեղեց մէկ կամ երկու վայրկեան, որից յետոյ նրա դէմքը խաղաղ տեսք ընդունեց: Ըստ սովորութեան, ոստիկանը իր ձեռքը մեկնեց նրան և Զէկը ամուր կերպով սեղմեց այն իր ձեռքում:

— Դուք ունէք արդեօք որ և է չյայտնած ցանկութիւն, որ վշտացնում է ձեզ, հարցրեց ոստիկանը:

— Ոչ, ես ի հարկ է կ'ուզէի աւելի շուտ գնդակահար լինել: Կախիլը ոտորութիւն է: Բայց այս աշխարհում մեր ցանկութիւնները երբէք չեն կատարւում: Միայն աշխատեցէք, որ պարանը ուղիղ իմ պարանոցովը լինի:

— Երևում է, որ նա լաւ կը լինի, դուք գոհ կը լինէք, ասաց ոստիկանը, որի ձեռքերը դողդողում էին: Պարանը Զէկի պարանոցին անցկացնելիս, արձակեցին նրա շապիկի կոճակները: Այդ ժամանակ ոստիկանը ու պատասօրը նրա կրծքի վրայ կարդային կապոյտ տառերով դաժած «Վիզա» անունը: Մի րոպէ տիրեց սարսափելի լռութիւն:

— Պատրանս է, հարցրեց առաջին հրամանատարը. Զէկը պատասխանեց. «Այո»:

— «Արձակիր», հրաման տւեց հրամանատարը: Թնդանօթն այնպէս արձակեց, որ ամբողջ նաւը ցնցւեց: Թնդանօթի խմբի մարդիկ բոլորը միասին ձգեցին պարանը:

Զէկը մի մեծ թռիչք դործեց, որպէս զի աւելի ևս մեծ ոյժով ընկնի տարածութեան մէջ: Նրա մարմինը վեր բարձրացաւ Թնդանօթների ծխի հետ միասին: Ոչ ոք չէր նայում... Երբ որ ծուխը ցնդեց և ներկայ գտնւողները վեր բարձրացրին իրանց աչքերը, տեսան Զէկի անկենդան մարմինը, որ կամացուկ օրօրւում

էր յետին կայմի ծայրի վրայ, նոյն կամրջի վերեւում, որտեղից նա ոչ շատ վաղ հրամայում էր: Մի ժամից յետոյ նրան արձակեցին և ոտերից ռումբեր կապելով, ծովը ձգեցին 20 ոտնաչափ խորութեան մէջ:

Այդպիսի մի անհաճոյ գործ շտապեցին աւելի շուտ վերջացնել: Դատը, վճիռը, նրա կատարումը, այս բոլորը 24 ժամում կատարւեց: Երկու օրից յետոյ իմացան, որ Ձէկը ծառայում էր ուրիշի անունով, որ նա կամովին զոհւեց ուրիշի համար: Իմացան նոյնպէս, որ նա է խանգարել ընկերներին իրանց նաւատորմը ֆրանսիացիներին մատնելու:

— Յաւում եմ, որ մենք կախել ենք մի հերոսի, ասաց ծովապետը:

— Նա նոյնպէս ցաւում եմ այդ բանի համար, պարոն, պատասխանեց Վալլիոպայի: Նաւապետը:

Լիզան դարձեալ գեղեցիկ է, բայց նա գունատ է և այլ ևս չի ժպտում:

Մարգէտի զւարճախօսները այլ ևս չեն համարձակում նրան բարկացնել: Նա միշտ մոռածմանց մէջ է: Գիշերով, երբոր Ձիմը քնած է խոր քնով, նա վեր է կենում և լսում է քամու հառաչանքներն ու ձկնկուլների աղաղակը, այնպէս սուր և յուսահատ, որպէս խեղդող երեխայի աղերսանքը...

Նա կորցրեց ապրելու ցանկութիւնը և հանգիստ կերպով մեռաւ առանց որ և է նկատելի պատճառի: Ձիմը նրա շիրիմի վրա խաչ կանգնեցրեց, վեց ամիս սգի շորեր հագաւ և յետոյ ամուսնացաւ «Ծագող արեգակի» նոր աղախնի հետ:

Լիզային զատիարակող բարի պառաւները շատ էին քաջալերում այդ ամուսնութիւնը, որովհետեւ մարդս միակ չպէտք է ապրի:

Ահա այն բոլոր յիշողութիւնները, որոնք մնացել են այս աշխարհում Ձէկի և Լիզայի մասին:

* * *

ՅԱԿՈԲ ՅԱԿՈԲԵԱՆԻ

Երբ խորագնին հայեացքս լարած
հայում եմ մաշլած գունատ պատկերիդ,
եւ այդ գրաւիչ դէմքիդ գծերում
Տեսնում թագնւած կիսամար ժպիտ.

Երբ քո աչքերը հեռուն դիտելիս
Մի վերջին ոչով փայլում են յանկարծ,
եւ կամ խոնջացած վշտերի բովից
Գաղտնի մրմունջով մարում մեղամաղձ, —

Ես միշտ յիշում եմ ալեկոծ ծովը
Նոր հանգիստ առած անգուսպ փոթորկից,
եւ յիշում եմ այն ապառաւները,
Որոնք ջարդւում են ալեաց զարկերից:

Այն աչդ աչքերը մի օր վառվռուն,
Իսկ այժմ տանջւած յուսախաբ սէրից,
Ինչ յիշեցնում են ծովը անդորրուն
Յաղթւած, զսպւած ահեղ փոթորկից...

17 Հոկտեմբ. 1894 թ.

Թիֆլիս

IN ASIAM PROPECTUS EST

Նորեգիական գրականութիւնից

ԱՄԱԼԻԷ ՍԿՐԱՄԻ

Թարգմ. ՄԿՐՏԻՉ ՆԱԻԱՍԱՐԴԵԱՆԻ

Հագբարտ Ենսըն-ը իր լատինական շարադրութիւնն էր պատ-
րաստում:

Նա նստած էր համալսարանի դահլիճներից մէկում, քանի մի
ուրիշ ուսանողների հետ, որոնք բակալարի քննութիւնն էին ու-
զում տալ. մէջքը կորացած, կզակը սև գրասեղանի վրա կախած՝
նա եղունգներն էր կրծոտում. նրա բաց-լսարտեաշ մազերի գան-
գուրները քսւում էին թեթևակի առջևը դրած թղթին, կրծքով
յենւել էր ձեռների վրա աջնպէս, որ իր երկար բազուկների ար-
մուկները գրասեղանի ասիւրիցն էլ աւելի հեռու էին տարածւել:

Ամբիոնի վրա՝ պատուհանի մօտ դրւած մի փոքրիկ սև սեղանի
առաջ, նստել էր կոնդագլուխ, սպիտակամորուս, նոր սափրած ծռա-
բերան մի մարդ:

Ձեռները սեղանի տակ պահած՝ նա աջնպէս էր թեքւել դէպի
առաջ, որ նրա մէջքը մի կոր գիծ էր ձևակերպում: Սէքերը կի-
սախուփ և դիմապծերը անշարժ էին, կարծես թէ քնելիս լինէր,
բայց երբեմն նրա նիհար և ճերմակ ձեռքը թերթում և դարձ-
նում էր զգուշութեամբ մի բարակ բրոշիւր:

Գրասեղանների շարքերի արանքներում շրջում էին յամրա-
քայլ վերահսկողները: Պատուհաններից շատերը բաց էին թող-

ւած. բայց և այնպէս սաստիկ շոք էր անում, տոթագին շոք:

Երբեմն-երբեմն ջահելներից մէկը հառաչում էր կամ հազում: Ոչ մի աղմուկ, բացի վերահսկողների յամր քայլերից առաջացած և դրիչների ճգճըզոցից, չէր խանգարում ծանրագին լռութիւնը:

Ուսանողներից մէկը վերջապէս գրիչը վար դրեց և տեղից ելաւ: Հազբարտը զլուխը շրջեց և տեսաւ թէ ինչպէս մի ջահել, բարձրահասակ և ամրակազմ մարդ մօտեցաւ ամբիոնին, գլուխ տուեց ծերունուն, յանձնեց սրան մի տետրակ, նորից գլուխ տալով դուրս գնաց դահլիճից:

— Ինչպէս է կոտրատուում, մոռածեց Հազբարտը հեռանելով նրան աչքերով: Այ, կը տեսնէք թէ ինչպիսի յիմար բան կը լինի գրած: Եւ չի էլ ամաչում այնպէս ման գալ, երբ վերահսկողները յամրաքայլ են շրջում: Նա նորից սկսեց իր եղունգները կրծոտել:

Շատ չանցած՝ դարձեալ մի այլ ուսանող ելաւ ու այսպէս հեռանալները, մէկը միւսի յետևից, մինչև որ քննողների կէսը հեռացաւ այնտեղից:

Պատուհանի մօտ նստած ծերունուն փոխարինեց մի այլ ալևոր, բոլորովին նմին-նման, այն զանազանութեամբ միայն, որ վերջինս ծւաբերան չէր:

— Պուք դեռ չէք սկսել. կարելի է, հիւանդ էք:

Վերահսկողներից մէկը ձեռքը դրեց Հազբարտի ուսի վրա, ցած ձայնով նրան ասելով:

Հազբարտը, անհաստատ նայւածքով, որը կարծես թէ շատ հեռուն էր տարածւում, նրան պատասխանեց. «Նա սովոր եմ նախ և առաջ ամեն բան գլխիս մէջ կենդրոնացնել»:

Վերահսկողը հեռացաւ ձեռները յետևը դրած և սկսեց յետ ու առաջ քայլել:

Արդէն Հազբարտը կարդաց վերստին իր բնագիրը, նախադասութիւն՝ նախադասութիւնից յետոյ: Վերջը մի կողմը դրեց այն, փակեց աչքերը և բերանացի թարգմանեց լատիներէն: Շատ անգամ կրկնեց համոզւելու համար, որ առանց սխալւելու է յիշում այն: Խնդիրը դիկտատոր Սիլլայի ոխերիմ և նրա ձեռքով տարագրւած Վեսարի ու սրա դէպի Ասիա մեկնելուն էր վերաբերում:

Գրչակութի ծայրը մատներով սեղմած՝ նա սկսեց գրել: Վերջացնելուց յետոյ նկատեց, որ ինքը ամենից վերջն է մնացել:

Թեթևաքայլ իջաւ սանդուխքի աստիճաններով: Քննութեան շարագրութիւնները պատրաստ էին արդէն: Նա լաւ էր գրել անկասկած: Լատիներէնը սումանաւանդ խալ և պար էր նրա համար: Այն գրաւորութիւններ չունէր, բաց առնելով քանի մի թեթև մանրամասներ, որոնք մեծ նշանակութիւն չունեն: Նա փայլուն քննութիւն կը տայ, հրճանք կը պատճառի իր զառամեալ բարի ծնողներին և մանաւանդ իրան օժանդակող հպարտ գիւղացիներին: Կ'ապացուցանի, որ սրանք իրանց փողերը զուր տեղը չեն փչացրել:

Հայրենիքից մեկնելուց առաջ սրան գեղի քահանան ասել էր, որ գեղջուկների զաւակները շատ անգամ հեռաւոր տեղեր են գնում, որովհետեւ նրանք անդրդուլի են մնում իրանց մանկական հաւատի մէջ և սովոր են քչով բաւականանալուն:

Այո, փառք Աստուծոյ, իր մանկական հաւատը կարողացել էր պահպանել, իսկ ի՞նչ կը վերաբերի սակաւապետութեան, այս նրա ամենաչնչին արժանիքներից մէկն էր:

Ամեն մի քայլափոխին նա շարժում էր իր ձեռները և մի առանձին հրճանքով էր նայում իր նոր հագուստների վրա, որոնք շատ լայն էին նրա նիհար և տեղահան եղած ոսկրներով մարմնի համար, դիմում էր, ոտներին հագած և մեխերով զամած ծանր կոշիկներով, դէպի էփանագին ճաշարանը, որտեղ ամբողջ կեանքում առաջին անգամ էր ցանկանում ճաշել:

— Ան, ի հարկէ, երբ մարդս աշխատել է՝ վարձատրութեան է արժանի, հառաչեց նա իր առջին ունենալով մի աման լիքը տաք տաք ոլոռնով, որոնց երեսին մի փոքրիկ կտոր ճարպ էր լողում: Մի փառաւոր ճաշ, մի արտաքոյ կարգի ճաշ մաւմառեայ սեղանի վրայ, իսկական մաւմառեայ սեղանի վրա մատուցած: Իսկ հացի այն քանակը, որ ձրի էին տալիս, պէտք եղածից աւելի էր քան թէ կարելի էր ուտել: Բայց մնացորդը կարելի էր հետը տանել... Կամ թէ երևի այստեղ այս սովորութիւնը չունին: Նա կամենում էր ուշադրութիւն դարձնել երբ մէկը ուզէր զուրս գնալ. որովհետեւ ամենուրեք ու միշտ տեղական սովորոյթներին պէտք է հետևել:

Մի ջահել մարդ ելաւ իր տեղից: Բայց տես, հացը հետը չէ

տանում. այն զեղեցիկ հացը, որ ճաշի կէսն է կազմում: Երևի հարստական է, մտածեց Հագբարտը: Տեսնենք, ինչ կ'անեն հետեւեալները:

Բայց հետեւեալ զուրս գնացողն էլ սեղանի վրա թողեց հացը: Շատ կարելի է, որ արգելած լինի հետը տանելը: Այս դէպքում նա գերադասեց ուտել բոլորը. որովհետեւ յանցանք կը լինէր թողնել հացը այս հարուստ էթանագին ճաշարանին:

Նա գլխը վար դրեց, կշտանալուց յետոյ խորասուզեց իր աթոռի մէջ և, բթամատները վարալէքի դրպանների մէջ դրած՝ իր պարզորակ, կլորիկ ու հարցասէր աչքերը դահլիճի զանազան կողմերն էր դարձնում:

Նրա դէմ առ դէմ, մի այլ սեղանի առջև, նստել էր մի կին՝ մարդ, գլուխը փոշիով (fichu) փաթըթած, և կողքին մի փոքր աղջիկ, որի մերկ սրունքները սեղանի տակից երևում էին: Երեստան գլխը բերանը տանելիս կէսը իր կզակի վրա էր թափում ու ամեն անգամ իր բաց դորշագոյն բաձկոնակի թևով էր սրբում: Յանկարծ ձեռքից զլալը վայր գցեց. կին՝ մարդը կռացաւ վերցնելու: Սակայն երեստան գլխը խարխափով որոնելու միջոցում թասը պրանեց (չուռ տուեց), որի պարունակութիւնը հոսեց սեղանի վրայից մի լաւ հագնւած մարդու ծնկների վրա:

Մարդը տեղից վեր թռաւ սրտմտած ճիշտ արձակելով: Կին՝ մարդը ձեռքը բարձրացրեց աղերսելով, կարծես թէ նրան արգելելու նպատակով, որպէս զի չգարկէ երեխային. ճնա կոյր է, խեղճ թշաւոր:

Մի աղախին եկաւ մաքրելու, և այն մարդը իր ռեզինգոտի փեշերը թաշկինակով սրբելով՝ շարունակեց ուտել առանց մի խօսք արտասանելու:

—Եթէ նա Սիլլան լինէր, տնյապաղ կ'աքսորէր երեսային, ասաց ինքն իրան Հագբարտը: Այս միտքը նրան այն աստիճանի ծաղրաշարժ թւաց, որ ծիծաղել սկսեց:

Արդէն վաղուց ի վեր Կեսարը իր մեծահոգութեան և արտաքոյ կարգի հոգու ուժգնութեան ապացոյցներ տուեց,—կրկնեց ինքն իրան Հագբարտը իր շարաւրութիւնից և փոքր առ փոքր վերստին թարգմանեց այն ամբողջովին:

Այժմ, անկասկած, շարադրութիւնը աջողւած է. հաւանական է, որ նրանում մի սխալ անգամ չի գտնւի. Հագբարտ Եսար՝ն, ոչ մի սխալ: Նա գերազանց թւանշան կրստանայ: Աքանէլի աջողութիւն:

Յանկարծ նա ամբողջ մարմնով ցնցւեց: Նրա արմուկները վեր-լեր ցատկոտեցին, մտալի բերանը կծկւեց և սփրթնեց: Տեսիլի մասն երևեց նրա աչքերին — «in Asia profectus est», փոխանակ — «in Asiam»:

Քանի մի վայրկեան նա մնաց քարացած, յետոյ ելաւ տեղից, յերցրեց դղակն ու գուրս գնաց:

Առանց այլ ևս բան տեսնելով նա անցաւ փողոցները: Նրա թևերը չէին շարժուում այլ ևս ու նրա ծանր, մեխերով դամւած կօշիկները չէին արձագանգում փողոցի սալերի վրա: Ազակը կախած ու թշերը կարծես թէ թուլացել և լղարել էին:

Մտնելով իր սենեակը, որ Բրիսքեբուֆին էր գտնուում, նստեց մահճակալի մօտ մի աթոռի վրա ու ձեռները ծնկների վրա խաչմերկեց:

Երբէք, անկարելի է, որ նա «Asia» գրած լինի, որ նա այս սխալը գործէր: Նա որ շատ լաւ գիտէր թէ հարկաւոր էր «Asiam» և ոչ թէ «Asia» գրել: Անց արդարութիւն միթէ այս աշխարհում:

Նա դոփեց ոտներով ու բռնունքները սեղմած կրճտեց ատաները:

Բայց կարելի է, որ նա սխալուում է հիմա:

Ա՛խ, ոչ, նա շատ պարզ կերպով է կարդում այդ: Հէնց ձախ կողմը, էջի ցածրում, վերջին տողի վրա խոշոր ու կլոր տառերով «in Asia» գրւած:

Վերջնականապէս նա ամենուրեք «Asia» խօսքը տեսաւ գրւած: Այս խօսքը՝ ցատկոտում էր նրա աչքի առաջ. հսկայական տառերով կախուում էր պատերից, սեղանի և աթոռի վրայից, առատաղից:

Ա՛խ, եթէ միայն կարելի լինէր, որ «m»-ը աւելնար վրան, ուրիշ ոչինչ բացի մի հասարակ «m»-ից: Նա փորձեց մտաւորօպէս աւելցնել, տեսնել իր առաջ «Asia» խօսքը «m»-ով վերջաւորւած, բայց չջաջողեց: Իր շարադրութեան մէջ նա իսկապէս «Asia» էր գրել էջի ցածրում, հէնց ձախ կողմը, վերջին տողում և «Asia» էր գրւած պատերի, սեղանի, աթոռի և օճառքի վրա:

Որչափ տանջալի է այսպէս անկար մնալը, որովհետեւ ոչինչ չէր կարող փոխել: Շարագրութիւնը պրոֆեսորի ձեռին էր և սրա համար մի 4 է ստանալու, որը, ուրիշ ոչինչ չլինի, մէկով պակսում է ստանալիք թւանշանը: Իսկ եթէ սրան աւելացնեն քանի մի այլ փոքր սխալներ, որոնցով շարագրութիւնը վխտում է անկասկած, միթէ կարող է նա 5 ստանալ, որը նա պարտաւոր ու պէտք է ստանար: Նրա աչքերից արտասուքներ ցայտեցին, որ նա սրբեց թոսկրը ցուցամտով վերին մասով շփելով:

«In Asia profectus est»:

Այս, ինչպէս էր մաշում այս, խալթում նրան: Նա հօ սրանով կը մե'ռնի: Ուրեմն ոչ մի այլ փրկութիւն հնարաւոր չէ:

Նա տեղից վեր կացաւ և հանդարտ ու մեծ մեծ քայլերով չափփեց իր երկար սենեակը: Ինչպէս է պատահում մարդուս այսպիսի մի բան: Թոյլ կը տանց այս արդարադատ Ասուածը: Այս առաւօտ սակայն, այնպէս ջերմաջերմ աղօթք էր արել: Ուր էր թէ այս մասին անփոյթ զոնէր: Ամենակին, իսկի էլ չէ: Նա մինչև անգամ չէր յիշում, որ այս վերջին օրերում մի ծանր յանցանք լինէր գործած: Հետևապէս, միթէ Ասուած քմահաճ, փոփոխամիտ է: Այո՛, որովհետեւ այս իսկապէս բերմունքի մի խաղ էր թւում, կարծես թէ Ասուած մոռացել էր այլ ևս նրա մասին փոյթ տանել: Ասուած ինչի թոյլ կը տար նրան այս սխալը գործել գիտնալով հանդերձ, որ Հագբարտը լաւ գիտէր քերականութիւնը: Ինչո՞ւ նկատել չուեց նրան հէնց սխալ գրելու միջոցին, քան թէ սպասել, որ բանը բանից անցնէր արդէն:

Բայց անկարելի է, որ Ասուած զոհ լինի դրանով: Նաև այնպէս վշտացած կը լինի, ինչպէս Հագբարտն ինքը. այս այնպէս ճշմարիտ է ինչպէս որ նա արդարութեան Ասուած է: Եւ այս հանդամանքում նա կարող է հնարք գտնել, հասկացնել պրոֆեսորին թէ ինչպէս է բանը պատահել: Ասուած ամենակարող է... ամենակարող: Եթէ նա կամենայ, պարտաւոր է նրան փրկելու միջոց գտնել: Մնում է ուրեմն նրան կամեցնել միայն:

Բայց ինչպէս:

Հապա աղօթքը:

Նա կ'աղօթի մինչև ուժասպառ լինելը, կ'աղօթի այնպէս, որ

փողոցի քարերը յուզեն և, Աստուծո սիրտը մի անգամ մեղմած, կը հաւատայ բոլորովին, որ իր աղօթքը ընդունել է ու չի մտածի այլ ևս դէպքի մասին, չի տեսնի այլ ևս ոչ Asia և ոչ էլ Asiam իր աչքի առաջ:

Որովհետեւ կատարեալ հաւատն անհրաժեշտ է, առանց սրան Աստուծո չի լսում: Եւ հաւատի ամենափոքրիկ մասն անգամ, նոյն իսկ մանանեխի սերմի մեծութիւնով, բաւական է լեռները տեղից շարժելու համար: Վսեմ, վեհ ճշմարտութիւն:

Նա զուռը գոցեց բաշխելով ու չոքեց իր մահճակալի մօտ: Արմուկներով յենեց անկողնու վրա և միախառնած ձեռները կոտրատում էր.

—Հայր մեր, որ երկնքումն ես, Դու որ բոլորի հայրն ես, արդարների ու մեղաւորների, հաւատացողների և անհաւատների. Դու որ տիրում և կառավարում ես ամեն բան, բարձրացրու զլուսդ այնտեղ բարձր, երկնքումը և թափանցիր աչքիդ լոյսը այս երկրային բնակարանի առաստաղի միջով, այս սննեակում, որտեղ ես, Հագգարու Օլիւարիուս Յեսըն ուսանողս, Սեօնդմեօրի Բոլդէն գեղի ժամհարի զաւակը, քեզ աղերսում է...

«In Asia profectus est»:

Նա ողբաց աղեկտուր և ձեռքով տրորեց աչքերը այն երկուցթքը հալածելու համար, որը անդադար նկարում էր նրա աչքի առաջ և հոգին սոռորում էր:

—Հայր, օ՛ հայր իմ, սկսեց նա աւելի բարձրաձայն, վերցրու Ձեռքդ, որը պրկում է ինձ չարաչար: Ես արժանի չեմ երբէք այսպիսի մի նւաստացնող և ապաշնորհ դժբաղդութեան: Դու զիտես թէ ի՞նչ կը նշանակէ այս ինձ համար և Դու զիտես նոյնպէս, թէ որչափ անհրաժեշտ է ինձ լաւ քննութիւն տալ: Եւ Դու տեսնում ես, Տէր, թէ ես արժանի էի «Asiam» և ոչ «Asia» գրելուն և այս անել տւողը Սառանան է, Քո և իմ թշնամին, որը իմ զրչին այս սխալը գործել է տւել: Այս պատճառով դէպի Քեզ եմ վերառաքում իմ ամենախոնարհ ու հաստատուն աղօթքներս, դէպի Քեզ, ո՞վ Բանդ Ամենակարող, որ ուղղես իմ սխալը: Դու այս կարող ես, եթէ կամենաս ու այս շատ հեշտ է Քեզ համար: Դու, որ այլ անգամները գործել ես այնքան մեծամեծ և փառաւոր հրաշք-

ներ, Դու հեշտութեամբ կարող ես գործել այս փոքրիկ հրաշքը, եթէ մէկը Քեզ խնդրէ այսպէս ջերմագին: Ես այս հաւատում եմ, որ Դու կարող ես անել, այլ և որ Դու կը կատարես այս: Ես հաստատապէս եմ հաւատում: Այս մասին ես համոզւած եմ: Ամէն:

Նա ոտքի ելաւ ու մօտեցաւ լուսամտին, որտեղից նա տեսնում էր Ուրանիա լեռան անտառը: Պարտաւոր էր նա արդեօք վերստին նստել և գերմաներէն զասը պատրաստել, — բերանացի քննութեան առաջին փորձը. — կամ թէ առաւել լաւ չէր լինի զուրս գնալ այս գեղեցիկ եղանակին ու ընթրիքից առաջ վերադառնալ և, Աստծուն մի անգամ ևս աղօթելուց յետոյ այն մասին, որը նրան արդէն յայտնի է, կանուխ պառկել քնելու: Այո՛, նա զուրս կը գնայ: Սակայն վարանեց նա ու երկար ժամանակ նայում էր զէպի հեռուն իր կլորիկ ու պարզորակ մանկական աչերով, որոնք տակաւին թաց էին աղօթելուց և թափած արտասուքից:

«In Asia profectus est»:

Ո՛չ. մի՞թէ կարելի է: Զէ որ նա իրատացաւ Աստծուն այս մասին այլ ևս չմտածել: Եւ, հակառակ իր ցանկութեան, իր շարադրութիւնը դարձեալ երևեց աչքի առաջ, և նա կարդաց այն տողը, ձախ կողմում, էջի ցածրում, վերջին տողի վրա, — «in Asia profectus est»:

Նա յափշտակեց իր գգակը ու նետեց զուրսը:

«In Asia profectus est»:

Այս խօսքերը երևում էին նրան ոչ թէ միայն ծառերի բունների վրա, այլ ամենուրեք՝ օդում, գեծանների, տան պատերի վրա: Աշխատեց ազատել իր միտքը այս կաշկանդից, բայց իզուր:

«In Asia profectus est»:

Շփոթւած՝ նա կանգ առաւ:

Նա հաւատացել էր, որ յանձնելով Աստծուն՝ կ'ազատէր այս ծանրութիւնից, սակայն հետն էր տանում ամեն տեղ: Արդեօք այս տպացոյց չէր այն բանի, որ Աստուծո՞ւ մերժում էր նրա աղօթքը ընդունել, քանի որ այս բեռից ազատելու համար ոչ ժը պակաս էր:

Անշնչաւ, այսպէս պէտք է լինէր:

Հետեւապէս, անհրաժեշտ էր վերսկսել աղօթք անելը և մի այլ տեսակ:

Նա կիսաճանփին շրջեց և վերադարձաւ Բրիսբերին:

Ով որ ուզում է շնորհումն ընդունել Նրանից, Որը գիտէ մարդկային սրտի խորքերը, սլարտաւոր է լինել առաւել խոնարհ, ևս առաւել զղջացող, իր ապարժանութեան մասին աւելի համոզւած:

Նա հպարտացել էր իր իրաւունքով և գոռոզաբար պահանջել էր այն, ինչ որ պէտք է աղերսէր, մոռար թողի մէջ սողալով: Աստուած լսել էր տհաճութեամբ նրա աղօթքը: Նա պարտաւոր էր, ինչպէս մի որդունք, զոհ բերել, փոշու մէջ սողալով, իր քայքայւած, արիւնաթաթախ հոգին իբրեւ այրւող ողջակէզ Տիրոջ սեղանին: Այս է պահանջում Աստուած:

Ներս մոնելով իր սենեակը՝ նա նորից փակեց դուռը: Բերանքս ի վար տարածւած, նա բացեց իր զեղուն սիրտը տոչորուն և մոլեռանդ խօսքերով: Նա արտասանում էր այն խօսքերը լռիկ հառաչներով, երկար ժամանակ մնալով գետնատարած, կզակը կցւած ձեռների վրա դրած, զլուխը դէպի յետ ընկած այնպէս, որ նրա կզակը ցաւում էր: Յանկարծ նա հեկեկաց ցնցող արտասուքներ թափելով և նրա դէմքը ընկաւ գետնին փռւած ձեռների վրա:

Երբ, վերջապէս, նա տեղից վերկացաւ, զգաց իրան մխիթարւած, ամբլւած և, նորից դուրս դալով, համարեա թէ, կարողացաւ հալածել իրան մտաւանջող «Asia»-ն:

Լիքը յոյսով ու արիասիրտ նա քնեց այն գիշեր, բայց միւս առաւօտ զարթնելով՝ «in Asia profectus est»-ը ճիւղղի նման ճնշեց նրան և շորերը հագնելիս իր աչքի առաջ միայն իր սխալը տեսաւ:

Նա սկսեց երևակայել անհեթեթ պատահարքներ, որոնք կարող էին նրան փրկել:

— Եթէ, օրինակի համար, արեւի խաւարումն վրա հասնէր յանկարծ, կամ թէ «համալսարանը այրւում է» կանոցը դղրդաց և կամ ուշաթափւելով աթոռից վայր ընկնէր «Asia» գրելու վայրկեանին:

Նրա թշերը այրւում էին, քունքերը ուժգնապէս զարկում: Բայց ինչ օգուտ մտածել այժմ այս ամենի վրա: Այս նշանակում է միմիայն կենսականութիւնը ուժերը մաշել զուր տեղը: Ո՛չ, աղօթել. սրանումն է կայանում միակ փրկութիւնը: Կարելի է Աստուած

մոռացել էր նրան: Բիւրաւոր, միլիոնաւոր զործերով է զբաղւած նա: Հարկաւ որ էր նրան յիշեցնել:

Նա վերստին սկսեց աղօթք անել. վերջը, փոքր ինչ սփոփւած, պարապեց: Սակայն այն օրւայ ընթացքում հետաքրքիր եղաւ իմանալու թէ Աստուած ինչպէս կը վարւէր նրա սխալը ուղղելու համար: Աշխատութիւնը պրոֆեսորի մօտն էր ու, բնականաբար, մի գզրոցի մէջ լաւ պահւած, կամ թէ, ամենահասարակ կերպով, մի մեծ գրքի մէջ՝ իր գրասեղանի վրա դրած: Հետեւապէս, եթէ Աստուած կամենար հրաշք զործել, միմիայն գիշերով կարող էր անել... Բայց, այն ժամանակ, չէ որ բոլոր դռները դոց կը լինեն:

Վահ, ինչ փնաս ունի որ: Աստուած շատ և շատ խելացի է գոցւած դռներից ներս մտնելու համար: Բայց այս Ինքը կ'անի, թէ կ'ուղարկէ Պետրոս առաքեալին կամ հրեշտակապետներից մէկին: Բացի այս, բաւական է, որ կամենայ պրոֆեսորին քնաշըջիկ դառնել և նրա ձեռքով սխալը ուղղել տայ: Կամ թէ, որ առաւել լաւ է, այն էլ բաւ. կը լինի եթէ Ինքը կամենայ, երկնքում և եթէ, ու «Մ»-ը ինքն իրեն կաւենայ. «Նշիցի լոյս» ասել է Արարիչն և լոյս եղաւ:

—Կարծեմ, խելքիդ շատ ես զոռ տալիս Աստծուն խորհուրդներ տալու, ասեց ինքն իրան Հազբարտը և, յանկարծակի, քահքահ ծիծաղեց նա բարձրաձայն:

Սակայն նա շարունակ կասկածում էր: Իւրաքանչիւր առաւօտ նա արթնանում էր յուսահատ, վերստին ձեռք բերելու նպատակով գիշերւայ միջոցին, չարիք ու բարիքով լեցուն ցերեկից յետոյ, փոքր ինչ հաւատ, յոյս և հաստատամտութիւն:

Օրերն անցնում էին:

Վերջապէս, թւանշանների կարգալուց առաջ՝ նախընթաց գիշերը նա իր շարադրութիւնը երազում տաճարի բեմի վրա տեսաւ: Թուղթը այն աստրճանին երկայն էր, որ մինչև տաճարի վարագոյրին էր հասնում ու հէնց ձախակողմը, էջի ցածրում, վերջին տողի վրա կարդացւում էր, — «in Asia propectus est»: Սակայն, այդ միևնոյն վայրկեանին, նա զգաց թէ ձեռին՝ թանաքում թաթխած մի գրիչ ունէր բռնած:

Նա ուղեց մօտենալ և «Մ» տառը աւելցնել, երբ օդի մէջ

սոսալիին լսեց: Եկեղեցու զմբեթը թռաւ ու մի սպիտակ, մեծ ձեռք իջաւ բեմի վրա: Բեմին հասնելուն պէս ցուցամատը մեկնեց ու եղունգով մի «Մ» գծեց: Յետոյ մեծ ու ճերմակ ձեռքը վերադին դէպի վեր բարձրացաւ հանդարտութեամբ, շատ բարձր, օդի մէջ և անհետացաւ:

Նա զարթնեց: Նրա հոգու մէջ չէր մնացել կասկածի ամենափոքր մասն անգամ, որ Ասուած, իր սեփական ձեռքով, սխալը ուղղել էր:

Հետևեալ օրը, երբ պրոֆեսորը թւանշանները կաբդաց, նա լսեց այս անվրդով և համոզւած կերպով. նրա պարզորակ աչքերը ցոլում էին: Սակայն երբ նա լսեց, որ լատիներէնից ստացած թւանշանը ամենից գերազանց է ու հետևապէս շարադրութիւնը անսխալ, ամբողջ մարմնով ցնցեց, ինչպէս ելեքտրական շանթոցից, և ձեռքով դէմքը շփեց:

Երեկոյեան, ներկայ չգտնեց Հագբարտը ուսանողական խնջոյքին: Զաւիազանց յուզւած լինելով ինչպստ իրեն կատարւած հրաշքից, նա ուզեց միայնակ մնալ Նրանով սքանչանալու համար և գոհանալ Աստծուց: Եւ իր միայնութեան միջոցում խոստացաւ ամբողջովին Նրան նւիրել:

Նա քահանայ ձեռնադրեց: Եւ երբէք, իր ամբողջ երկարատև ու բարեպաշտ կեանքի ընթացքում, չէ կասկածել ամենևին, որ հէնց սկզբից և եթ ու սեփական ձեռքով, շատ կարելի է, գրած կը լինէր «In Asiam profectus est ¹⁾»:

¹⁾ Ալսինքն՝ Նա գնաց Ասիա:

Մ Ե Տ Փ Ա Կ Ա Ն Ք

Վ. ՓԱՓԱՋԵԱՆՑԻ

Դիլիշանից մինչև Ալեքսանդրապոլ տրոյկայով գնացի. ընկեր վերցրի Պարսկաստանից եկող մի պարսիկ. և որովհետև լաւ էի վարւում հետը և քաղաքավարութեամբ, նա իրան երախտապարտ էր զգում, իր հովանոցով ինձ արեւիցը պաշտպանում և կամ իր խօսակցութիւններով ինձ զբաղեցնում: Ինչպէս երևում է, պատմիչ էր. լիքը բերնով էր արտասանում նախադասութիւններ կամ բառեր և պատմածի մտքի համեմատ էլ շեշտած միմիկաներ ունէր:

Զգիտեմ ինչպէս եղաւ որ նա ինձ պատմեց այդ զրոյցը. կարծեմ այդ աչն ժամանակն էր, երբ ես ցանկութիւն յայտնեցի իջնել, ճանապարհից զուրս գտնւող մի հանքային ջրի մօտ գնալ և երբ զնայցինք, գտայ որ ի զուր ժամանակ էինք կորցրել, որովհետև ջուրը ոչինչ բան էր:

Այդ բանից յետոյ մենք կառք նստեցինք և պարսիկը մօրուքը շփելուց յետոյ, վարդապետական ձայնով ու շեշտելով արտասանեց.

«Յանկալի առարկան նմանում է շիրմի,—բաց՝ բաց դռան վրայ մեծ փականք»...

Յետոյ քիչ լռեց և աւելացրեց երազողի պէս.

—Ով Մանի, քո մոքերդ էլ քո քսան կանգունաչափ ձեռքովդ գծած գծերի պէս ուղիղ են...

Ու լռեց: Ես ի հարկէ ոչինչ չհասկացայ: Մանի առասպելական նկարչի մասին գիտէի. գիտէի նաև որ նա կարողանում էր ձեռքով քսան կանգուն երկրորութիւն և մի թափով գիծ քաշել այնքան ուղիղ, որքան կ'լինի քանոնով գծւածը:

Բայց աշորիզմը:

Խնդրեցի բացատրել: Ամենայն սիրով ընդունեց խնդիրս պար-
տիկը և պատմեց ինձ սոյն զրոյցը:

«Նկարիչ Մանին—պատմեց նա—մեռնելուց առաջ մոքումը
դրեց մի լաւ բան նկարել ու յետոյ մեռնել:

«Այդ մոքով էլ նա սկսեց ման գալ և նկարի նիւթ որոնել:
Ազաճն էր մի նոր, ցանկալի, տարօրինակ նիւթ:

«Մտաւ խոր ձորեր, պրպտեց իւրաքանչիւր խուլ անկիւն,
մազլցեց լեռներն ի վեր, աչքի տակ տաւ շատ տեսարաններ:
Բայց որովհետեւ շատ տեսել էր, շատ էլ զննել և ոչինչ չէր խու-
սափել նրա աչքերից, ուստի և չէր կարողանում գտնել մի առար-
կայ որ լինէր տարօրինակ և որ զրգռէր նրա ցանկութիւնը:

«Եւ նա տխրում էր: Անտառի ողին, լեռների հիւրինները ու
ծովի ձուկ-կանաչք նոյն իսկ անկարող եղան նկարչին մի նիւթ տալ,
մի նիւթ թելագրել: Ի զուր նա ուրիշ տակ էր տալիս ամբողջ
բնութիւնը. ոչինչ նոր բան, ոչինչ ցանկալի, ոչինչ յարատե տրու-
փալի:

«Եւ նա տխրում էր ու յուսահատուում:

Այսպէս տխրութեամբ նա թափառում էր ամեն կողմ, Նիրա-
զի դաշտերի ու լեռների մէջ, երբ մի օր էլ գերեզմանատուն մտաւ
և այնտեղ մի շիրիմ տեսաւ: Կանգ առաւ:

Մի մեծ շէնք էր, բարձր պատերով: Բայց ինչ որ մի բան զար-
մացրեց նկարչին. դա այն ահագին խոշորութեամբ կողպէքն էր,
որ դրած կար շիրմի փակւած դռան վրայ:

Իսկ դռան ճակատին էլ, արաբական տառերով գրւած էր—
«Մտիւ այստեղ եթէ կարող ես և կը գտնես ինչ որ փնտռում ես»:

Մեծ նկարիչը զայրացած գոչեց.

—Ո՞ր տխմարն է արդեօք զրել այս տողերը. մի՞թէ գերեզմա-
նի մէջն է որ մարդ կարող է միայն գտնել իր փնտռածը:

Յետոյ ծիծաղեց և աւելացրեց.

—Դա անշուշտ մի մեռնողի խօսք է. չկարողանալով ապրել, կամեցել է մահը ցանկալի դարձնել, իրան մտիթարել. անճար է եղել ու բանջար կերել:

Ասաց ու մէջքը դարձրեց հեռանալու: Բայց յակամայից միտքը միշտ այդ տողերին էր, այդ վերտառութեան:

Մի քանի րոպէ մտածեց, յետոյ մի քանի քայլ մօտեցաւ դէպի մեծ կողպէքը, նայեց նրան ու ասաց.

—Ձարմանալի է. նախ՝ ինչո՞ւ փակել մի շիրմի դուռ և յետոյ ի՞նչ մտքով դնել այդ դրան վրայ մի այնպիսի մեծութեամբ կողպէք, որ միայն զնուժ են բանտերի կամ զանձարանների վրայ: Եւ նա նորից վեր նայեց ու կարդաց.

—«Մտիր եթէ կարող ես և կը գտնես ինչ որ ուզում ես»:

—Մանենք — մտածեց նա — գուցէ մի նոր բան կայ իսկապէս թաղնւած այդ մեծ կողպէքի ետեւում. թշուառութիւն կամ գերութիւն արդեօք թէ գանձ կամ իշխանութիւն...

Շարժեց կողպէքը. շատ ծանր էր. վերցրեց մի մեծ քար և նրանով սկսեց ծեծել փականքը:

Հետաքրքրութիւնը այնքան սկսեց գրաւել արտիստին, որ նա ցանկութիւնից դողում էր:

Երկար չարչարւեց և երեկոյեան դէմ վերջապէս շարժւեց փականքը, յանկարծ փշրւեց մեծ կողպէքն ու շիրմի դուռը կրնգան վրայ դառնալով՝ լայնութեամբ բացւեց:

Յաճ ձգեց քարը, մի քայլ արաւ. ներս մտաւ և զարմանքի մի մեծ աղաղակ արձակեց.

Դէմ ու դէմի պատը բաց էր լիովին և այդ բացւածքից երեւում էին Շիրազի տներն ու այգիները:

Շիրիմը միայն երեք պատ ունէր. ետեւի պատը լիովին չէր էլ շինւած: Իսկ շիրմի ներքին տեսքը ապացուցանում էր, որ այդտեղ ոտ կոխողը առաջինը նկարիչը չէր:

—Ինչպէս... ինչո՞ւ ուրեմն այդ այլանդակ գործողութիւնը:

Շինել մի շէնք միայն երեք պատով, ետեւի պատի տեղը բաց թողնել և ապա դուռն վրայ էլ մի մեծ փականք կանգնեցել. ինչո՞ւ:

—Լաւ ծաղրեցի, ճակատը կնճռեց արտիստը—և սակայն զուան ճակատի գրւածքը չկատարեց իսկ, որովհետեւ փնտռածս էլ չեմ գտնում գոնէ:

Բայց հագիւ թէ դարձել էր, որ աչքը ընկաւ պատի վրայ քանդակւած սոյն երեք տողերին և նա կարդաց.

«Ամեն ինչ նոր է աշխարհիս վրայ, սակայն ոչինչ նոր չէ,

Ձեռք բերելու զժարութիւնը առարկան ցանկալի է դարձնում,

Մի անգամ ձեռք բերւած՝ նա դառնում է սովորական...»

Մանին ընկղմեց մտածութեան մէջ. այդ տողերը խիստ ազդեցին նրա վրայ:

Գտել էր փնտռածը, բայց և չէր գտել. որովհետեւ եթէ գըւնէր՝ փնտռածը այդ չէր լինիլ: Ուրեմն փնտռում էր մի այնպիսի բան, որ չպիտի գտնւէր:

Հասկանում էր այժմ:

Դուրս եկաւ շիրմից, գնաց տուն, ձեռքն առաւ վրձինը և նստաւ կտաւի առաջ:

Նկարեց շիրիմը երեք պատով, ետեւի բացւածքով, նկարեց դուռը և դրեց նրա վրայ խոշոր երկաթեայ փականքը:

Յետոյ փոխանակ գրեւոր շիրմի վրայի խօսքերը, գրեց սոյն տողերը.

«Յանկալի առարկան նմանում է այս շիրմին—բաց՝ բայց զուան վրայ մեծ փականք...»

ԱԴԱՄԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

ՅԱՌՈՋԱՐԱՆՈՎ Ա. Մ. ՎՐՈՅՐԻ

(Շարունակութիւն ¹⁾)

Թիւ 21

29 յուլիսի 1888, Քիշինէվ

Սիրելիդ իմ Ս.

Ահա ալսօր 8 երորդ օրն է որ ճանապարհորդում եմ: Քաղանից մինչև Բուժնիոյ մայրաքաղաքն գնալ. շատ հեշտ է, ուր հրաւիրւած եմ նոցին վսեմութեանց թաղաւորի և թաղուհոյն առաջ մի քանի մենախօսութիւնք արտասանել, կամ ներկայացնել՝ եթէ մի խումբ գտնուի. . . .

Գրիր ինձ առ ալժմ հետեւեալ հասցէին.

Румынію. Іassy—Яссы.

Hotél le Russie, artiste Adamian

Համբոյր և ողջոյն սիրելեաց. գրկելով քեզ մնամ սիրող եղբայրդ:

Թիւ 22

23 սեպտ. 1888 կ. Պոլիս

Իմ սիրելի, եղբայր իմ Ս.

Երկու ճամակներն էլ առի, թէ Մոսկւայից գրածդ և թէ Տփլիսից՝ վերջինը, և անշուշտ կը գուշակես որ ինչպէս միշտ, ալս անգամ էլ ուրախացաւ: Սակայն Մոսկւայ երթալդ ինձ շատ ու շատ զարմացուց. անշուշտ գործի համար էր:

Ճամակներդ երբոր կ'առնեմ, շատ կը տխրիմ, երբ կը տեսնիմ որ կէսից աւելին դատարկ թուղթ է. բայց ալդ տխրութեան մէջ կալ և ուրախութիւն... սակայն կուզեմ որ երկար ու շատ երկար գրես:

¹⁾ Տես «Մուրճ» 1894 թ. № 7—8 և 9:

Աւետեղ մեծ և անսպասելի բնդունելութիւն գտալ, արդէն Օթէլլոն 3 անգամ ներկայացուցի. չօղւածներ ամեն լրագրաց մէջ ամեն օր կան. չակաջն ոչ մի հատ չունիմ հետս որ ուղարկեմ. տեսներնք ինչպէս կը լինի Եւրոպա երթալու ճախտակը:

Սիրելի Բաշինջաղեանս ինչպէս է, ափսոս որ այնքան խառնակ դուրսեան մէջ եկաւ և չկարողացաւ իրան հետս ունենալ ի Պոլիս: Արդէն Պոլսոյ բոլոր հաշուութիւնը պիտէ թէ Աղաւմեան մի Սանդրօ և մի Բաշինջաղեան ունի ի Տփլիս:

Ուղարկիր ինձ, եթէ տեղուդ լրագրաց մէջ կը լինի մի բան ինձ հետաքրքրելի . . . :

Գրութիւնիցս կարող ես գուշակել որ շտապում եմ:

Քույր անձնւէր. խնդրելով որ մատուցանես ողջուններս իմ բարեկամաց, մասնաւորապէս մօրկանդ և սիրելի քրօջդ:

Քեզ ի սրտէ սիրող և չարող.

Թիւ 23

7 հոկտ. 1888, Կ. Պոլիս

Սիրելի եղբայր իմ Ս.

Վերջերս Նամակ մի գրեցի քեզ. չուսամ մինչ արդ ստացած կը լինիս: Այժմ առանց սպասելու դորա պատասխանին, գրում եմ ներկայս ըստ խնդրանաց իմ եղբայր, բարեկամ և փեսայ պրն. Պետրոս Վասիլեանի, որն որ ինձանից շատ լսած լինելով քո մասին, վափաղեցաւ աչս նամակաւ ծանօթանալ հետք և մի քանի խնդիրք անել քեզ, աջակցի ինչպէս որ միայն քեզ նման մի անձի կարելի է առաջարկել: Սա էլ պէտք է ասեմ որ իմ եղբայրը Պոլսոյ մէջ իմ Սանդրօն է... Մնացեալը կը գուշակես և կ'իմանաս իր Նամակ կարդալով:

Իր խնդրածներէն մին էլ սա է որ աչս ներկայեալ թուղթս ներկայացնելով Անտրոնական գրատան, առնես 50 օրինակ իմ Համլետի քննադատութիւնից և ուղարկես իրան: Քու բնիկ ազնուութենէդ քաջալերեալ համարձակեցաւ տալ քեզ աչս ներդրութիւնը, և միանգամաչ ուզեցի ծանօթացնել քեզ աջակցի մի անձի՝ որ քեզ նման մարդասէր, աղքատէր է, և որոյ ընկերութեանց և ազգին մատուցած ծառայութիւնքը անհուն են՝ իր համեստութեան քողին տակ:

Գիտցիր նոյնպէս որ աչստեղ Օթէլլոն ներկայացրի 5 անգամ, միայն վերջինը թրջեց անձրեկից և սառեցաւ ցրտից:

Կարդալ «Արեւելք» ներք սեպտեմբեր ամսին: Շուտով գրիր ինձ. համբուրի մեր սիրելի Բաշինջաղեանին իմ կողմից, ողջուն ազնիւ մօրկան և քրոջդ. քեզ ի սրտէ սիրող:

Թիւ 24

28 հոկտ. 1888, Կ. Պոլիս

Սիրելի և անմոռանալի բարեկամս Ս.

Ուրախութեամբ ստացալ սիրալիր նամակներդ, և ազնիւ հոգւով տիպարը կրող լուսանկար պատկերդ, որոչ համար առանձին չնորհակալ եմ: Յոյց տւի բոլորին, և վերջապէս բոլորն էլ իրանց հետաքրքրութիւնը չաղեցրին՝ տեսնելով վերջապէս Ադամեանի Տփիսխում գտնւած բարեկամին պատկերը, որոչ վրաջ աչքան շատ խօսած էի հետերնին:

Սիրելի Բաշինջաղեանին չատուկ բարեններս տուր, և ասա իրան որ նուեմբերի մէջ կը պատասխանեմ իր նամակին Առ ալժմ ալսքանս կ'ասեմ որ եթէ Բումինիայից խառն դրութեան մէջ և վեհասով ալստեղ գալիս Օղէսայից անցնելով միասին գնալինք իրան հետ, աչն ժամանակ կարող էր մի պատկերահանդէս ցոյց տալով օգտուել: Թէպէտ ալստեղ պատկերահանդէսներ շատ սակաւ են պատահում, գոնէ ես մի հատ չեմ վիշիւր՝ բացի այս օրերս բացւած Ալազովսկու պատկերաց մի ցուցահանդէս, ռուսաց դեսպանատան պալատի սրահին մէջ:

Բայց եթէ Բաշինջաղեան ինձ հետ և քիչ վաղ եկած լինէր, կարող էր մեծ մասամբ լստահել հալ հասարակութիւնից գտնելու ընդունելութեան. սակաւն ալս տարւան համար քիչ ուշ է կարծեմ, և եղանակը անցած է: Առ ալժմ ալսքանս:

Պրիւր ինձ, կաղաչեմ, երկարօրէն և շուտ տուր ինձ որոշ լուրեր ց'տեսութիւն Աստուծով, գրկելով քեզ մնամ քո եղբայր և մտերմդ ի սրտէ:

Կորրատովի մէջ գտալ մեծ ընդունելութիւն. ինձ հարցանողաց բարե ի սրտէ:

Թիւ 25

16 նոյեմբ. 1888, Կ. Պոլիս

Սիրելի և ազնիւդ իմ Ս.

Ահա վերջապէս դտալ ազատ ժամանակ գրել քեզ

Աստուիկ ցաւեցալ լսելով մեր սիրելի Բաշինջաղեանի հիւանդութիւնը, անչապաղ ինձ գրիւ թէ ինչպէս է:

Ինձ որ հարցնես, առողջ եմ, փառք Աստուծոյ, ի չնորհա տեղուցս կլիմայի և ջրին: Պործերս կաղ են և քիչ նպաստաւոր. ընդունելութիւն շատ մեծ, փքւած և դատարկ գովաբանութիւններ՝ որ շուսլում են ինձ տեղալս էֆէնտինները, որոց (բացի մի քանի բացառութիւնք) ինչ աստիճանի ինձ համակրելի լինելը 9 տարի Պոլիս վերադառնալ չփափաղելէս կարող ես գուշակել:

Եթէ գիտենաս թէ որքան կարօտեմ եմ ձեզ ամենքդ, նոյնպէս իմ Ղադարը, որ ալժմ իր տունը Մոզդոքում հիւանդ պառկած է խեղճը. եթէ ժամանակ ունենաս գրիւ իրան երկու տող, շատ կը մխիթարւի, քիչ շատ սիրելով: Հասցէն է՝ Моздокъ, Лазару Ивановичу Мамукоову.

Յանչափս շնորհակալ է քեզանից մօրեղբոր որդիս Վասիլեան. ալ
ես . . . կարող ես երևակայել, ամսոս, ամսոս որ սա բոլորիս մօտս չեմ
որ մի լաւ համբուրէի քեզ և Գէորգին

Ժամանակս սուղ է, ողջուն բոլոր բարեկամաց, չատկաբար սիրելի
Բաշինջաղեանին. Քոչդ սիրող անձնէր:

Յ. Գ. Գարնան մտադիր եմ չուել ի Լոնդոն եթէ չաջողուի...

Թիւ 26

15 դեկտ. 1888, Կ. Պոլիս

Ազնիւ բարեկամս, սիրելի Ս.

Ամսոյս 4 թւականով գրած նամակդ առի, ուրախացալ, ինչպէս
միշտ, երբ նամակդ ստանամ. շատ ու շատ դո՛ւ եմ որ մեր սիրելի Բաշին-
ջաղեան ելեր է վերջապէս անկողնուց, և աւելի զո՛ր պիտի լինիմ, եթէ
աչսոհեաւ գիշերները միայն նորա մէջ մտնէ՝ իր առողջութիւնը քնով
կազդուրելու համար՝ ալ ոչ հիւանդալով. Համբուրէ իրեն իմ կողմից
սիրով և կարօտով Սա կալ միայն որ սաստիկ կարօտացել
եմ քեզ և Բաշինջաղեանը, և նոյնպէս ալ անձինք՝ որ Ռուսաստանում
աւելի սիրեցին և գնահատեցին ինձ իբր արեւստէր:

«Արձագանք»-ի մէջ տուածը, իմ հեղինակութեանց մասին, ան-
խորհուրդ մի թշնամանք համարելով շատ ցաւեցալ:

Խորմեան Հօր և Ներսէս պառլիարքի պատկերները նորից տպել եմ
տալիս Ապտուլահանց գործարանում, որպէս զի գալ թղթատարով ու-
ղարկեմ քեզ:

Այս ներիակիալ ոտանաւորը չանձնեցէք «Աղբիւրի» խմբադրատունը,
մեր ազնիւ բարեկամ պ. Տ. Նազարեանցին իմ սրտագին բարեմաղթու-
թեանց և ողջոյններէ հետ. եթէ չեմ սխալիր ինձ գրեր էիր թէ ինքը
փախա՞ք էր չափանած որ «Աղբիւր» ամսատետրի մէջ տպւելու համար մի
քերթւած ուղարկեմ. ահա ուրեմն ալ քերթւածը, եթէ հաւանի թող
տպէ և մէկ օրինակ չանձնարարեալ ուղարկիր ինձ, ալն օրացուցին հետ
ուր պատկերս ասում ես պիտի տպեն

Շնորհակալ եմ պատկերիդ համար. կատարեալ իմ Սանդրոն է նըս-
տած, աչքիս առաջն եմ դրել և շատ կը նեղանամ որ չխօսիր. Ուստի դու
գոնէ շուտ և շատ դրէ, որ նրա չխօսելուն պակասը ծածկի:

Սա երկու պատկերացս մին էլ չանձնիր ուր Բաշինջաղեանին, զորս
նոր աչստեղ հանել տւի. իոյս ունիմ որ ձեզ երկուսիդ էլ հաճոյ կը լինի
մի մի հատ ունենալ, և ի նշան հաճութեան վերջապէս խնդճ կ'անէ
Բաշինջաղեան և իր պատկերը կ'ուղարկէ ինձ, որին ցարդ չունենալուս
կը դժարանամ հաւատալ:

Մեր պատւական և սիրելի բարեկամ և քերթող պ. Ղազարոս Աղա-
ջեանցին հաղորդիր մամուաւոր իմ սրտագին համբուրն ու ողջունը: Եթէ

մի հատ ուղարկէ ինձ իր պատկերից, ես էլ երկու հատ կուղարկեմ փոխարէն

Առ ալժմ ալսքան, անհամբեր սպասում եմ նամակիդ, գրկելով քեզ և համբուրելով, քողք եղբայր:

Փ/ւ 27

27 չունվ. 1889, Կ. Պոլիս

Սիրելի բարեկամս Ս.

Հազար անգամ ներումն կը խնդրեմ քեզանից, երկար ժամանակ նամակ չգրելուս համար, սակաւն պէտք է աչքի առաջ ունենալ աչն ամեն լոգնութիւններն և պարապմունք, որ ունեցաւ ալս վերջի ամսու մէջ Յոբելեանիս առթիւ, որով համար ձեր ուղարկած շնորհաւորական հեռագիրը լանչափ ուրախացուց ինձ, և կը խնդրեմ որ ալս հեռագիրը ստորագրող բոլոր ազնիւ անձանց մասուցանես իմ սրտագին շնորհակալութիւններս:

Մեր թանկագին և սիրելի Բաշինջաղեանի պատւական պատկերն առի, որով վերադ ճիշդ առ ճիշդ նկարած է իր ազնւագոյն հոգին. վրան նախելով ի սրտէ հաճուք կըղգամ և կըսփոփւիմ. շատ ու շատ շնորհակալ եմ Պ. Ղ. Աղաբեանի պատկերն նույնպէս ստացած լինելով, փոխարէն իմն էլ ուղարկեցի մի նամակաւ քո հասցեով, անշուշտ ստացած և լանձնած կը լինիս:

Կալով Յոբելեանիս հանդիսին, ալսքանս միայն կարող եմ ասել, աչն էլ քեզ, թէ Տփլիսում տւած բէնէֆիտս կամ Մոսկուում աւելի նշանակութիւն ունէր: Յոբելեանիս ոչ գաղտնի, ոչ էլ լաւտնի մի նւէր, մի 5 կոպէկանոց բան, չիշատակի համար գոնեա, չեմ ստացել: «Արեւելք»-ի մէջ գրւածները սխալ բաներ են, ընդհանուր հասոյթն էր 160 ոսկու մօտ. որից մնում է ինձ զուտ 90 ոսկու չափ՝ 70 ոսկի ծախքն հանելուց զատու: Այդ ծախքի մէջն է նոյնպէս իմ կենսագրութիւնը պատկերիս հետ պարունակող գրքոյկին տպագրութեան համար արւածը: Կը չուսաչի որ գոնէ ալս տպագրութեան ծախքը չառնէր մասնաժողովն ինձանից՝ քանի որ ինքը կամեցել և տպագրել էր՝ առանց ինձ նախապէս իմաց տալու, որ ալս իմ հաշուն է, և զորս ալժմ ծախելու է տրւած իմ հաշւին: Բաւց անի տես որ տակաւին Յոբելեանիս արդիւնքը 90 ուսկին (ոսկին) էլ չեմ ստացած. մի ամբողջ ամիս անցաւ և զեռ մասնաժողովը հաշիւները չէ տեսնում՝ ապառիկները հաւաքած չլինելուն համար:

Ահա քեզ Յոբելեանիս նկարագիրը ճիշդ կերպիւ: Անշուշտ իմացարտ սիրելիս, որ Պոլիս գտնւելուս ի վեր հաղիւ թէ ամիսը երեք ներկաւացում կարողացել եմ տալ, և վեց ամսաւ ընթացքում տւինք մօտ 15 ներկաւացումն: Սոցանից մի եօթը ներկաւացում ունեցան հասոյթ, ալս էլ զրա համար որ զանազան բարեգործական նպատակներին համար էր. և իւրաքանչիւր անգամին էլ, ալս էլ Մաղաքեանի ձեռամբ, հաղիւ թէ կանխիկ

կը վճարէին իմ 25 ոսկի վարձատրութիւնը: Իսկ մնացեալ ներկաւացում-
ներից կամ վնասուցանք, կամ հազիւ թէ ծախքն հանեցինք:

Յօրեւեանիցս չետոյ ի նպաստ մեր դերասանաց խմբին ձրիաբար ներ-
կաւացրի Ուրիէլ Ակոստան: Գորանից երկու շաբաթ չետոյ մի չգիտեմ
ինչ մասնաժողով կամեցել է կրկին տալ ալդ խաղը ի նպաստ Վանալ մի
դպրոցի, սակարկելով պ. Մաղաքեանի հետ 60 ոսկի, որոյ 25-ը դարձեալ
ինձ պիտի պատկանի. ինչպէս երեւում է, չետոյ իմացալ, որ գների սաս-
տիկ ոգութեան համար օթեակ և նստարան չատ չեն կարողացել ծախել:
Սակաւն պ. Մաղաքեան, ինչպէս միշտ, վճարեց իմ 25 ոսկին. և ես առանց
մի որ և է մասնաժողովի անդամ տեսնելու կամ խօսելու, ըստ իմ Մաղա-
քեանի հետ ունեցած պալմանիս, խղճի մոռք ներկաւացրի իմ դերս

Միով բանիւ, երբ իմ հաշիւն ներկաւացում տամ՝ թատրոնը կ'իսով
չափ դատարկ է. ալ երբ իմ Պոլի գանձելուցս օգտել ուզելով զանազան
ընկերութիւններ ի նպաստ մի դպրոցի կամ աղջակն հաստատութեան մի
ներկաւացում տան, կամ հատուկ եղած ատեն դժւարաւ կը հատուցանեն
վարձքս կամ վնաս արինք ստելով տաճնիս չետ առնելու միջոցների
կը դիմեն «ազգասէր չէ» «աղքատաց դպրոցին փողը առաւ» ասելով
և ալն և ալն և ալն. զրպարտէին և բամբասէին ինձ... Բնչ, կը կարծեն
թէ ես օգով կապրեմ, ինչ է... Միով բանիւ աչս բոլորից աչնալս զղւել,
դառնացել եմ, որ երեակալել չես կարող... Ինչդեմ քեզանից որ անպատ-
ճառ աչս նամակս կարդաս մեր աղնիւ բարեկամ պ. Գրիգոր Արծրունուն,
ու տաս իրան իմ սիրալիր ողջոյնները:

Եթէ ես ալտեղ ինչպէս որ հարկն է շահած լինէի, միթէ պիտի
միաչն դերասանաց ի նպաստ մի ներկաւացում կը տալի ձրի. ընդհակա-
ռակն, երեք, չորս էլ կը տալի, բաց վերջապէս ինձ ապրել պէտք է. և
ես ստացել եմ իմ ըստ պալմանագրութեան աշխատանքիս վարձը... Բնչ
անիրաւ մեղադրութիւն է ալդ Վարդալ «Արեւելքի» համարները

Յ. Գ. Գիտես ու կը ճանաչես ինձ բոլորից աւելի, ուստի չես կաս-
կածիր որ բոլոր դրածներս ճշմարիտ են

Թիւ 28

31 յունվ. 1889, Կ. Պոլիս

Սիրելիդ իմ Ս.

Սակաւն երէկ միաչն տւին Յօրեւեանիս հաշիւը որ իսկ տառակ բան
է. և որոյ ճիշդ օրինակը պիտի ուղարկեմ քեզ որ ցոյց տաս նոյնպէս պ.
Մեղիք-Ազարեանցին: Իսկ Յօրեւեանից ինձ զուտ արդիւնք մնաց մօտաւո-
րապէս 500 ուսուցչու չափ ոսկի... ցտեսութիւն. բոլորին բարեւ, համբուր
Բաշինջաղիանին. վաղը ընդարձակօրէն կը գրեմ:

Քեզ ի սրտէ սիրող եղբայրդ:

Թիւ 29

2 փետր. 1889, Կ. Պոլիս

Սիրելի և ազնիւ Ս.

Ինչպէս որ վերջին նամակիս մէջ գրեւ էի թէ Յօբելեանիս հաշիւը մի խաւտառակ բան էր, ալժամ էլ նոյնը պիտի հաստատեմ. Ուզում էի քիչ հաշին օրինակը ուղարկել, բայց ալդ կանեմ աչն ժամանակ, եթէ Յօբելեանին մասնաժողովը իր արած տմարդութիւնը չուղղէ, աչն ժամանակ պիտի խնդրեմ քեզ հրատարակութեան տալ ամեն ինչ «Մշակի» մէջ:

Աւսքանս միայն քեզ լաւտարարեմ որ, հաշին մէջ ուր ամեն ծախք գրած են, ծախքերի մէջ են անցկացրել ինձ չնորհած պսակին և փրնջերի հաշիւը 170 զուրուշ, մօտաւորապէս 20 ռուբլի, և ինչպէս որ ուրիշ անգամ գրել էի իմ հաշիւով տպել են նոյնպէս իմ կենսագրութիւնը հազար օրինակ, որոյ ծախք է եղել 1440 զուրուշ: Եթէ գոնեա Տփլիսում ծախսի ալդ գրքերից, ուղիղն ասած գոհ պիտի լինիմ... Ե՛լ եղբայր, աստ տեսնեմ, երբեք լսած ունիս թէ աշխարհիս որ և է մի կողմ, եթէ իսկ ամենապետին զիւղը լինի, մի գերասանի, մի որ և իցէ ժողովրդական գործողի պսակ ընծալի և ալդ պսակի համար եղած ծախքը չետոյ գրի նրա հաշին...

Ո՛չ մի նւէր, ոչ մի բան չեմ ստացել, հաղիւ թէ 70 ռսկի զուտ արդիւնք մնացել էր... Ալդ էլ մեծ դժւարութեամբ մի ամսից չետոյ հաղւ կարողացաւ ստանալ, և ծախսել ուր որ հարկն է... ալդ բոլորը բաւական չեն. մէկ էլ տեսնես մի Գ. Նիկողոսեան կելլէ չանկարծ և կը չանդգնի ինձ դէմ գրել և խօսել՝ ամենաչն անիրաւութեամբ... ասել է ուրիշներին թէ աւանձին թշնամութիւն և հակակրօթիւն ունի եղել ինձ դէմ: Ասկաչն ես գոնեա ալդ մարդուն եթէ ոչ բարիք, ալսու հանդերձ ոչ մի չար բան չեմ արել և չեմ խօսել. ուրեմն երեւի նեղացել է թէ ինչո՞ւ իրան չեմ գնացել ալցելութեան... տես մի անգամ ընդմիջտ, թէ ինչ են մարդիկ...

Թէ Նիկողոսեանի թշնամութեանց և մանաւանդ ալս տրւած հաշին դէմ բոլորը կատաղած են. Տիկ. Սրբուհի Տիւսար նոյնպէս: Ես քեզ գրում եմ ալստեղ զուտ ճշմարտութիւնը դադոնապէս. կարող ես միայն հաղորդել իմ բարեկամաց երկուսին, ալսինքն Բաշինջաղե անին և Մելիք-Աղաբեանցին: Եթէ մի օր հարկ լինի, ուրիշները պիտի գրեն արդէն, ալ ինձ դոցա մասին գրելը չի վալելի բ և չի պատկանիր: Ուստի գոնեա ինձանից իմացած մի լինիր. սակաւն ես էլ անշուշտ չէի կարող ալս բոլորը ծածկել քեզանից, որ իմ ամենամեծ եղբայր ու բարեկամն ես: Մարդս գրել լով իր բարեկամին կը թեթեւանալ, մանաւանդ սա քանի օրս շատ լուղեալ և վատ տրամադրութեան մէջ եմ գտնուում...

Օրացուցն ստացալ ու շատ չնորհակալ եմ:

Եթէ մասնաժողովն կամենայ չեալ դարձնել պսակին 170 ղուրուշ ծախքը, վճռել եմ չընդունել:

Աւստեղից, եթէ գործերս քիչ կարգի դնեմ, պիտի գնամ Փարիզից անցնելով Վնդլիա... Գրկելով զքեզ մնամ ի սրտէ սիրող:

Յ. Գ. Այդ հաշիւը ստորագրեալ է մասնաժողովի գանձապետ Սըւա-ճեան կարապետ էֆէնտիի ստորագրութեամբ. եթէ հարկ լինի օրինակել կը տամ և կուղարկեմ քեզ:

Թիւ 30

1889 թ. 16 փետր. կ. Պոլիս

Սիրելիդ իմ Սանդրօ.

Իմ Ղազարը Մողղոկից կը գրէ թէ ազատեալ է ղինւորագրութիւնից և կը փափագի դարձեալ գալ ինձ մօտ, սակայն իմ դրութիւնս չի ներեր ինձ (հակառակ բոլոր իմ բաղձանաց) բերել տալ նորան ինձ մօտ: Նա արդէն մտադիր է, երբ գարնան օրերը լաւանան, գալ Տփլիս մի գործ ձարելու համար, մինչև որ դարձեալ կարողանամ կոչել նրան: Ուստի իմ աղնիս, եթէ գալու լինի մի զլանալ իրեն հարկ եղած բարոյական օգնութիւնը. ես էլ որքան կարող լինեմ կաշխատեմ երբեմն, նիւթապէս օգնել իրեն: Շատ երախտապարտ պիտի լինեմ քեզ և բոլոր նրանց՝ որք պիտի նպաստեն իմ Ղազարի ազնիւ ապագային:

Մտադիր եմ երթալ Լոնդրա, բայց չգիտեմ թէ պիտի կարողանամ...

Ստացալ ինձ գրած ոտանաւորդ, որն որ ինձ համար վեր է քան զամեն քերթեալ և սիրելի, որովհետև ազնիւ հոգովդ հարադատ արձագանքն է ալդ. սիրելի Ռաշիճադեանին կարօտով համբուրէ իմ կողմից: Քեզ ի սրտէ սիրող եղբարդ:

Թիւ 31

23 մարտ, 1889 Վ. Պոլիս

Սիրեցեալդ իմ բարեկամ Սանդրօ.

Պոլսոյ մէջ տեսած զրկանացս վրայ աւելացաւ մրսելով հիւանդանոց, որոյ գլխավոր պատճառած նեղութիւնը ձալնիս մարելն է. անցաւոր բան է թէպէտ, սակայն շատ նեղացնում է ինձ:

Նիկողոսեան ամեն կողմ շարունակում է ինձ բամբասել և վատաբանել. մտածում եմ թէ ինչ եմ արել արդեօք արժանանալու համար ալդ հալածանաց. ես ոչինչ չեմ գտնում խղճիս վրայ: Ամեն օր մի նոր զըրպարտութիւն և նախատինք է հնարում: Հիմակ սկսել է ամեն կողմ ասել թէ ալդ Տօնապետեանի հրատարակած տետրակների մէջ (զորս չորսը եւս թէ առթիւ Տփլիս էլ ուղարկած ենք ծախելու) դրած բոլոր բաները սուտ են, եթէ ուրա թերթերը աչի տեսակ բաներ չեն դրած իմ մասին և թէ դոքա ամենը Տօնապետեանի շարադրածն է: Մինչդիռ դու լաւ գիտես որ ալդ ուղտերէն ընչէնդիւններ չաւաքածուն ինձ մօտ կալ նաև մի մեծ

դրքի մէջ ամփոփւած և թէ դուք ինքնեղ կարգացել էք ալլ Տփլիսում:
 Շնորհակալ եմ, սիրելիս, որ ալլ գրքերից նամակիդ մէջ վիշած ան-
 ձանց մի մի հատ նշիրելու գաղափար ունեցել ես. ես էլ թէ լինէի
 նոյնը պիտի անէի, զորանով, ինչպէս դեռ միշտ և շատ բաներով կ'ա-
 պացուցանես որ սիրտս կարդալու և զգալու չափ մտերիմ ես ինձ. ուրեմն
 Աստուած քեզ պահէ. ց'տեսութիւն, խնդիրքս ճշդիւ կատարես:
 Քեզ սիրող և ի սրտէ չարգող:

Թիւ 32

29 ապրիլի, 1889, Կ. Պոլիս

Սիրելի բարեկամս Ս.

Նրեք ամսից ի վեր է տանջւում էի մի կոկորդի հիւանդութեամբ,
 որ ընդհանրապէս չափու է ձաջներնին շատ գործածող անձանց. իմ ձաջնս
 էլ բոլորովին խանդարած լինելով, ներկայացնել անգամ չէի կարող.
 ուստի կարող ես երեսակալել զորա հետեանքները. Պառք Աստուծոյ
 ալժմ լաւանում է: Նրկու օրից հրաւէրով և խմբով գնում եմ Զմիւռնիա:

Թիւ 33

Զմիւռնիա, 16 մալիսի 1889 թ.

Grand Hôtel „Huck“ Smyrne

Թիւ 9, 10

Սիրելիդ իմ բարեկամ Ս.

Ինչպէս որ տեսնում ես, ալժմ Զմիւռնիոյ մէջ եմ, ուր մեծ չաջողու-
 թիւն և պատիւ, ալ տակաւ չ'ունեցալ մի նիւթական շահ՝ մեծ ծախքերի
 պատճառով: Լրագրաց լուրերը կոկորդիս հիւանդութեան մասին՝ ստույգ
 չեն. ունեցալ թէպէտ մի ջղալին տկարութիւն, որով քիչ ձաջնս մարե-
 ցաւ, բայց ալժմ գնալով լաւանում է. ապացուց որ կարողացալ ունենալ
 աչտեղ աննման չաջողութիւն. Գեռ 20 օր աչտեղ եմ, ուղարկիր ինձ
 խնդրեմ Համլէթի գրքերից մի քսան հատի չափ. շտապում եմ, բոլորին
 ողջոյն: Քեզ ի սրտէ սիրող բարեկամ:

Թիւ 34

16 չունիսի, 1889, Կ. Պոլիս

Սիրելի բարեկամս Ս.

Ահա չորս օր կը լինի որ վերադարձալ Զմիւռնիայից մեծ և աննման
 պատիւ և ընդունելութիւն գտնելով և գրպանից էլ բաւականի բան կորց-
 նելով՝ փոխանակ չահելու, որովհետեւ օգերի խառնակութիւնը արգելում
 էր հասարակութեան բացօղեալ պարտիզի մէջ թատրոն չաճախելու:

Առողջութիւնս, հաղիւ թէ կարող եմ ասել որ գոհացուցիչ լինի.
 նիւթական նեղ վիճակս բարոյապէս և նիւթապէս քիչատում է ինձ: Սի
 ասիր բոլորին թէ ես նեղութեան մէջ եմ, վասն զի իմ տաղանդով հիա-
 ցող հասարակութեան անգամներից շատերը չիլ աշքով կը նաչեն վրաս,

երբ իմանան թէ դրամ չունին: Դրամիցս շատ անգամ կը գուշակեն իմ արւեստերի արժանաւորութիւնս:

Լաւ վատ պիտի ջանամ երկու կամ երեք ամիս մնալ ալստեղ, իսկ լեւոյ պիտի աշխատիմ ճարել, փոխ առնել գոնեա մը 1000 ռ. որպէս զի Եւոպա երթամ. բայց ումից ճարել ալդ դումարը. Պոլսոյ անտարբեր-ներից... Ահա խնդիրը:

Ներկայացում, երկու երեք ամիս բժշկի արգելքով չեմ կարող տալ. եթէ և տալի՝ ոչ ոք չպիտի լաճախէր ալս շոքերին... Մինչդեռ ամենքը ասում են, և զուէլ գիտես, որ իմ Եւրոպա երթալ ներկայացնելս ալ գալին մի պատիւ է:

Ներէ, իմ թանգազին եղբայր, իմ լա կամալս պակասաւորութեանս... Աստուած աչնպէս կը տնօրինէ, իստամ, որ ալդ ամենը լրացնելու երջանկութիւնը վաչեւեմ:

Սիրելի Բաշինջաղեանի հիւանդ լինելը ինձ շատ կը տխրեցնէ, փութով տեղեկութիւն տուր ինձ խնդրեմ նորա մասին և իրեն իմ ողջունները ու համբուրներն... Յ'տեսութիւն, ազնիւդ իմ, գրիւր աւագագղ և երկար: Ստացալ գրեանքը, շնորհակալ եմ ի սրտէ: Քուդ եղբայր անձնւելի:

(Կը շարունակւի)

¹⁾ Шу «Узрда» № 9.

մի ամենաչնչին «երկնալին մարմին», մի մոլորակ, որ միւս իր նմանների հետ միասին շրջում է ալի չորս կողմը, իսկ այս վերջինս «իր ձաղուկներով» սլանում է անհունութեան մէջ, իսկ մենք՝ մարդիկս, ոչ ալ ինչ ենք, եթէ ոչ երկնալին արարածներ, որոնց նման շատերը, հաւանակա- նորէն, ցրւած են միւս բազմաթիւ մոլորակների վրայ: Մեր կենսատու արեւ մի հասարակ և շատ վտր աստղ է միւս բազմաթիւ աստղերի շարքում: Ամեն մի աստղ մի արեւ է, շրջապատւած իր մոլորակներով, իրա- նից լուս և տաքութիւն է արձակում և, դուցէ, նաև կեանք տալիս իր մոլորակներին, ինչպէս արեւ մեզ: Այդ հեռաւոր աստղերի վրայից մեր արեւը ևս երևում է հազիւ նշմարելի մի աստղի չափ:

Արևի սխառութիւնը չեւոյ տարածւում է մի տնազին անասող տարածութիւն և ապա գալիս են աստղերը: Մեզ ամենամօտ աստղն է Աենտաւր (Centaure) համաստեղծութեան Ալֆան (առաջին աստղը), որ արեւից 275,000 անգամ աւելի հեռու է, քան երկիրը: Մի բոպէում մի կիլոմետր (մօս մի վերստ) գնացող գնացքը նրա կը հասնէր 76 միլիոն տարում, իսկ այդ ճանապարհորդութեան տոմսակի դինը, կիլոմետրը 10 սանտիմ հաշւելով, կը լինէր 4000 միլիարդ ֆրանկ (4 միլիոն անգամ միլիոն ոսկի ռուբլի) ալսինքն — անհամեմատ աւելի, քան ոչ- իտարհիս բոլոր պետութիւնների բիւջետները միասին վերցրած... Այդ- քան հրէշաւոր թւերի մասին հասկացողութիւն կազմելու համար այդ տե- սակ համեմատութիւններն ալ ևս չեն օգնում, ինչ ասել է 76 միլիոն տարի կամ 4000 միլիարդ ֆրանկ... Այժմ վերցնենք լուսը, որ մի վալր- կենում (սեկունդ) անցնում է 300,000 կիլոմետր (280,000 վերստ): Արե- ից մինչև մեզ լուսը հասնում է 8'—13''-ում (ալսինքն 8 և 13 վաթ- սունդրորդական սեկունդում), այնպէս որ մենք տեսնում ենք ոչ թէ արևի պատկերը ճիշտ տւած բոպէին, ալ 8'—13'' առաջ եղածը: Մեր դրացի Աենտաւրի Ալֆայից լուսը մեզ հասնում է 4 տարի 4 ամսում: Սին (Cygne) համաստեղութեան 61 դ աստղից, որ մեր երկրորդ ամենամօտ դրացի աստղն է, լուսը մեզ հասնում է 7 տարում: Սիբուսը — Փոքր չուռն համաստեղութեան Ալֆան և մեր երկնակամարի ամենապաղծառ դարդը — իր դուրեկան լուսի ճառագալթները մեզ հասնում է 10 տարւաչ մէջ, իսկ բեռալին աստղը 36 տարում... և ալն և ալն: Եթէ, օրինակ, բեռ- ալին աստղն ալսօր ոչնչանալ կամ հանգչի, մենք ալ կ'իմանանք ուղիղ 36 տարի չեւոյ, երբ լուսի վերջին ճառագալթները կը հասնի մեզ: գուցէ այժմ կան բազմաթիւ աստղեր, որոնք իսկապէս դադարել են աստղ լինելուց, իրանց սեփական լուսն արձակելուց, բայց որոնց մենք դեռ հաշւում ենք գործող, լուս և տաքութիւն արձակող մարմիններ, որովհետև նրանց լուսը դեռ գալիս է մեզ, դեռ չի դադարել բոլորովին. երկրից անդ- րադարձած լուսն ևս ճանապարհորդում է անհունութեան մէջ: Նոյնպիսի

ճանապարհորդութիւն կատարում է նաև երկրի արտացոլացած լուսը: Եթէ հնար լինէր վազրկենաբար տեղափոխել օրինակ, Սիրիուսի վրայ, մենք կը տեսնէինք երկիրը 10 տարի առաջ եղած դրութեամբ, եթէ անցնէինք բևեռալիւն աստղի վրայ, մեզ կ'երևար երկիրն իր 36 տարի առաջ ունեցած կերպարանքովն ու զէպքերովը: Եթէ աւելի հեռու զնալինք, անվերջ զէպի լեռ կը վազէինք, զէպի երկրի պատմութեան խորքերը... Ի հարկէ, եթէ օժտւած լինէինք ալիքան հեռու տեսնելու ձիրքով ¹⁾ Ալսպէս անվերջ կերպով երկիրն ուղարկում է իր պատմութիւնը երկնալիւն մարմիններին, «մեր լուռ վկաներին» ի պահեստ. ոչինչ, ոչ մի գործողութիւն անգամ չի կատարւի աշխարհիս երեսին, առանց վկալի: Կառնց հետքի: Ենչպէս երկրի վրայ բան ամէն փոփոխական է, նույնպէս և տիեզերքի մէջ չկալ ոչինչ կալուն, մշտական, անշարժ. կը գան նոր-նոր երկիրներ, նոր ու նոր օրգանական կեանքեր, կ'անցնեն ու կ'երթան հեռը, կը փոխւի ամեն բան, միայն ալիք բոլորի ճառագագթագիր պատմութիւնը պահւում է ու կը պահէ լաւտեսան նոյն անհունութեան խորքում—գուցէ լուսի ձեռով, գուցէ շարժում, էլէքտրականութիւն կամ տաքութիւն դարձած—ուչինչ չի կորչում:

Կարծես հին խաչնարած ցեղերն ալիք բանը գիտէին, հասկանում էին, որ մենք մեր բոլոր գաղտնիքները աստղերին ենք պահ տալիս և դրա համար էլ նրանց միջոցով ուզում էին գուշակութիւններ անել: Այս սկզբնական դիտողութիւններից սկսեց աստղաբաշխութիւնը, դիտութիւններից ամենահինը: Այժմ քաղդէական հին աստղագիտութիւնից ոչինչ չի մնացել, ամեն բան փոխւել է, բացի, գուցէ, մի քանի համաստեղութիւնների անուններից, որ կայքրել են վառ երեակալութեան տէր մարդիկ այս կամ այն խումբ աստղերին, նմանեցնելով զանազան կենդանիների: Ալիք փալուն մարմինները ողևորել են թաղմաթիւ հին ու նոր բանաստեղծների...

Աստղագէտն ապրում է աւելի ապագայի համար, սերունդներն են վաղելում նրա աշխատութեան արդիւնքը. դո՛նէ մինչև օրս ալիպէս է եղել: Հալլէն ձեռք օրինակ: Ալի մեծ անդլիացին դեռ 1682 ին հաշւեց, որ Նեպտունից էլ ալն կողմ, արեւից 5 միլիարդ կիլոմետր հեռու, կալ մի մոլորակ, որը 1759 թւին գալու է երկրին աւելի մօտ և երևալու է մարդկանց: Ենքն ապրեց մինչև 1742 թիւը, բալի նրա մահից ուղիղ 17 տարի լեռու երևաց ալի մոլորակը, որի անունը մարդիկ կ'ընեցին Հալլէի մոլորակ, ի պատիւ հռչակաւոր աստղագէտի:

Մի ուրիշ օրինակ: Սիրիուսը, որ մեր արեւից 2,000 անգամ աւելի

¹⁾ Այս ֆիզիքական պարզ օրէնքի վրայ է հիմնւած լարգելի հեղի-նակի «Ալամէն» ֆանտաստիք պատմածքը:

մեծ է, իր կողքին (շուրջը պտտող) ունի մի մոլորակ կամ աւելի ճիշդն ասած՝ մի փոքրիկ արեւ, որի գոլութիւնը չափնի չէր աստղագէտներին: Ահա դուրս է գալիս մի ուրիշ չափնի աստղագէտ և նախօրօք հաշուում է, որ Սիրիուսի շրջման ճանապարհի ալս ինչ տեղում ալսքան խոտորումն առաջանում է մի ուրիշ մարմնից, որ նրանից ալսքան հեռու է և ալսքան մեծութիւն ունի: Եւ 49 տարի փնտռւած է այդ մարմինը:

Արդէն ասացինք, որ աստղերն արեւներ են. ալժամ կ'աւելացնենք, որ արեւներ, բայց բազմատեսակ և բազմագոյն: Կան աստղեր, որ կաղմւած են 2, 3 և նոյն իսկ 4 լուսատու մարմիններից. դրանք «Բարդ աստղերն» են, կան նաև աստղեր զանազան գոյներով, ամեն տեսակ նուրբ խառնուրդներով, որ հասարակ աչքով չի կարելի ջոկել: Գրանցից լուս ասացող մոլորակների բնակիչները, հաւանական է որ, չեն զգում իրանց լուսատուների գոյների գեղեցկութիւնները, որովհետև նրանց ջլկնն արդէն վարժւած կը լինեն այդ գոյնին. ամենագեղեցիկ բանը սովորական դարձաւ թէ է՛ն՝ կորցնում է իր գրաւչութիւնը և իմաստը:

Նրկնքի մունջ ու հանգիստ տեսքը մարդու կարծել է տալիս, որ աչնտեղ ամեն բան մեռած, ամեն բան խաղաղ է: Բայց արեւի և Մարսի վրալ ինչ հազարն շարժումներ ու փոփոխութիւններ որ տեսանք, նրանցից հազար անգամ աւելին կը տեսնենք աչնտեղ, հեռու լուսատուների շրջանում: Այդ մեղ համար անշարժ երեացող լուսատուների շարժման արագութիւնը մարդկային խելքից բարձր է: Դեռ թողնենք նրանց անսահմանութեան մէջ կատարած շարժումը և վերցնենք իրանց առանցքի շուրջ կատարածը: Նրկիրը երկաթուղու ամենաարագ գնացքից 11,000 անգամ աւելի արագ է շարժում (իր առանցքի շուրջը), իսկ գնացքը 11,000 անգամ աւելի արագ է սլանում կրիալից: Ուրեմն ինչ համեմատութիւն որ կալ փորսող տող կրիալի քալերի և ճեպլնթաց գնացքի արագութեան մէջ, նոյն համեմատութիւնը կալ նաև վերջինիս և երկրի շարժման մէջ: Բայց երեակալիցէք, որ նոյն և դեռ աւելի խիստ չարաբեթիւն կալ երկրի շարժման արագութեան և աստղերի արագութեան մէջ: Սրանք անհամեմատ աւելի արագ են շրջում, քան՝ երկիրը: Աչտեղ արդէն թւերն անօգուտ են:

Մեր արեգակնային սխտեմը շարժում է, ինչպէս ասացինք, դէպի Հերքիւլէս համաստեղութիւնը: Այս շարժման հետեանքն աչն է լինում, որ աստղերից ոմանք մեղանից արագ հեռանում են, ոմանք մօտենում: Օրինակ՝ մի աստղ, որ աստղաբաշխական ցուցակի մէջ № 1830 անունն է կրում, մօտենում է մեղ օրական 2,822,000 լիւս արագութեամբ: Թուում է, որ նա գալիս է ուղիղ երկրի վրալ. մի քանի միլիոն տարուց փնտռ նա կը հասնի և կը կալի երկրին, եթէ երկիրն իր տեղում կանգնած մնալ: Բոլոր միւս աստղերը ևս շարժում են: Արանից չառաջանում է աչն, որ

համատեղութիւնները կամաց-կամաց փոփոխւում կամ կորցնում են իրանց որոշ ձեւերը: Դա կատարւում է անտանելի դանդաղութեամբ: Նրկրաբանութիւնը իր ժամանակները հաշւում է 10 կամ 100 հազարաւոր տարիներով, իսկ աստղաբաշխութիւնը միլիոն և միլիարդներով... Նրկնալին մարմինների ալդ անվերջ ու բազմաձև շարժումների ժամանակ աստղերից ոմանք հողչում են, ոմանք նոր-նոր են կազմակերպւած, ոմանք էլ իրանց զարգացման զագաթնակէտին են հասել կամ հասնում են և ալն և ալն: Անպէս որ մեզ համար լուս և մեռած երկնականարը ներկայացնում է իրապէս—մի շարժուն ու կենսալի օջախ (foyer):

Աստղաբաշխութեան մէջ աստղերը բաժանւում են զանազան դասակարգերի, նախով նրանց երևացող փալլին: Հասարակ աչքով տեսնող աստղերի թիւը հասնում է 6,000-ի: Մինչև IX մեծութիւն գիտակի տակ երևում են 300,000 աստղեր ամեն մի կիսագնդում, իսկ մինչև XI մեծութիւն—14,000,000: Վերջերս Ֆրանսիայում—ծովապետ Մուշէն (Mouchez) մտածեց լուսանկարել երկինքը: Ալդ ահադին աշխատանքը բաժանեց 18 գիտարաճների վրա, պէտք է հանեն 40,000 կլիշէներ և ապա իրար կպցնեն: Ալդ քարտէսը կը հասնի մինչև XI մեծութիւնը և կը պարունակի մօտ 14,000,000 աստղեր:

Մինչև XV մեծութիւն աստղերի թիւը հասնում է մօտ 100,000,000 ի, մինչև XVI—300,000,000-ի և ալն: Լուսադիտութեան մէջ կատարւած ամեն մի նոր առաջադիմութիւն բազմացնում է նրանց թիւը միլիոններով: Նրբ ալմեան մեծ հեռադէսն ուղղում էք դէպի միջաստղալին բաց տարածութիւնները, ձեր աչքի առջև բացւում է մի անապատ, ծածկւած ոսկու և ադամանդի փոշիով, որ հազարաւոր փալլիւց է արձակում: Աւելի կասարեալ հեռադէսն ալդ աստղալին կոտերի միջից կը ջոկէ և առանձին աստղեր. և այսպէս անվերջ կը շարունակւի... Ո՛ւր է վերջանում դա, ո՛ւր է դրա սկզբնաւորութիւնը, ո՛ւր է դրա կենտրոնը—ամեն տեղ և ո՛չ մի տեղ: Նիթէ մի անմահ էակ լուսի նման արագ սլանալ տիեզերքի մէջ մի ուղիղ գծով՝ նա կը թռչի միլիոնաւոր դարեր և մի քալ անգամ մօտեցած չի լինի անվերջութեան ծալրին: Նիթէ նա չաւիտեան սլանալ, կրկին նա չի հասնի մի ծալրի. չաւիտեանականութիւնը չի կարող չաղթել անվախճան անվերջութեանը...

Անվերջութեան մասին ունեցած ալս մարդկալին հասկացողութիւնը մեզ տանում է դէպի ժամանակի անվերջութեան հասկացողութիւնը կամ ծնեցնում է մեր մէջ չաւիտեականութեան գաղափարը: Տարածութիւնն է ժամանակի մալը: Չկալ սկիզբ,—չկալ նաև վերջ... մեր ներկալ ժամանակը չունի ոչ մի առաւելութիւն անհուն անցեալից, ոչ էլ անվերջ աղաղակից, որ դառն է շատերի նման և դնալու է, ինչպէս եկել է: Արվերջութեան և չաւիտեականութեան ալս հասկացողութիւն-

ները մարդուն դարձնում են անտարբեր դէպի երկրալինը, որի մեծութիւնն անասելի չնչին է, տիեզերքի անվախճանութեան հետ համեմատած: Մարդ ակամա սկսում է առել երկիրն իր անարդարութիւններով, իր հզօր կիսաստուածներով, իր թնդանօթներովն ու հրացաններովը, իր ստրկացումովն ու բռնակալութիւններովը: Աստղաբաշխութիւնը մարդու տանում է վեր, միջաստղային սահմանները, ուր թագաւորում է լուսի մէջ չափազանց անսովորութիւնը...

Բայց եթէ մենք ցոյց տւինք, որ երկրը տիեզերքի կենտրոնը չէ, ոչ էլ աստղերն ու արեւն ստեղծել են միայն նրան ծառայելու համար, որ ամեն մի աստղ մի արեւ է և մեր երկրից աւելի մեծ ու աւելի չարմար, որ երկրալինը փոքր է, չնչին է, որ մեր ժամանակները ոչ մի առաւելութիւն չունեն անցեալից ու ապագայից և այլն և այլն—մենք աչք բոլորը ցոյց տւինք, բայց չճա հեռու ենք կարծելուց, որ երկիրն անկախ է, որ նրա կեանքն ինքնուրոյն ու ինքնագոյ է կամ անհնար է որ և է կապ երեւութների մէջ և այլն: Ո՛չ, երկիրը և իր վրայի էութիւնները մի չնչին մասն են այդ անվերջութեան, այդ անոահման ու անվախճան ազատութեան: Մարդկային կեանքը եւ զրա մի մասն է, միայն այն չափով, ինչ չափով որ նա է և կը լինի ի սկական ազատութիւն—լուսի ու անմահութեան նման: Բոլոր երկնային մարմինները կապւած են իրար: Այդ կապերից մի երկուսը մեզ չափնի են, իսկ, գուցէ, ուրիշ միլիոնաւորներն անչափ, ծածուկ: Միթէ Մարսը կամ Նեպտունը, չստեղծով իրանց ահագին հեռաւորութեանը, չեն ազդում երկրի վրայ, դեռ նրանց ձգողական ուժը մեզ չափնի է: Միթէ արեւի վրայ էլէքտրականութեան փոքր ինչ աւելանալը չի ճճացնում կողմնացույցի մագնիսի սլաքը: Նրկնային մարմիններին բաժանող տարածութիւնը դեռ ոչինչ չի նշանակում: մարմինների հիւլէներն անգամ իրարից բաժանւած են մանրիկ տարածութիւններով: Չկալ երկու հիւլէ բոլորովին, մաթեմատիքաբար—իրար կպած: Տարածութիւնն անհրաժեշտ է չարաբերութիւնների համար, առանց տարածութեան չկալ չարաբերութիւն: Մի տեղ տարածութիւնները մեծ են, միւս տեղ շատ փոքր: Տարբերութիւնը քանակական է, ոչ որակական, ոչ սկզբունքի: Նւ ինչն է իրաւունք սալլիս ձեզ կասկածելու, որ վաղը չեն գետնի մի «ֆոտոֆոն» (լուսախօս) և զրա մի ջոցով չեն կապի իրար հեռ Մարսն ու Նրկիրը, ինչպէս ալմ տեւեֆոնը (ձայնախօս կամ հեռախօս) կապում է իրար Պարիզն ու Մարսելը—այսինքն ոչնչացնում է 800 կիլոմետր տարածութիւնը: Նւ ալ դեռ ձայնն է, որ լուսից անհամեմատ դանդաղ է գնում:

Մեր նախնիքն աշխատում էին աստղերի միջոցով գուշակել մարդու ապագան. նրանց չէր չաջողում: Նոյն բանը գուցէ կը չաջողի մարդուն մի քանի միլիոն տարի վտուդ: Մի վախենաք, աստղերը մոռացկոտ չեն:

Նրանք ամուր են պահում բոլորիս ճառագայթագիր պատմութիւնը: Եւ ալն ժամանակ անշուշտ աստղագիտական օրէնքներ կը լինին մեր բազմի ու կեանքի շարժիչները: «Տեմնում էք, տիկիներ և պարոններ, որ աստղաբաշխութիւնը մահւան գիտութիւն չէ. ընդհակառակը—նա չափաւորական, տիեզերական ու անվախճան կեանքի գիտութիւն է: Նրբ աստղադարդ գիշերները, գրաւած երկնքի հմալիչ գեղեցկութիւններովը, դիտելիս լինէք փալտուն լուսատուներին՝ մտածեցէք նաև ալնտեղի մարդկութիւնների մասին, ողջունեցէք նրանց»:

Բռուն ծափահարութիւնները թնդացրին դահլիճի մռալ կամարները և, կարծես, վերջ չունէին: Գասախօսը նշան արեց. բոլորը լռեցին: Նա չնորհակալութիւն չաւտնեց իրան արած սիրալիր ընդունելութեան համար և ներողութիւն խնդրեց, որ «աստղաբաշխական չոր նիւթը դարձրեց ժողովրդական դաստիարակութեան առարկա և, գուցէ, շատերին ձանձրացրեց»: Նրա ալգ պարկեշտութիւնը կրկին վարձատրեց անմիջ ծափահարութիւններով:

*
* *

Պ. Ֆլամմարիոնի երեք դաստիարակութիւններն էլ լիքն էին բազմաթիւ փրկիւտիալական դատողութիւններով, երբեմն նուէն իսկ—եթէ կ'ուզէք—խառը փոքր ինչ մետաֆիզիքալի հետ, ինչպէս—«մարդկային կեանքը մասն է չափաւորական ազատութեան և անհունութեան»: Սա մեզ վիշեցնում է Հեգելի «խղճան» և «իր աստիճանաբար զարգացումը կամ իրականացումը կեանքի, բնութեան և աստեղծութեան ձևով»: Ամենտեղ ցրած էին բազմաթիւ վստահ և մինչև անգամ չափազանց չափողուն գիտական ենթադրութիւններ, ինչպէս օրինակ «ֆուտուրը» կամ «ճառագայթագիր պատմութիւնը» և ալն: Լեզուն վերին աստիճանի դիւրամբունելի էր, բանաստեղծական և տեղ-տեղ կծու հումորով համեմատ: Այս բոլորը նրա վերածութեանը տալիս էին մի շատ ներդաշնակ ու պարզ ժողովրդական ձև: Սրանով էլ պէտք է բացատրել նրա գրածքների արագ տարածելու դադանիքը: Իսկ նրա ալգ մեծ չափակութիւնը և ճշմարիտ գիտութեան խոր ուսումնասիրութիւնը միասին արդէն նրան տուել են համաւարտ պակաս և նուէն իսկ համաշխարհալին-գիտականի հռչակ:

ԲՆԱԿԱՆ ՀԻՊՆՈՏԻՍՄ

ԲԺՇԿ. ՎԱՀԱՆ ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ

(Շարունակութիւն ¹)

Բ.

ԸՆԴԹԻՆԱԿՄԱՆ ՕՐԷՆՔՆԵՐԸ

Անհատական օրինակումն — Տարդի, Լիերօի և ուրիշների կարծիքը — Արագ և մեղմ ընդօրինակումն — Մեծ մարդիկ, Հաւարական նմանողութիւն — Հիւանդական նմանողութեան գէպքեր — Ընդօրինակումն ընդհանուր է և փոխադարձ — Ինչ ձևի ներշնչումներ են ընդունում հասարակութիւնից — Պատմութիւնը և հնապիսութիւնը նմանողութեան տեսակէտից — Ամբողջումն

La Société c'est l'imitation.
Tarde.

Հասարակութիւնը նմանողութիւն է.
S m r t

Մեր ծննդեան առաջին րոպէից մինչև մեր կեանքի վերջին րոպէն մենք ենթակա ենք ներշնչումների, — ներշնչում չէ՞ արդեօք մօր «օրօրը», ներշնչում չէ՞ արդեօք երեխային քալել, խօսել սովորեցնելը, ներշնչում չէ՞ նրա ամբողջ կրթութիւնը ու դաստիարակութիւնը, ներշնչում չէ՞ արդեօք ուրիշների ծէսերի, սովորութիւնների, ուրիշների լեզւի, դաժաւարների, քաղաքակրթութեան փոխառնումն?

Անհատի և հասարակութեան ամբողջ զարգացումն ոչ ալ ինչ է, եթէ ոչ ներշնչման արդիւնք։ Միայն ալ ձևի ներշնչումները կատարում

¹) Տես «Մուրճ» 1894 թ. № 5, 6 և 7—8:

են մեզմ համարեա անդգալ կերպով, առանց զգրդիւնի Աշտեղ տիրապետում է կրկնութեան ազդեցութիւնը, որը կաշնում է նրանում, որ միևնոյն ազդեցութիւնը չաճախ կրկնելով (օրինակ մի բառի լսելը կամ միևնոյն տարադի տեսքը) մեզ կիսարթնութեան մէջ է գցում և մենք հետեւում ենք ազդ ներշնչման:

Եթէ լաւ քննելու լինենք ներշնչողի հոգեբանութիւնը, կը տեսնենք, որ նրա գլխաւոր հիմնաքարը նմանողութիւնը կամ ընդօրինակումն է, որի ամենախոշոր ու աչքի ընկնող արտաբերութիւնները մենք ուսումնասիրել ենք ալսալատութեան առաջին մասում կապիկութիւն անունով (տ. մ. առաջին, բրաշլարի էջ 32):

Ալս նմանողութիւնն է, որը վերջին ժամանակներս մի շարք լուրջ հասարակագէտներ և մարդաբաններ անհատի և հասարակութեան զարգացման միակ գործոն են համարում:

«Մի անձն, ասում է Տարդը, որը ապրում է բազմակողմանի և գործունեալ կեանք վարող հասարակութեան մէջ, որը բացում է նրա առջև տեսարաններ, կոնցերաններ, ընթերցումն, խօսակցութիւն և ալս բոլոր միշտ փոփոխւած, միշտ նորոգւած ձևով—ալս անձն ազատ է մնում մտաւոր մեծ ճգնումից, նրա քարացման մէջ ընկած և, միևնոյն ժամանակ վերին աստիճան գրգռման հասած, ուղեղը, կրկնում հոմ, ընկնում է հիպնոսի մէջ»:

Տարդից առաջ, չալտնի Լիբօն բացադրել էր ընդօրինակման օրինքը:

«Եթէ ուշադրութիւնով քննելու լինենք թէ ինչիւր են կատարում մարդու հոգու մէջ, ասում է նա, կը նկատենք, որ ընդօրինակումն մի պահանջ է նրա համար, նրա գոյութեան անհրաժեշտ պայմանն է: Մարդ խորհում է, հաւատում է, դատում է և արտաբերում է իր մտքերը իր ընդօրինակելու չափութեան շնորհով: Նրա ամենափոքր գործն անգամ նմանողութիւն է ուրիշների արածին: Եւ ալս ընդօրինակումն կատարում է մեքենայաբար, առանց և չաճախ հակառակ մեր կամքին: Այսպէս անգիտակցաբար և չաճախ ակամալ մարդ չորանջում է, երբ մէկը չորանջում է, կամ չափնում է, երգում է և ալս: Եւ մարդ հաղարաւոր ալսովիս բաներ է անում և մինչև անգամ չգիտի, թէ ումից է վեր առել ալս: Պատահում է, որ մարդ ուրիշից լսած մի եղանակ երգում է, կարծելով, թէ իր հնարածն է երգում»:

Լաւ ու վատ ձևերը ու սովորութիւնները կազմում են միաջն սովորութիւնով: Ալս մի տարրական գիտելիք է, որը և թելադրում է ծնողներին հեռու պահել իրանց զաւակներին վատ ազդեցութիւններից...

«Մենք ընդօրինակում ենք ոչ միայն ալս բաները, որոնք հարւածում են մեր զգացմունքները ալս և ալս բոլորը, ինչ որ հարւածում է մեր բանականութիւնը: Ալս, անգիտակցաբար մենք սեփականացնում

ենք ուրիշների բարոյական և քաղաքական համոզմունքները, սնապաշտութիւնները և այլն, մի խօսքով—մենք ընդունում ենք աչն բոլորը, ինչ որ մեր մտքի մթնոլորդն է կազմում... Մարդս աւելի տրամադիր է դէպի համակրութեան կամ հակակրութեան ընդօրինակումն: Մենք սեպհականացնում ենք, առանց քննելու, ցնծութիւն, լաց, արհամարհանք, զաւրոյթ, ատելութիւն, վրէժ և այլն: Այս բոլոր զգացմունքները ընդօրինակման հետեանքն են: Աս մի խեղճ մարդ եմ տեսնում, ինձ նրա տեղ եմ դնում, երեակալում եմ ինձ նրա տանջանքները և խղճում եմ նրան:

Տոկարսկին ասում է. «Մարդու ձգտումն դէպի նմանողութիւնը նրա հոգեկան կեանքի հիմնական օրէնքն է: Այս մի մեծ ուժ է, որը մղում է մարդկութիւնը դէպի անդադար առաջագիմութիւն:

Սեզ շատ հեռու կը տանէր այս երեւոյթի հոգեբանական պատճառների քննութիւնը,—սա ուղեղի վանդակների ներքին գործունէութեան և նրանց փոխադարձ շարաքերութիւնների խնդիր է: Ա՛ստենք միայն, որ դրսից հկած ոչ մի ազդեցութիւն, ոչ մի զգացողութիւն անհետք չի մնում ուղեղի վրա և որ երեխայութիւնից մինչև մահ մեր ստացած տպաւորութիւնները ժողովում են ուղեղում, կարգաւորում են, բարդում են և կազմում են բանական մարդը իր հոգեկան լուզմունքներով, իր կրքերով, իր բանականութիւնով, իր չափումներով, մի խօսքով՝ իր հոգով և սրտով:

Ինչ և իցէ, հասարակական հիպնոսիսով, գլխաւոր ուսումնասիրողները—Տարդը, Փոուլին, Բորդիէն և խաւական դպրոցը—Սերգին, Սեզելէ և ուրիշները միաձալն ընդունում են, որ չափումն դէպի օրինական մարդու հոգեբանութեան հիմքն է, այդ նրա «հոգեկան կեանքի հիմնական օրէնքն է», ինչպէս ասում է Տոկարսկին: Այս մի անդիմադրելի պահանջ է մարդու համար:

«Ամեն մարդ տրամադիր է օրինակել ուրիշներին, և այս ընդունակութիւնը սաստկանում է երբ մարդիկ խմբւած են» (Բորդիէ): Տարդը ասում է. «Մարդու չափումն դէպի նմանողութիւնը, նրա բնութեան ամենախոշոր գծերից մէկն է»:

«Ամբողջ աշխարհ, ասում է Սեզելէն, ինչպէս ամենալուրջ, նոյնպէս և ամենաթեթեւամիտները, ծերերը և երիտասարդները, ամենազարգացած և ամենատգէտ մարդիկ—ամենքը շատ ու քիչ բնադրւումով օրինակում են, իւրացնում են իրանց լսածը, տեսածը, սովորածը»:

Շատանում ենք այս հեղինակաւոր գիտնականների կարծիքով:

Նմանողութիւնը հնարաւոր է աչն ժամանակ միայն, երբ ընդօրինակողի և օրինակի մէջ մի որ է տարբերութիւն կա: Բայց ինչ է այդ օրինակը, եթէ ոչ նոյն իսկ ներշնչող, հիպնոսող ան-

ձըն: «Նմանողութիւնը ոչ ալ ինչ է եթէ ոչ ներշնչումն, ալս ինքն հիպնոտիսմ, ասում է Տարղը. մի մարդու որ և է չատկութիւնը հարւածում է մեզ, մեխում է իր վրա մեր ուշադրութիւնը, ուրիշ խօսքերով—ապշուութեան մէջ է քցում, հիպնոտիսմ է մեզ, և մենք անդիտակցաբար չափշտակւում ենք ալք մարդով և աշխատում ենք նմանել նրան:

Այս տարբերութիւնը մարդկանց մէջ կարող է մեծ կամ փոքր լինել՝ եթէ նա մեծ է, հիպնոտիսմն չանկարծակի է լինում, և ալն զէպքում ընդօրինակումն արագ, սովորողական է դառնում: Երեակալինք մի անձն, որը չանկարծ ընկնում է մի երկիր, որտեղ կեանքը միանգամա՛ն տարժեր է իր մինչև ալժամ տեսած կեանքից: Այդ մարդը խօսելու իրան օտար է զգում, նա անդադար հիպնոտիսմն մէջ է և անդադար ձգտում է նմանիլ իր նոր շրջանի մարդկանց: Բալց որչափ աշխատանք է հարկաւոր նրան դրա համար և որքան ուժ է կորցնում նա ալս գործում: Այն զէպքեր, երբ ալս մարդը ընկնում է, նրա ուժերը սպառւում են և նա կորչում է, անհետանում:—

Այս է կեանքի կռիւը... Այս է ալն մեծ օրէնքի հիմքը, որով ոչկուրտւարական ազգերը կորչում են, երբ նրանց արապետում են քաղաքակրթւած ազգերը: Գարեխնի դրած մեծ օրէնքը հասկանալի է դառնում մեզ: Ուժեղը (ֆիզիքապէս, թէ բարոյապէս) կլանում է թուլին, միալն ալն պատճառով, որ ալք երկուսի մէջ տարբերութիւնը մեծ է և որ ժամանակ չի տրւում թուլին հանդարտ, կամաց ընդօրինակումով հանել ու ժեղին: Բալց ալս մասին չետու:

Եւ, ճշմարիտ որ, ամբողջ ազգեր անհետանում են ալս կռւի մէջ: Բաւական է չիշել Ամերիկայի հնդիկներին: Այս երկրներում քաղաքակիրթ ազգերը չանկարծ տիրապետեցին կիսավայրենի ցեղերին և կլանեցին նրանց, ժամանակ չտալով զարգանալ և իրանց հասնել:

Եթէ Հալ ազգը կարողացաւ պահպանել իր գոյութիւնը,—գրա պատճառն անտարակոյս ալն էր, որ նա միշտ շրջապատւած է եղել ալնպիսի ազգերով, որոնք քաղաքակրթութիւնով իրանից շատ բարձր չեն, զուցէ և աւելի ցած են եղել: Եւ իբրեւ ապացոյց առաջ բերենք լեհաստան գաղթած հայերին, որոնք իրանցից շատ աւելի քաղաքակրթւած երկիր ընկնելով անհետացան ¹⁾:

Ուրիշ կերպէ լինում, երբ մի ազգ միջոց և ժամանակ է ունենում կամաց կամաց ընդօրինակման (ուրիշ խօսքերով քաղաքակրթութեան) աստիճաններով բարձրանալու: Ընդհակառակը, ալք զէպքում, երբ օրինա կի և ընդօրինակողի մէջ եղած տարբերութիւնը փոքր է, նմանողութիւնը

¹⁾ Այստեղ աչքաթող է արւած ժողովրդի թւի կարևորութիւնը, որպէս ֆակտոր կեանքի կռւի համար: Համեմատէք Ա. Արասխանեանցի «Թիւ և Ուժ» լոյւածը «Մուրճ» 1890, № 5: Ծան. խմբ.:

ղերին է լինում են քիչ ոչմեր են վատնում ալդ գործում: Մի օրինակ կը լուսաբանի մեր միտքը:

Եթէ մի անուս մարդու ստիպեն համալսարան չաճախել, Նա անասելի ճիգ պէտք է թափի, որպէս զի ըմբռնի գիտութիւնները, և գուցէ ալդ նրան երբէք չլաջողի, աչն ինչ եթէ նոցն դրութեան մէջ դնենք մի պատրաստած անձն, օրինակ գլմնագլան աւարտած մէկին, սա անհամեմատ աւելի քիչ ուժ կը վատնի և կարճ ժամանակ գործ կը դնի նոցն նպատակին հասնելու համար: Ահա թէ ինչ է ալսպէս ասած անհատական ընդօրինակումն:

Բալց քանի որ մարդիկ խմբովին են ապրում, հետևաբար մի որ և է անձնաւորութիւն կարող է գրաւել, հիպնոսել, ուրիշ խօսքերով, օրինակ դառնալ ոչ մէկին, ալ մի քանիսին, մի ամբողջ դատակարգի, մի ամբողջ հասարակութեանը: Հալը հիպնոսում է և ներշնչման ներքոյ է պահում իր վաւակներին, որոնք աշխատում են ընդօրինակիլ նրան, ուսուցիչը օրինակողների աւելի մեծ շրջան ունի, հրապարակախօսը աւելի ևս մեծ և ալն: Բարձրանալով ընդօրինակման սանդուխտները, մենք կը հասնենք աչն առերես անհատականալի երևութին, երբ ամբողջ ազգեր, ինչպէս մի մարդ, անձնատուր են լինում մի անձնաւորութեան հիպնոսման, սեւեռելով նրա վրա իր ամբողջ ուշադրութիւնը, ինքնամոռացման հասած, զօրեղ թովչութեան ներքոյ:

«Եւ քանի քանի, մեծ մարդիկ Ռամզեսից սկսած մինչև Ալեյսանդրը Մեծը, Ալեքսանդրից մինչև Մահամեդը, Մահամեդից մինչև Նապոլէոնը, հմալել են ալսպէս ազգերի հոգին! Քանի քանի անգամ աչքերը փառքի կամ հանճարի վրա սեւեռած, ամբողջ ազգերը քարացման մէջ են ընկել: Ալսպէս, ալս դարի սկզբին բոլորովին քարացած և մի և նոցն ժամանակ վերին աստիճանի բուդման հասած, պատերազմասէր Ֆրանսիան հպատակում էր իր կալսերական հիպնոսիզորի (Նապոլէոնի) մի շարժումին և հրաչքներ անում: Ալս երևութը դարձնում է մեր ուշքը անցեալի խորքերը և հասկանալի է անում մեզ աչն մեծ կիսաառասպելական անձնաւորութիւնների գոյութիւնը, որոնք աչնպիսի ազգեցութիւն են ունեցել իրանց ժամանակակիցների վրա, և որոնց ազգերը դնում են իրանց պատմութեան սկզբին» (Տարդ):

Պատմութեան մէջ «մեծ» մականունը կրում են աչն մարդիկ, որոնք հիպնոսել են ամբողջ ազգեր և իրանց ետեից քարչել: Ալս արդեօք մի պատմական շրջան, որի մէջ ալսպիսի վիթխարի անձնաւորութիւններ չլինէին? Կրօնական շարժումներ, քաղաքական, հասարակական չեղափոխութիւններ, պատմութեան բոլոր խոշոր դէպքերը կատարել են ալս օրէնքի զօրութիւնով: Մարդիկ ոչխարների նման հետեւել են իրանց հմալողին, գուրկ կամքից, միմիաչն հպատակման և նմանողութեան անձնատուր եղած!

Արևելեան բռնակալները սոսկութիւնները չեն վրդովում անգամ հիպնոսած ժողովրդին: Միլիոնատր մարդիկ հետևում են մի Չինկիզ խանի, մի Աղէքսանդր Մակեդոնացու, մի Նապոլէոնի, պարաստ ամեն լուպէ իրանց կեանքը զոհելու չաճախ անչալտ նպատակի համար...

Բայց մարդիկ չեն միայն, որ հետևումն և ընդօրինակումն են ներշնչում իրանց շրջապատողներին,—մի որ և է գործ, մի որ և է գաղափար կարող է նոյնպէս չափաւորական հասցնել ամբողջ ազգեր: Շեքսպիրը դրամաները, Ռաֆայէլի նկարները, Բեթհովենի երաժշտութիւնը ապշութեան մէջ են քցել մարդկութիւնը ամբողջ դարերով: Ամբողջ միջին դարու գիտութիւնը կաշանում էր Արիստոտէլի և մի քանի տերիչ հին փիլիսոփաների գրած քննարկն բացատրութիւնն և ր տալու մէջ!... Սե քանի քանի հազարներով են զիջել մարդկութեան գլխում ալն սնապաշտութիւնները, ալն անմիտ դաւանանքները, որոնք խորհող մարդու մէջ միայն ծիծաղ կարող են չարացանել!...

• Բայց ինչ հարկ կա պատմութիւնը քրքրել? բացականչում է Տարդը.—նախքան մեր շուրջը: Մէկը չփոթւում է հասարակութեան մէջ, կամ մի ուրիշի հալեացքից և չանկարծ նրա մտքերը խառնում են, նրա լեզուն ու ձեռները կապ են ընկնում և նրա ամբողջ մարմինը մի օտար տի քալքալման մէջ է ընկնում: Գուցէ համաձայնեն ինձ հետ, եթէ ասենք, որ այս դրութիւնը, որի մէջ մենք ամենքս երբ և իցէ գտնուել ենք որոշեալ հասակում, սատոյի նման է սոնամբուլիս (լուսնոտութեան) դրութեանը: Բայց երբոր ալս վա իս ը անցնում է և ալդ անձն իրան միանգամալն վրտահ է զգում, ալդ նշանակում է արդեօք, թէ նա հիպնոսից դուրս է եկել? Ամենին ոչ: Մի հասարակութեան մէջ իրան աղատ զգալ—ալդ նշանակում է տիրապետող տրամադրութեանը չարմարել, խօսել նրա բնորոշ լեզուով, ընդօրինակել ներկալ եղողների լաւ ու վատ ձեւերը և, վերջապէս, անարգել անձնատուր լինել բազմատեսակ ներգործութիւնների շտանքներին, որոնք շրջապատում են մեզ, որոնց հետ մենք ի դուր կռում էինք առաջ, և ալն ատիճան հլու դառնալ ալս ամենին, որ մարդ կորցնի իր գիտութիւնը զգալու ընդունակութիւնն անդամ: Սե ալս է խկապէս ալն զարմանալի կուրութեան պատճառը, որ մարդիկ կարծում են, թէ իրանց գործերը կամաւոր են և ինքնուրոյն: Բայց ալսօր խօսել աղատ կամքի, ինքնուրոյնութեան մասին ալս ևս անկարելի է: Մարդս աղատ չէ, նա հլու գերի է շրջապատող հանգամանքներին և չաճախ նա չափաւորական մէջ կատարում է ալնալիսի բաներ, որոնց, եթէ ինքնուրոյն լինէր, չէր կարող կատարել:

Մի չափնի միտք, մի ձգտում, լուզմունք կարող է լանկարծ մէկից անցնել մի քանի ուրիշ մարդկանց և, աչսպէս ասած, վարակել նրանց և ալս ժամանակ առաջ է գալիս հաւաքական նմանողութիւն:

Աչսպիտով բացատրւում են աչն դէպքերը, որոնք չափնի են գիտութեան մէջ հերքալին վարակումն անունով, և որոնցից ամենանշանաւորները մենք առաջ բերեցինք անցեալ գլխի մէջ:

Հիւանդական ընդօրինակման մի շարք դարմանալի դէպքեր արձանագրում են մեզ հեղինակները: Մեզէի աղջիկները կախում են մէկը միւսից լետու: Յալտնի ֆրանսիական հոգեդէտ Լըգրան Դիւսուը առաջինը նկարագրեց աչն դարմանալի վարակումն, որի շնորհով երկու մարդի մի տեսակ ներդալին հիւանդութեան տէր են դառնում: Մէկը միանդամաչն իշխում է միւսի վրա, որը կապիկի նման օրինակում է առաջինին: Աչս հիւանդութիւնը չափնի է զուգական խելագարութիւն անունով (*folie à deux*): Աչս զուգական խելացնորութիւնը կարող է դառնալ երեք, չորս և հինգ մարդի խելացնորութիւն: Խնւալիդների (հին զինւորների անկելանոցը) մի զուռ կար, որից կախում էին հին զինւորներ: Մի անգլիացի իրան վեղովիալի հրաբուխի անդունդն է քցում, և շատ ուրիշներ հետևում են նրան: Իր լօղածի մէջ Տոկարսկին պատմում է, թէ նոր Կալեդոնիա արտորած տաժանակիրների մէջ ինքնատանջման սարսափելի համաճարակ երևեց.— շատերը փորում էին իրանց աչքերը, միւսները կտրում էին իրանց թևերը և ոտները և լողանան էին անում իրանց անդամները:

Վերջին տարիներա ամբողջ աշխարհ սարսափի մէջ քցող անարխիստները, իրանց սոսկալի ոճիրներով, անտարակուս նուցն ձևի հիպնոսական և նմանողութեան օրէնքների մի խոշոր հիւանդական արտապայտութիւն են:

Ահա հիւանդական նմանողութեան մի քանի դէպքեր, բալց որչափ բաղմակողմանի են հաւաքական ընդօրինակման առօրեալ դէպքերը և որչափ կարեւոր է նրանց ուսումնասիրութիւնը:

Փրանսիալի չափնի մարդարան Տարդը ուսումնասիրում է ալս խընդիրը մի նշանաւոր, արդէն դասական դառած, աշխատութեան մէջ ¹⁾, որին կը հետևեւք մենք:

Մինչև ալթմ մենք ենթադրեցինք, թէ մարդիկ ձգտում են նմանել մի անհատի, ընդօրինակելով նրա ձևերը, տարաղը, մտքերը, լակումները և ալն: Աչսպիտի մարդիկ արտակարգ անձնաւորութիւններ են լինում.— հերոսներ, մեծ դահակալներ, քարողիշներ, լեղափոխիշներ և ալն: Աչս

¹⁾ Les lois de l'imitation. Tarde.

դէպքերում ամբողջ ազգեր ապշութեան մէջ են ընկնում և կուրացած հետևում են մի որ և է զօրեղ անհատի աչս շարժումներին և ալը օրինակումն արձանագրում է պատմութեան էջերում խոշոր գծերով:

Բայց աչս խոշոր երևութներով չի սպառւում ընդօրինակումն մարդկանց մէջ:

Ընդօրինակումն ընդհանուր է և փոխադարձ. աչս է Տարդի հասարակական մեղմ և կանոնաւոր զարգացման օրէնքը:

Մարդիկ իրանց նմանողական բնութեան շնորհով չափշտակում են և հետևում ոչ միայն վերև չլիշած մեծ հերոսներին և հանճարներին, ալ և անխտիր բոլոր իրանց չըջապատող անհատներին:

«Մեր իւրաքանչիւրիս ամեն մի գործողութիւնը ներշնչում է մեզ չըջապատողներին համարեա անդիմադրելի մի ձգտումն՝ անպատճառ նմանել մեզ, իսկ եթէ երբեմն սրանք դիմադրում են ալը ցանկութեանը, զրա պատճառն ալն է, որ նրանց մէջ չարում են առաջ ստացած հակառակ ներշնչումները, որոնք և արգելք են դառնում նոր ներշնչման իրագործմանը: (Տարդ):»

Այսպէս, հասարակութեան իւրաքանչիւր անդամ ներշնչող կամ օրինակ է դառնում իր որ և է չտակութեան շնորհով միւս անդամներին, և փոխարէնաբար ինքը ներշնչողից դառնում է ներշնչող, այսինքն՝ ճաւառիչներին է ընդօրինակում: Աչս է ալն փոխադարձ ընդօրինակման օրէնքը, որը և կազմում է հասարակական կեանքի մեղմ և կանոնաւոր զարգացման գործոնը:

Եւ աչս արխտուր ընդօրինակումն կատարում է շնորհով աչս տալերութիւններին, որոնք միշտ գոյութիւն ունեն մինեռն հասարակութեան բոլոր անդամների մէջ: Անկարելի է գտնել երկու անձնաւորութիւն անգամ, որոնք միանգամաչն նման լինէին միմեանց, թէ Ֆիդիկապէս, թէ Բարոլապէս, թէ մոաւորապէս: Եւ աչս հասկանալի է, քանի որ մարդու ֆիզիկական և բարոյական կազմութիւնը հետեանքն է ոչ միայն նրա դաստիարակութեան, նրա ուսման, ալ և նրա ժառանգականութեան: Ամենաչնչին տարբերութիւնը կրթութեան մէջ, ամենաաննշան, երբեմն աննշարելի զանազանութիւնը կեանքի պայմանների մէջ, տարբերութիւն է մտցնում ճաւ երկու, առերես միանգամաչն համանման, անձերի մէջ: Ահա աչս թուլ զանազանութիւնն է, որը հասկանալի է դարձնում մեզ փոխադարձ օրինակման գոյութիւնը. նոր գիտութիւնները, նոր գիւտերը, նոր գաղափարները, նոր տարազը, նոր ձևերը և ալն զարմանալի հեշտութիւնով են տարածւում և ժողովուրդը շատ արագ ընտելանում է նրանց: Եւ աչս կատարում է ալն օրէնքի հիման վրա, որը նկատւում է արեւտական հիպոտիսի մէջ: Աչս օրէնքը հետևաչն է. — որքան չաճալի հիպոտիսի մէջ գցենք մի մարդու, աչնքան աւելի կը հեշտանալ նրան քնեց:

նեւը և ներշնչումներ անելը: Մենք գիտենք այս աշխատութեան առաջի մասից, որ մարդիկ լաճախակի հիպնոսումներից լետալ աչն աստիճան թուլանում են, որ բաւական է ասել նրանց «քնիր» — և նա անմիջապէս քնալածութեան մէջ կ'ընկնի և ներշնչումներ կ'ընդունի: Նոյնը կատարում է և քաղաքակիրթ հասարակութեան մէջ: Նրա անդամները, իրանց ծննդեան օրից անդադար ներշնչման մէջ լինելով, աչն աստիճան ընտելանում են ներշնչում ընդունելու և օրինակելու, որ նորութիւնների նմանողութիւնը կատարում է ալապէս ասած ինքն իրան:

Ասկայն մի պայման կալ, որը ակներև է անում Տարդը և որի բացառութիւնը նոյնպէս տալիս է մեզ արեւստական հիպնոսի մի ուսումնասիրութիւնը, աչն է, որ հասարակութեան մէջ տարածւում են միմիայն աչն նորութիւնները, որոնք չեն հակասում նրա գաղափարներին, աչլ համապատասխանում են նրան: Նոյնը նկատում է և արեւստական հիպնոսի մէջ. — մի Ֆակտ, որը ապացուցեցին Նանսիի գիտնականները, եթէ մի սոնամբուլի աչն պիտի ներշնչումն անէք, որը հակառակ է նրա կրթութեանը կամ նրա բարոյական գաղափարներին, դուք մի սարսափելի ներքին պատերազմ կը լարուցանէք նրա մէջ, — պատերազմ ձեր պահանջը կատարելու և նրա բարոյական գաղափարների մէջ, և նա չի կատարի ձեր ներշնչումն: Հասարակական հիպնոսի մէջ աչս աւելի պարզ է:

Օրինակ. անկարելի կը լինի ընդունել տալ մեր հասարակութեանը մարմոնների բաղմակնութիւնը: Այլ է մի խեղադար կառավարութիւն փակէր բոլոր դպրոցները և արդէլէր ժողովրդին ուսում առնել — անտարակոյս ալապիսի մի տէրութիւն մի օր անգամ կարող չէր գոյութիւն ունենալ: Աչն ինչ, երբ հասարակութիւնը հասունացած է մի նորութեան համար, մի կալծ միայն բաւական է, որ հնի վստումն տեղի ունենայ:

Աչսպէս են բացառում խաչակրութեան ծագումն, Փրանսիական մեծ կեղափոխութիւնը, մեծ ժողովրդական շարժումները և կառավարչական բարեփոխումները, որոշեալ քարոզութեան ըմբռնումն, որոնցով հիմնում են դաւանութիւններ, եկեղեցիներ, ընկերութիւններ և աչն և աչն:

«Պատմութիւնը, ասում է Տարդը, գիտնականների կարծիքով մի ժողովածու է փառաւոր դործերի, իսկ մենք աւելի տրամադիր ենք ասելու. — աչնպիսի գործերի, որոնք ամենից աւելի լաջողութիւն են ունեցել, ալաինքն, աչնպիսի նորութիւնների, որոնց ամենից շատ ընդօրինակել են: Մի որ և է մեծ լաջողութիւն ունեցող Ֆակտ կարող է բոլորովին փառաւոր չլինել, — օրինակ, մի որ և է նոր բաւ, որը մոյնում է լեզու մէջ և տիրապետում է նրան — ոչ ոքի ուշադրութիւն չի գրաւում: Նոյնպէս աննկատելի է անցնում և մի նոր միտք կամ կրօնական մի նոր ծէս, որոնք կամաց-կամաց աւանդ աղմուկի մտնում են ժողովրդի մէջ, կամ մի տրհնոտի վերաբերեալ բարեփոխումն, որի հնարողը անպալս է մնում»:

Պատմութեան նպատակը պիտի լինի մարդկութեան հոգեբանութեան ուսումնասիրութիւնը պատմական ժամանակամիջոցում, ինչպէս նախապատմական շրջանների մարդկանց հոգեբանութիւնը ուսումնասիրելու համար մենք դիմում ենք հնագիտութեանը:

Այս հիման վրա պատմութեան համար ահագին նշանակութիւն են ստանում ժողովրդական լեզափոխիչները, զահակալները, գիտականները, մի խօսքով աչն բոլոր անձերի հոգեբանութեան ուսումնասիրութիւնը, որոնք մի նորութիւն են մտցրել մարդկութեան մէջ, անպակաս ճիշտ հետեւել իրան:

Այն դերը, որը կատարում է պատմութիւնը պատմական ժամանակների համար, նույնը անում է հնագիտութիւնը նախապատմական շրջաններին համար: Անօթների ձևերը, դամբանների շէնքը, կամ դամբանները ցոյց են տալիս, թէ որ աստիճան ընդունելութիւն է գտել այս ինչ նորութիւնը այս ինչ երկրում, կամ քանի ժամանակից լատիւ այս ինչ նորութիւն մի երկրից անցել է մի ուրիշ երկիր: Այս պատմութիւններից կարելի է մօտաւորապէս հետեւեցնել որոշեալ երկիրների քաղաքակրթութեան և նրանց իրար վրա ունեցած փոխադարձ ազդեցութիւնների չափը:

Ահա նմանողութեան զլիսաւոր օրէնքները. նմանողութիւնը հետեւում է ներշնչման, աշխնքն հիպնոսի: Նա ենթադրում է մի որ և է տարբերութիւն օրինակի (ներշնչողի) և նմանողի (ներշնչւողի) մէջ: Որքան մեծ է այս տարբերութիւնը, այնքան դժուար է օրինակում:

Հասարակական կեանքի մէջ ամեն մէկը համար ինչն է որ է համար ներշնչող, ուրիշ խօսքերով՝ հասարակութեան իւրաքանչիւր անդամ օրինակ է առնում ուրիշներին այն բաները, որոնք իրան պակասաւոր են:

Այս է փոխադարձ նմանողութեան մեծ օրէնքը, որով շարունակ կատարում է մարդկանց հաւասարումն: Սերոպական ազդերը ալթմ համարեա բոլորը նույն աստիճանի քաղաքակրթութեան են հասած: Ամեն տեղ նույն գիտութիւնները, նույն արհեստներն են տարածւած, նույն քաղաքակրթութիւնը, նույն ձևերը և նույն տարազն է տիրում, նույն գաղափարները, նույն ձգտումները, նույն իդէալներն ունին համարեա բոլոր ալթ ազգերը: Այս մի ահագին հաւասարակութիւն է, որը տարիներ ընթացքում լաճախ հաղորդակցելով միմեանց հետ, ընդօրինակել են միմեանցից այն պատկութիւնները, որոնցից իրանք զուրկ են եղել, ստացել են նույն ձևի կրթութիւն, մեւել են նույն գաղափարներով և գնալով մօտեցել են միմեանց ե նմանել իրար: Ո՛ր միացին հին դարերի կիսավայրենի ազգերը, որոնք նույնպէս տարբեր էին միմեանցից իրանց հասարակական կենցա-

դավարութիւնով: Ո՞ւր են միջնադարեան հարիւրաւոր տարբեր ցեղերը և հասարակութիւնները, որոնցից իւրաքանչիւրը իր սեփական կեանքն ունէր: Մանր ազգութիւնները կորցրին իրանց առանձնատկութիւնները քաղաքակրթական դրօշակի ներքոյ, ընդօրինակման ուժով և, ով գիտէ, զուգէ անցնեն դարեր, և լուսաւորութիւնը ալնքան մօտեցնի մարդկանց, որ հառնի բանաստեղծական դարին, երբ պիտի կորչեն ազգութիւնները և կրօնի խտրութիւնները և ամբողջ մարդկութիւնը ձուլւի մի վիթխարի ընտանիքի մէջ!...

Սակալն, որքան էլ մօտենան միմեանց մարդիկ, որքան էլ հաւասարեն նրանց բարոյական և մտաւոր աշխարհները, երբէք նրանք չեն միակերպւիլ և միշտ կը մնալ նրանց մէջ ալն փրկարար տարբերութիւնը, ի հարկէ չատ նւագած, առանց որի անկարելի է օրինակումն և հետևաբար առաջադիմութիւնը, որովհետև ալն ժամանակ կը կորչի իգէալը և կը դադարի մրցումն:

Երբէք մարդիկ չեն միակերպւիլ, որովհետև բացի կրթութիւնը, բացի քաղաքակրթութիւնը, կամ նաև հողի, կլիմայի ազդեցութիւնը, տարբեր է կացուցանում մարդկանց նաև ժառանգականութեան մեծ օրէնքը, որը իր ինքնուրոյնութեան կնիքը միշտ դրոշմած է պահում բնականոր սերունդների ճակատին:

(Նալունակելի)

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՎԱՐԺՈՒՅՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻՑ

ՕՐ. Ա. ՇՏԵՒԷՆՆԻ

Թարգմ. ՅՈՎՀ. ՄԵԴՆԻԿԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն ե վերջ ¹⁾)

Սակալն մեր գրագիտութեան դպրոցների կեանքը և գործունէութիւնը պարզելու համար ամենից առաջ պէտք է մի քանի խօսք ասել նրա ուսուցիչների մասին: Առաջին ուսուցիչները բոլորն էլ իմ Նաբլոնսկի դպրոցի սաներն էին: Հիմա արդէն նրանք բաւականութիւն չեն տալիս և պակասորդը լրացում է ուրիշ զեմստաւին և եկեղեց. ծխական դպրոցների աշակերտներով, ալն պալմանով միալն, որ վարժապետ լինելու ցանկացող պատանիները պարտական են մի փոքր ժամանակ չաճախել Նաբլոնսկի դպրոցը, մասամբ իրանց գիտութիւնը լրացնելու և մէկ էլ ղլխաւորապէս նրա համար, որ ես կարողանամ նրանց բնաւորութեան և ընդունակութիւնների մասին գաղափար կազմել: Ուսուցիչների լաւ պատրաստութիւնը, կամ, աւելի պարզ ասած, լաւ ուսուցչական դպրոցը մի շատ անհրաժեշտ կարիք է, բալց այդ բանին համեմատ դեռ հնարաւորութիւն չկար: Դպրոցներին թւի բազմանալու օրից, ալսինքն ներկայ ուսումնական տարաւ աշնանից (18^{93/94}) ես ինդրեցի մեր գաւառական զեմստաւի ժողովին, որ միջոցներ չատկացնեն իմ Նաբլոնսկի զեմստաւին դպրոցում, բացի ինձնից մի ուրիշ վարժուհի նշանակելու, ժողովը համաձայնութիւն տուց: Բալց վարժապետացու աշակերտներին պատրաստելու համար առանձին ուսուցիչ հրաւիրելու ես միջոց չունիմ և ինքս էլ բոլոր ժամանակս բացառապէս նրանց նւիրել չեմ կարող: Որովհետեւ ես

¹⁾ Տես «Մուրճ» № 9:

աշխատում եմ գոնէ երկու շաբթէն մի անգամ լինել ամեն մի գրագիտութեան դպրոցում, ուստի և ալդ երկու շաբթեալ մէջ 5 կամ 6 ուսումնական օր ամբողջովին գնում է 15 հեռուոր դպրոցների ալցելութեան համար, իսկ մնացած 7 կամ 6 ուսումնական օրերին եւ միշտ երեկոեան դէմ տանից գնում եմ մօտակալ դպրոցներից որ և է երկուսին ալցելութեան: Առաւօտները մինչև 2—3 ժամը պարապում եմ մեծ աշակերտների հետ: Իմ բացակայութեան ժամանակ նրանց հետ պարապում է նոյնպէս և Նաբլոնսկի դպրոցի նոր վարժուհին, բայց նա էլ երկար ժամանակ չէ կարող դրանց նւիրել: Սակայն աշխատանքային կարելի էր գոհացուցիչ հետևանքների հասնել, եթէ ապագայի վարժապետացուները աւելի երկար մնալին դպրոցում, բայց նրանք ալդտեղ մի հաստատուն տեղ չունին: Սովորում և քնում են ալն սենեակում, ուր ցերեկը սովորում են Նաբլոնսկի դպրոցի բոլոր 50—60 աշակերտները, մեռնողն էլ մի քանիսը Նաբլոնսկի գիւղացիներից են ստանում, մնացածներն էլ կերակրւում են հէնց դպրոցում Աստուծոյ տաճից՝ տանից վերցրած՝ կարկանդակներով և լաւաշով: Ուստի և Նաբլոնսկի դպրոցում մնալը պահանջում է նրանցից կամ սնունդի ու գիշերելու համար ծախք և կամ զրկանք, և ալն էլ ալնպիսի զրկանք, որ մինչև իսկ գիւղացի երեխաների համար բաւականին զգալի է: Ալդպիսով նրանց երկար պահել դպրոցում չի կարելի: Բացի դրանից հետզհետէ ուսանողների պահանջը աւելի և աւելի յատանում է: Դրա համար հէնց որ լրանում է պատանու 14—15 տարին և եւ համոզւում եմ, որ նա առհասարակ պիտանի է ալդ գործին՝ մի ձմեռ կամ երբեմն էլ միայն երկու-երեք ամիս պատրաստելուց լետոյ պաշտօնի եւ կարգում նրան: Նորաբաց դպրոցում նա սկիզբը ալքուբէն ու աղօթքներ է սովորեցնում, ուստի և նրա ջահելութիւնը և անպատրաստութիւնը շատ արգելք չեն լինում գործին: Եւ որպէս զի երկտասարդ ուսուցիչները որքան կարելի է աւելի լաւ կատարեն իրանց ապագալ պարտականութիւնները, նորից հաւաքում եմ նրանց մի վեց շաբթով իմ դպրոցը դարնանը դպրոցներում զբաղմունքները վերջանալուց լետոյ և աշնանը՝ սկսելուց առաջ, երբ դեռ սղանները համեմատաբար աւելի աղատ են լինում դաշտալին աշխատանքից: Իսկ ալդ աշխատանքներում նրանք չնալելով իրանց ուսուցչական կոչման, առաջալ նման եռսնդուն մասնակցութիւն են ցուց տալիս: Ալդ ժամանակ ինձ մօտ սովորում են դեռ բոլորովին ուսուցիչ չեղածներն էլ, մի տարի ուսուցչութիւն արածներն էլ և արդէն 2—3 տարեալ ուսուցիչներն էլ: Դրանք բոլորը եւ 14—15—18—20 տարեկան ջահել պատանիներ են, որոնց թիւը, օրինակ, անցնալ աշնանը ինձ մօտ քսան ու հինգ էր: Սիրում եմ եւ ալդ արագ սլացող վեց շաբթների մօտաւոր եռանդուն զբաղմունքները արդէն աճող ու հասունացող երիտասարդ ուսման հետ: Դեռ շատ հեռու չենք գնացել, շատ ջանք

պէտք է զեռ թափենք ուղղադրութեան, կէտադրութեան նշանները, կտաղաւոր նախադասութիւնները և թաքանական խնդիրները տրամաբանական բացադրութեան վրա: Արնչև անգամ և ահա ընդհանուր գաղափարները, որոնցով մենք ոգևորուում ենք—դէպի մարդիկ տածած քրիստոնէական սիրոյ և գէպի եկեղեցին ու տէրութիւնն ունեցած պարտականութիւնների գաղափարները ներկայացնում են մեր աչքին զեռ միաշն իրանց ամենաստորին և տարրական շրջանում, բայց տեսնելով, թէ ինչքան քիչ բան ենք արել, մենք ևս առաւել համոզուում ենք, որ անհրաժեշտ է առաջ շարժել և վերաւի զգալի կերպով լաւաշագիւտում ենք աղարկաւորաց վեց չաբաթների ընթացքում: Շատ լաւ է լինում ալդ ժամանակը, օրերը երկար, ևս զնալու ոչ մի տեղ չունիմ, իսկ մեր դասարանը ընդարձակ ու խաղաղ, պատուհանները բաց են և նրանց միջից լաւն հոսանքներով ներս է թափւում թարմ օդը, արեգակի լուսը, աքաղաղների ծուղորդուն և թռչունների ճուղղունը, բոլոր գոջները, ձաշները և բուրմունքը, մի խօսքով գիւղական բնութեան բոլոր անդորր գեղեցկութիւնը և զօրեղ կեանքը: Նւ իսկոյն զգում եմ, որ ալդ մատաղ պատանիները, որ զբաղւած են սլաւերէնի թարգմանութեամբ կամ ռուսաց պատմութեամբ, նոյն բնութեան անբաժան մասն են կաղմում, բայց նրանք աւելի թանգ են և աւելի լաւ, քան արեգակն ու երկինքը, քան կսնալը և թռչունների ճուղղունը, որովհետեւ նրանք կոչւած են մի ուրիշ աւելի վեհ հոգեկան գեղեցկութիւն մացնելու ալդ անթիւ գեղեցկութիւններով անտարբերութեամբ փալլող թագաւորութեան մէջ: Բայց վեց չաբաթները անցնում են արագութեամբ, դժար է միանգամից պարապել տարբեր հասակի և տարբեր գիտութիւնների տէր բաղմաթիւ աշակերտների հետ: Ուսումնական պիտուքները մեզ մօտ քիչ են, և ինքս էլ լաւ ծանօթ չեմ դաստաւութեան լաւագոյն մեթոդների հետ, զրա համար էլ վերջ ի վերջս իմ ուսուցչացոնքս որքան էլ չլինի դարձեալ մնում են բաւականին վատ պատրաստած: Նւ եթէ նրանց մեծամասնութիւնը աշխուսմանալիւ գոհացուցիչ կերպով է կատարում իւր առաքելութիւնը, ալդ էլ պէտք է վերադրել միաշն նրանց անձնական չափութիւններին: Այն ուսուցիչները, որոնք գիւղական ծագումից չեն, չաճախ մտնում են ուսուցչական պաշտօնի մէջ միաշն նրա համար, որովհետեւ ուրիշ ելք չունին, ալն ինչ գիւղացի տղան ալդ գէպքում բոլորովին աղատ է, նա ունի իւր սեփական տունը և աշխատանքը, ուսուցչական պաշտօնը նրան առանձին նիւթական օգուտներ չի տալիս և եթէ նա պատկանում է սովորական ցած ճաշակի տէր բնաւորութիւնների թւին, հէնց ինքը չի ցանկանալ լանձն առնել ալդ գործը: Բայց զրա փոխարէն ուսուցչութիւնը աւելի շատ հրապուրիչ կողմեր ունի ալն քան քարաւոր պատանիների համար, որոնք թէ հոգեպէս, թէ մտաւորապէս աւելի շատ են զարգացած որոնց գրաւում է

գործի մեծութիւնը, որոնք ցանկանում են ցոյց տալ իրանց և մէկ էլ աչն առանձին տիպի համակրելի ուսու երիտասարդների համար, որոնք թէպէտ չաճախ փալտուն ընդունակութիւնների տէր չեն, բայց զրա փոխարէն օժտւած են խոր իդէալականութեամբ և հազապիւտ հոգեկան մաքրութեամբ: Հին ժամանակները դրանք թողնում էին մեղսալից աշխարհը և հեռանում փակուում վանական խցերի միաշնութեան մէջ կամ գեղեցիկ մալրանապատի ծոցում, իսկ ալժամ դրանք մասամբ իրանց համար տեղ են գտել գիւղական դպրոցներում: Եւ դրանց՝ գործին անչահասէր ու ջերմեռանդ վերաբերմունքը համարեա միշտ գեղեցիկ արդիւնք է բերում: Բացի դրանցից քիչ չեն ուսաց հողի վրա հէնց նոյնպիսի ընդունակ, բարի պատանիներ և աղջիկներ, որոնք ղեռ չեն բխացել ու աղտոտւել կեանքի ճահճի մէջ և, եթէ նրանց տուի հարկաւոր զարգացումը ե մտնելի ստապարէլ բացի առաջնիւրը, դրանք էլ շատ բարիք ու լոյս կը առնին իրանց բաղձամոլիլիոն: Գիւղացի եղբայրներին: Աինչդեռ նրանք անց են կացնում ամբողջ կեանքը ոչինչ չարած և չաճախ կրկնով ոչ ոքից չհասկացած և ոչնչով բաւականութիւն չտացած ձգտումների ծանր խաչը... Ի հարկէ մեր բոլոր 26 ուսուցիչները և 5 վարժուհիներն էլ միատեսակ պիտանի և ընդունակ չեն: Կան դպրոցներ, ուր վարժապետը շատ լաւ տղա է և աշակերտներից սիրւած, բայց բաւականաչափ աշխատասէր է և քիչ սովորեցնում: Կան աչնպիսի դպրոցներ, ուր ուսուցիչը շատ է աշխատում և վատ էլ չի սովորեցնում, բայց իր ջանքերով եւ անխորձութեան համար բաւական երկար ժամանակ հաւատ չեն ընծալում նրան, որը բաւական արգելք է լինում գործին: Վերջապէս կան և մի երրորդ տեսակի դպրոցներ, ուր ուսումը լաւ է չառաջ գնում:—Լաւ կարդում են, լաւ գրում, մինչև անգամ ալցելոգների գովասանքին են արժանանում, բայց ուսուցչի և աշակերտների չարաբերութիւնները սառն են: Վերջիններիս քաշում են, չեն ձգտում գրքեր տանել տուն կարդալու, բայց և հէնց աչնպիսի ուսումը, եթէ նա իր մէջ չէ պարունակում ոչ մի գրական սապէս վատ տարր, կարող է թէ հասարակութեան և թէ առանձին անհատների մէջ աւելի մեծ և աւելի լաւ ուսման հիմքը դնել և դա անհամեմատ աւելի օգտակար է, քան չիերի ետևից ընկնելը և զաղանակախաղը (игра въ дугинки), որով, ինչպէս վկայում են գիւղացիները, զբաղւած են բացառապէս իրանց դպրոց չաճախող մանուկները: Բայց կան և աչնպիսի դպրոցներ, որոնք, չնայելով բնակարանի նեղութեան, պիտաւորների քրտթեան, ուսուցչի անպատրաստականութեան և ուսման սկսելու նորութեան՝ մի տեսակ կեանք և լոյս են մտցնում մեռելութեան ու խաւարի մէջ:

Սիրում եմ ես ալցելել աչնպիսի դպրոցները: Եթէ գնում ես երեկոյեան դէմ, երբ արդէն աշակերտներին արձակել են, նրանք, լսելով

զանգակի ձախը, աչնպէս շտապով են ներս թափում զպրոց, որ կարծես վախենում են մի ամենաչնչին վաղրկեան կորցնելուց: Դու սպասում ես, մինչև որ նրանք բոլորը կը հաւաքեն և չես կարողանում պատասխանել աչք իրար ետեից տանից: Ներս թռչող պատանիների ուրախաձայն բարձրերն, չես կարողանում նաեւ տետրակները, որ անընդհատ նրանց ցուց են տալիս, չես հասնում պատասխան տալու նրանց իրար ետեից տեղացող հարցերին: և որքան աչքսիս հարցեր են կիտել աչս երկու: շաբաթ աչ իմ բացակայութեան միջոցին! Նրանք որսում են իմ ասած իւրաքանչիւր մի խօսքը, որքան էլ չպատմեմ, խնդրում են էլի մի բան պատմել, խնդրում են հարցնել իրենցից, կարգաւ հետները, հարցեր տալ: Երբ տասարդ ուսուցիչը զարթոյն աշխուժ, լուրջ դէմք ընդունած կառավարում է նրանց և նրա աչքերը փալտում են ուրախութիւնից հէնց որ աշակերտը չափով է պատասխանում: Իսկ տղաները բարեկամաբար պոտում են նրա շուրջը և թէպէտ աշակերտներից մի քանիսի համար հասկնով նա աւելի շուտով ընկեր է, քան մեծ, բայց վերջիններս աչնուամենաչնչաւ պատում են նրան Գրիգոր Ֆիոդորովիչ, կամ Իվան Խաչուրիտովիչ կանչելով: Գիւղացիները ևս դռան մօտ հաւաքած լսում են թէ իմ պատմածն և թէ աշակերտների պատասխանները: Նրանք գովում են բարութեամբ ժպտալով ուսուցչին, և պատմում են ինչպէս տանը հռանդով են պարապում ու կարգում նրանց Միշաներն ու Պետեաները, թէ ինչպէս քաղցր է իրանց համար լսել նրանց պատմածը: Պատմում են, որ տղաքը դեռ լուրջ չբացւած են ուղևորում զպրոց և մութն ընկնելուց նոյն տուն ցրւում և որ նոյն իսկ փոփոցում նրանք արդէն սկսել են իրանց զգալի կերպով աւելի լաւ պահել, քան առաջ: Աչք բոլորի շարքում լսում են և աչնալիս պատմութիւններ, թէ ինչպէս թանգ ու վատ էր առաջւան տարիները, նրանց միակ մատչելի ուսումը, ինչպէս առաջւան տիրացուները, պաշտօնաթող զինւորները ու ծերերը քարշ էին տալիս մազերից և ահագին ժամանակի ընթացքում ոչինչ չէին սովորեցնում: Պատմում էին նաև թէ ինչպէս նրանցից մէկը կամ միւսը անգրագէտ մնաց աչն պատճառով, որ թագնւել էր տան չետեր, երբ կամեցել էին նրան ուսման տալ, իսկ ալժմ շատ ավստում է աչք մասին:

Աչտեղ առիթ է յինում լսելու և շատ հետաքրքիր հալեացքներ առհասարակ ուսման վրա: Երբեմն ծնողները զժգոհ են, որ իրանց երեխաները ամեն բան չեն սովորել հէնց առաջին տարեալ մէջ, երբեմն էլ գտնում են, որ հէնց առաջին տարին տղաները աչնպէս լաւ են սովորել ամեն բան, որ էլ սովորեցնել ևս պէտք չէ նրանց: Բայց աչնալիս թիւրիմացութիւնը բացադրել շատ դժւար չէ, և մեծ մասամբ զիւղացիք համոզւում են, որ իրանց որդիքը երեք տարի պէտք է սովորեն և վերջացնեն մինչև քննութիւնները: Քննութիւն տալուց չետոյ նրանցից չատերը

մտնում են Եւրոպական դպրոցը և ազգայիններից եօթը հիմա արդէն ուսուցիչ են գրադիտութեան դպրոցներում: Տարաբաղաբար միշտ իրատ շուտով և վրա հասնում աչն ժամանակը, երբ ես ստիպւած եմ լինում մի դպրոցից միւսը գնալ: Պարապմունքները վերջանում են, բաւց հրամեշտից առաջ աշակերտները չաճախ առաջարկում են մի բան ելդել, մեծ մասամբ կրօնական երգերից: Բոլորը բարձրանում են տեղից, ցանգրաւոր ու հարթ, խարտեաշ ու սե զլուխները շուռ են ցալիս կիսով չալի դէպի ինձ, զարճնելով երեսները պատերին: Մանկական նիհար ու լիքը, թուխ ու վարդագուն դէմքերը լրջանում են, արագ շարժւում են խաչակնքող ձեռքերը: հնչում, հոսում, զողանջում են բարձր ու ցածր, մեղմ ու ուժգին ձայները, հետեւելով ուսուցչի մատաղ և ներդաշնակութեանը ու չափը պահպանող ձայնին: Նրգւում են աղօթքների վաղեմի գեղեցիկ եղանակները, թէպէտ ոչ բոլորովին հմտութեամբ և ներդաշնակութեամբ, բայց աչնուամենայնիւ քաղցրաճաչն ու ողորութեամբ: Հնչում են նախկին գեղեցիկ բառերը, և ուզում ես հաւատալ, որ աչլ ըոպէներին դրանք լսողներին և երգողներին համար ոչ միաչն լոկ բառեր են, աչլ բառեր, լի վսեմ ու գեղեցիկ նշանակութեամբ: Խոնարհւում են գեղջկական զլուխները, չառում մտախոհ մի կէտի դիւղացու վաւլուռն ու սուր աչքերը իսկ պառաւները գլուխները շարժելով հառաչում են և կամացուկ սրբում արտասուքները: Բայց ուսու մարդը ամաչկոտ է և զգուշ իւր զգացմունքները արտաւայտելիս: Մենք չենք թողնում շարունակելու աչլ սրտաշարժ տեսարանը և միանգամից դառնում ենք իրական կեանքին: Նրգեցողութիւնը վերջացած է. ժողովրդով սղուած խրճիթի մէջ բարձրանում է իրարանցումը: Տղաները մէկ մէկու վրալից անցնելով դուրս են հանում իրանց կիսամուշտակները, գլխարկները, վղնոցները, որպէս զի դուրս գան տեսնելու եմ գնալս: Յւս, ինչպէս գալու ուսուցչին եմ հարցնում՝ գոհե արդեօք աշակերտներից, աչնպէս էլ գնալուց առաջ հարցնում եմ աշակերտներին ու գլխաւորապէս նրանց ծնողներին՝ գոհ են արդեօք ուսուցչից: Պատահում են ի հարկէ, ինչպէս աշակերտների կողմից անհնազանդութեան, նողնպէս և ուսուցչի կողմից վատ վարւողութեան դէպքեր, բայց մեծ մասամբ ես երկու կողմից էլ իրարու վրա լաւ կարծիքներ եմ լսում: Չգիտեմ ինչ ցոլց կը տալ ապագալի փորձը, բայց կարծում եմ, գիւղացիներին և պատանի ուսուցչի մէջ լաւ չարաբերութիւնների ստեղծելու գործին ի միջի աչլոց նպաստում է և աչն, որ վերջինս իւր բոլոր աշակերտների տանը հերթով նախաճաշ, ճաշ և ընթրիք է անում: Ազգային թափառական կեանքի պերսպեկտիւը սկզբում փոքր ինչ վախեցնում է նոր ուսուցչին, բայց գիւղացիք միշտ եռանդով համոզում են, որ նա քաշւելու ոչինչ չունի: շուտով կ'ընտելանալ իրանց, ինչպէս իւր հաւազատներին, որ իրանք մինչև անգամ ուրախ կը լինեն, եթէ նա իրանց աղու հացի

չնորհակալութեան փոխարէն պարապէ իրանց երեսխաների հետ, մի բան կարողաց կամ պատմէ իրանց համար: Աւ լիրաւի, ալդ երեկոեան զրոյցները և ընթերցանութիւնները հաճուքով են ընդունւում ընտանիքներում և ունին իրանց օգուտը, իսկ ուսուցիչն էլ ալլպիսով միշտ բոլորովին գոհ է մնում իւր վիճակից: Ուսուցչին որքան կարելի է լաւ են կերակրում և զրա հետ լինելը մէկ էլ ալն առաւելութիւնը ունի, որ նա աշխատում է ալդ ժամանակ ըստ կարելոյն բարձր պահել իւր հեղինակութիւնը ընտանիքներում, և ալդ, ինչպէս ամեն մի քալը ուսուցչի գործունէութեան մէջ շատ լաւ աղբեցութիւն է ունենում զիւղացի պատանու վրա և չաճախ նրան բոլորովին բարեփոխում է: Ալդ ուսուցիչներին չատերը հասալն առնելով, դուցէ և չբաւականան իրանց ստացած համեստ վարձատրութեամբ և աշխատեն գրադիր դառնալ, իսկ որովհետեւ լաւ գաւառական գրադիրներ էլ մեզ շատ պէտք են, ուստի և ես ալդ դժբաղդութիւն չեմ համարի և չուտով եմ, որ դպրոցներում մէկ ուսուցչի տեղ միշտ կարելի է գտնել մի ուրիշը:

Աւելացնում ենք ի վերջոյ, որ գրագիտութեան պահանջի հետ աճում է մեղանում և գրքերի պահանջը: Նաբլոնսկի դպրոցը ունի արդէն մի փոքրիկ գրադարան, որ կազմած է գլխաւորապէս Մոսկւայի գրագիտութեան լանձնաժողովի ուղարկած գրքերից: Ալդ գրքերը իրար ձեռքից խլելով են առնում Նաբլոնսկի և մօտակալ դպրոցների աշակերտները և կարդում են կամ ձմեռան երեկոները իրանց տանեցիկների ու ծանօթների շրջանում, և կամ ամառաւ տօն օրերին փողոցում չաճախ մի ահադին խումբ գիւղացիների առաջ, Թէ ալս, և թէ ալն գրքերը, որ ուղարկել է ժամանակաւորապէս օգտուելու համար մեր՝ Նիժնեգորոդի տարրական կրթութեան նպատուղ ընկերութիւնը, ես ուղարկում եմ և միւս դպրոցները: Աւ ինչպէս աղաչում են ալդ դպրոցի տղաները իրանց ուսուցչին, որ չուտով տալ իրանց կարդալու հէնց նոր բերած թանկագին գրքուկը: Իսկ զրանք ալնքան քիչ են, որ մի դպրոց մի ամբողջ ամառ ընթացքում ստիպւած է բաւականաճալ մի որ և է տասնեակ բարակ բրոշիւրներով Մեր՝ Նիժնեգորոդի ընկերութիւնը ուղարկում են նոյնպէս ծախու գրքեր, և էժանագին կոպէկանոց գրքերը միշտ շատ շուտով ծախ-ծխում են: Շատ են ծախում նոյնպէս աւետարաններ, սաղմոսներ, ժամագրքեր, սրբազան պատմութիւններ և ալբեհնարաններ: Ալդ բոլորը դեռ կը ծախւէին անհամեմատ աւելի մեծ քանակութեամբ, եթէ ես ժամանակ ունենալի աւելի ուշագրութեամբ զբաղւելու գրանցով և եթէ միշտ լինէին ձեռքիս տակ պահանջած գրքերը: Նրբեմն էլ ալնպէս է պատահում, որ մէկ գրքին երկու դնող է դրնւում և ստիպւած ես լինում վիճակ ձգել, որ ոչ ոք իրաւունքը խախտած չլինես: Աւ պէտք է տեսնել, ինչպէս ալն երեսխան, որին ընկնում է գիրքը, գլխապատառ վազում է տուն, փող է ուզում հօրից և չա-

փշտակած վերադառնում է, տալով գրքի գինը՝ 30 կամ 50 կոպ. Խնչպէս նա հիացած բռնում է երկու ձերուքով ալո՛ր իր սեփական դիրքը, ուր նրան ամբողջ 50 կոպէկ փող է նստել:

Նրբ որ մտաբերում եմ գիւղում անցկացրած այս վերջին ութ տարիները, վիշտով թեանս մէջ դարձեալ շատ ու շատ զանազան տեսարաններ են առաջ գալիս, որովհետեւ շատ գեղեցիկ ու զարճալի, անբացատրելի ու սրտաշարժ էջեր է պարունակում այն անզուգական դիրքը, որը կարգում եւ ծանօթանալով կեանքի հետ և որը լաւ է մանաւանդ նրանով որ մենք ինքներս կարող ենք նրա մէջ ամբողջ նոր էջեր ու տողեր մշտնջենք: Յիշում եմ, մի կիրակի օր դպրոցում հաւաքել էին մի քանի գիւղացիներ և ես նրանց համար կարդացի իմ գրած մի փոքրիկ վէպիկը: Ունկընդիրները լսում էին և գովում: Իսկ ես ինքս սաստիկ ամաչում էի, որովհետեւ անկարող էի չնկատել ահա հակապատկերը, որ առաջ էր եկել աղջկան հետ: Դէմքերի վրա արտապաշտող հոգեկան ծարաւ և իմ առաջարկած թույլ, մանկական սնունդի մէջ: Չեմ կարող նոյնպէս չխոստովանել, որ իմ բոլոր դպրոցները միայն շատ թույլ և չնչին չափով են բաւականութիւն տալիս ժողովրդի կրթութեան պահանջներին: Աս գոհ եմ նրանցով միայն նրա համար, որ, որքան էլ չլինի, դարձեալ աւելի լաւ են, քան բոլորովին չեղածը, ինչպէս և քաղցածին ոչինչ չտալուց աւելի լաւ է մի կտոր չոր հաց տալ: Աս գիտեմ, ի հարկէ, որ աղջկան հետ, գիտեմ, որ մարդկանց, որոնք ընդունակ են մտածելու և իրանց հարցեր տալու, մարդկանց, որոնք ձգտում են գէպի բարին, տէր են զեղարեւոտական գեղեցիկ ձիրքերի և հակումների, ունին բոլոր բարի և վառ մարդկային չափութիւնները, չի կարելի միայն ուսման չնչին փշրանքներ տալ և դրանով հանդիսանալ: Պէտք է բոլոր կարողութեան գոհացում տալ նրանց հոգեկան ծարաւին, եթէ ոչ՝ վերջինս խելագարութեան կը հասնի: Հոգեպէս աւելի շատ օժտածներին և կը հանդէպ մնացածների մէջ: Իսկ ուր աղջկան ծարաւը հանգած է, ահա տեղ ընդարձակ ասպարէզ ունին բոլոր անասնական խնամակցները, ահա տեղ բոլորի նպատակը միայն փողն է ու շահը և բոլորի երջանկութիւնը շաւտ, հարբեցող կեանքը: Անասնոց չկալ ոչ մի սրբութիւն, չկալ մարդկային կեանք, և ահա տեղ են կատարում ահա բոլոր արհաւիրքները, որոնց վիշտով թիւնը միայն տարաւոր է ազդում, ահա նրանք անհասկանալի են ու վալրի... Մինչդեռ ամեն մի մարդու տւած են հիմքեր մարդկային բանական կեանքի համար, մարդկային և ոչ անասնային, իսկ մարդկային կեանքով արդէն ապրում է ահա երկրասարդ գիւղացին, որը կարգում է հողի որ դրքեր և ջանք է դնում համակալ իր աղջկա դրքերի մէջ՝ ենթադրած վտանգ ու բարին: Մարդկային կեանքով ապրում են դպրոցի ահա աշակերտները, որոնք պատահելով մի օր և է ցինիկ ու մշտապէս գինեւաներում քարշ եկող մարդու, աշխատում

են ապացուցանել նրան, որ մարդը ունի հոգի և բարոյական պարտականութիւններ և որ չարժուող երկիրն է և ոչ արեւը: Ապրում է մարդկային կեանքով և աչն պատանին, որ երկիւղած չփոթմունքով ցոյց է տալիս ձեզ իր առաջին անկապ ու անմեղ բանաստեղծութիւնը — և՛ աչն դաշտից վերադարձող բանւորները, որոնք կանգնած տիրոջ տան առաջ լսում են հիւրասենեակից եկող զաշնամուրի ձաշնը. և աչք ժամանակ նրանցից նոյն իսկ ամենալիմարի և ամենից կոպտի դէմքը տարօրինակ կերպով փոխւում է մեղմ, մտախոհ տրամադրութեան ազդեցութեան տակ:

Ապրում են և՛ աչն տղաները, որոնք իրար վրալ են բարձրանում տեսնելու հետաքրքիր պատկերը և ամբողջ ժամերով անշարժ նստում են որ լսեն ընթերցանութիւնը: Մարդկային կեանքով ապրում է և՛ մշտապէս հարբած զիւղական տիրացւի երիտասարդ աղջիկը, որը, վերջացնելով տնային մանր աշխատանքները, գնում է աղբին և միաջնակ սկսում է եր՝ գել հիւնալով իր ձաշնի թարմ, արծաթի հնչիւններով, կամ հաւաքում է իր շուրջը ողեղմալ պատանիներին և պատմում նրանց իր հնարած պատմութիւնը — դրանք բոլորը աչք բոպէին ապրում են արդէն մարդկային կեանքով: Եւ որպէս զի նրանց կեանքը մարդկային լինի ոչ թէ միաշն մի քանի կարճատև վաղրկեաններ, աչ միշտ — պէտք է. որ ճշմարիտը, բարին ու զեղեցիկը նրանց մատչելի լինի որքան կարելի է աւելի մեծ ծաւալով:

Ինձ թւում է, որ չկալ մի ճշմարտութիւն, որ տեղ չգտնէր ժողովրդական կեանքի մէջ և մատչելի չլինէր նրա հասկացողութեանը, եթէ միաշն դա արտաշաքաւի ժողովրդական պարզ լեզուով, կամ և՛ թէ ժողովուրդը սովոր է հասկանալ գրականական լեզուով: Եւ համոզւած եմ, որ թէ պատմութեան մեծ դասերը, թէ բնութեան երևութների ծանօթութիւնը և թէ գեղարւեստի արտագրութիւններից ստացած բաւականութիւնը բոլորն էլ աղդում են գիւղական ժողովրդի վրալ և նրանց էլ պէտք են, նրանց համար էլ թանգ են նոյնքան, որքան և մեղ համար: Եւ աչք բոլորը կարելի է տալ ժողովրդին, թէպէտ և ի հարկէ ոչ աչնպիսի անկատար դժբերոցներով, ինչպէս են իմ փոքր առաջ նկարագրածներս: Բաւց աշուտ ամենաշիւ աչք զպրոցները աւելի ընդունակ աշակերտներին միջոց կըտան դրքերի օգնութեամբ շարունակելու իրանց կրթութիւնը, իսկ անացածներին կը սովորեցնեն դրադիտութիւն և փոքր ի շատէ գաղափար կը տան աշխատանքի, հալրենիքի և քրիստոնէութեան մասին: Չպէտք է ի հարկէ բաւականաւ սոսկ գրադիտութեամբ և աչք առաջին անտրոշ գաղափարներով, պէտք է ձգտել դէպի անսահման վսեմը ու լաւագոյնը: Բաւց դեռ հէնց աչք էլ ես արդէն մի քալ լաւաշաղիմութիւն եմ համարում, թէ մեր Արգամասի և թէ մի քանի ուրիշ գաւառներում կանոնաւոր կազմակերպւած դպրոցներ շատ քիչ են և չի կարելի սպասել, որ նրանց թիւը

շուտով մեծանալ մինչև ընդհանուր կրթութեան անհրաժեշտ սահմանը, ուստի և ես շատ ցանկալի եմ համարում աւելացնել որքան կարելի է գրադիտութեան դպրոցների թիւը, կանգ չառնելով միևնույն ժամանակ դրա վրայ, այլ միշտ ձգտելով նրանց բարձր տիպի դպրոցների փոխարինելու: Ես անկարող եմ մոռանալ, որ եթէ մենք սպասենք այն բոլորին, մինչև որ ամեն տեղ կը շինեն կանոնաւոր կազմակերպած դպրոցներ— ամբողջ սերունդներ կ'աճեն, կը մեծանան և կը մեռնեն չգիտնալով թէ ինչ է ուսումը, չստանալով գէթ չնչին փշրանքներ այն գանձից, որը ուրիշները առատութեամբ վաճկում են, կը մեռնեն, չգիտնելով գոնէ մի թույլ նեցուկ իրանց ղէպի լուսաւորութիւնն ունեցած ամենալաւ, իրաւացի, զուտ մարդկային ձգտումներին:

Բայց ես մենակ եմ, և մինչև այժմ ունեցած միջոցներովս արածիցս աւելին չեմ կարող անել: Միջոցներ են պէտք նոր դպրոցներ բանալու համար, որովհետեւ նրանից ամեն մէկի վրայ տարեկան մօտ 25 ռուբլի փող եմ ծախսում: Հարկաւոր են կրթած և գործին անձնէր մարդիկ, որոնք բանակցութիւններ սկսէին գիւղացիների հետ և հսկէին ուրիշ տեղերի դպրոցներին աջակէս, ինչպէս ես եմ հսկում մեր՝ մօտիկ շրջակայքում: Հարկաւոր են նաև աւելի ընդարձակ միջոցներ և ժողովրդական կրթութեան գործին նւիրած գործիչներ գլխաւորապէս նրա համար, որ թափեն ուսուցչական դպրոցները, և ունենանք բաւականաչափ թւով, ըստ կարելոյն լաւ պատրաստած ուսուցիչներ: Միջոցներ են պէտք որքան կարելի է շատ ունենալ լաւ ուսումնական գրքեր և աջակցի պատկերներ ու աշխարհագրական քարտեզներ, որոնք թէպէտ դեռ մեզ պէտք չեն, բայց իսկապէս անհրաժեշտ են: Միջոցներ են պէտք, որ իրադրժւի մեր և աշակերտների ընդհանուր նւիրական իղձը—կաղմի մի լաւ, կատարեալ գիւղական գրադարան, որովհետեւ գրադիտութեան դպրոցների համեմատաբար քիչ սովորական և կրկին անկիրթ շրջանը ընկնելով, երիտասարդ ուսուցիչները կարգալու միջոցով և վերջնիս առաջադրած մտքերի փոխանակութեամբ կարող են պահպանել և շարունակել այն զարգացումը, այն բարդ ուղղութիւնը, որ ստացել են ուսուցչական դպրոցում: Այն, այդ բոլորի համար մեծ ուժեր և միջոցներ են պէտք և ես ներկայումս իմ առաջին պարտականութիւնս եմ համարում գտնել այդ ուժերը և միջոցները: Նրբոր իմ սեփական ուժերս և միջոցներս սկսեցին չբաւականացնել արդէն, ես դիմեցի մեր նահանգական զեմստուօի ժողովին, և նա համաձայնեց մի փոքրիկ օգնութիւն անել ինձ: Այն բարձրաստիճան անձը, որի մասին ես վերջը վիշկեցի, նոյնպէս խոստացել է ինձ իր օգնութիւնը: Բայց ես չույս ունիմ և՛ ուսումնասիրականութեան օգնութեան վրայ, որովհետեւ, բացի դրամական միջոցներից, նա կարող է ինձ աշխատակիցներ տալ: Չեմ կարծում որ ես անկարելի բան պահանջած լինեմ, ութ տարի սրանից առաջ

ես ի հարկէ չէի համարձակուում լուսալ, որ կ'ունենամ 30 դպրոց և 800 աշակերտ: Բալց ալժամ ալդ իրականութիւն է. եթէ ռուս հասարակութիւնը ցանկանալ մասնակցել ալդ գործին, նա կը գտնէ իր մէջ ուժեր և միջոցներ իմ արածից անհամեմատ աւելի մեծը և լաւագոյնը կատարելու. հակառակ դէպքում նա արժանի չի լինի ռուսաց մեծ ազգի ներկայացուցիչը լինելու: Եթէ ալդ գործում ինձնից աւելի ղիտցողներին, իմ նախագծած ճանապարհը ուղիղ չի թւիլ, ալդ դէպքում ես նրանցից էլ սպասում եմ ցուցումներ. թող ասեն:

ԿԱՊԻՏԱԼԻՍՄԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

ՄԻՔԱՅԷԼ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆԻ

Ծանր ճգնաժամը, որ այսօր տիրում է քաղաքակիրթ ժողովրդների տնտեսական կեանքի մէջ, ամենուրեք լարել է մոքերը: Լուծել այդ ճգնաժամը, գէթ մասամբ թեթևացնել աշխատաւոր պրոլետարի օրհասական վիճակը և այդպիսով խոյս տալ ապագայում սպառնացող ահաւոր փոթորկից, — այս է ահա ժամանակակից եւրոպայի ամենախոշոր հոգսերից մէկը: Վաղուց է սակայն, որ գոյութիւն ունի սոցիալական խնդիրը. վաղուց է, որ եւրոպական պետութիւնները ձգտում են հնարաւոր փոփոխութիւններ մտցնել բանւոր դասակարգի կացութեան մէջ: Գերմանիան, որ համեմատաբար աջնքան ջահէլ է կապիտալիստական արդիւնաբերութեան տեսակէտից, տակաւին Բիսմարկի օրով հրատարակեց մի շարք բարոքութիւններ բանւոր պրոլետարիատի համար: Հիմնեց կասսա բանւորներին նիւթապէս օժանդակելու հիւանդութեան և այլ դժբաղդրոպէսների միջոցին: Մի այլ կասսա ծերեր, հաշմանդամների և առհասարակ այն բոլորի համար, որոնք ընդմիշտ զուրկ էին աշխատելու կարողութիւնից: Սակայն այդ կասսաները իրանց չնչին ոյժերով և տէրութեան շատ բարի ցանկութիւնները անկարող եղան զարմանելու պրոլետարի անթիւ վէրքերին և նա այսօր դեռ աւելի ևս ծանր րոպէներ է անցկացնում:

Ինդուստրիան հսկայական քայլեր է անում Գերմանիայում. դրան ապացոյց այն, որ ներկայումս Բերլին, Համբուրգ և ուրիշ մեծ քաղաքներում արդէն հազարներով են թւում «աշխատազուրկ» բանւորներին (sans travail): Վերին աստիճանի յուսահատական ձախ-

ներ են լսում ամեն կողմերից: Մի քանի Փաբլիկաներում անհնա-
րին է դարձել աշխատելը: «Աշխատանքի ժամանակամիջոցը չափա-
զանց երկար, վարձատրութիւնը չափազանց սուղ, բանւորներին նե-
ղում են, նեղում»:—ահա ամենօրեայ սովորական տեղեկութիւնները,
որ կարգում ենք դեմոկրատական լրագիրներում:

Պահպանողական մամուլը ասես իսկի ոչինչ չի նկատում, խուչ
է նա դէպի այդ ձայները, բանւորի կրած տառապանքները նրան
չեն հետաքրքրում...

Մարդ, մինչև ինքն անձամբ չի տեսնում, դժւարանում է հա-
ւատալ նկարագրութիւններին, հազարաւոր մարդիկ մաշում են իրանց
կեանքը դժոխային աշխատանքի մէջ և դեռ վաղ գերեզման են իջ-
նում: Հազարաւոր մանուկներ, տղա և աղջիկ 6 տարեկանից սկսած
ամբողջ օր անընդհատ աշխատում են գործարանի սղանիչ մթնո-
լորդում, դեռ մանուկ հասակից չքանում Ֆիզիքապէս և բարոյա-
պէս...

Ոչ պակաս ցաւալի են գիւղօրայքից ստացած տեղեկութիւն-
ները: Այնտեղ խոշոր կալւածատէրերը կատարում են իրանց պառ-
մական զերը, կլանելով մանր սեփականատէրերին: Գիւղացին երբ
ծախեց իր կալւածների վերջին թիզ հողը, դառնում է արդէն «սե-
փականագուրկ» պրոլետար: Այդ չարաքաստիկ մոմէնտից սկսած, նա
ձեռքով ոտքով հողատէր աղային է պատկանում, այդ աղայի կա-
մայականութիւններին է ենթարկւած: Ազան, որքան իրա քէֆը
տալիս է, հարստահարում է գիւղացուն, անկուշտ սգորակի նման
ծծում է նրա արիւնը, նրա արդար քրտինքը:

Իսկ կաթոլիկ կղերը այդ ժամանակ անզուսպ մոլեռանդու-
թեամբ իր «սրբազան պարսփն» է կատարում: Յանուն եկեղեցու,
յանուն ազգի և հայրենիքի, հնազանդութիւն է քարոզում, հնա-
զանդութիւն կեղեքիչներին... Ճառեր է խօսում եկեղեցու ամբիո-
նից, բրոշիւրներ է հրատարակում, գիւղական սոգէտ, նախապա-
շարած ժողովրդին անպաւար յորդորում է. «զգուշացէ՛ք ագիտա-
տաններից, նոքա կործանել են ուղում ինչ որ սուրբ է, ինչ որ
նւիրական է, խորշեցէ՛ք նրանցից—այդ «աթէիստներից»,—նոքա ձեզ
մոլորեցնում են»... Եւ այդ տեսակ մոլեռանդ քարոզներով նոքա
են, որ իրանց կողմից լցնում են խեղճ աշխատաւորի դառնութեան

բաժակը, նոքա են, որ կեղեքում են ամենուրեք և, կեղեքելով հանդերձ, քրիստոնէական համբերողութիւն են քարոզում... Այդ տեսակ քարոզներից խրախուսած, մեր կալածատէր աղան ևս կրկնապատկում է իր հարստահարութիւնները...

Ահաւասիկ տխուր իրականութիւնը ժամանակակից Գերմանիայում:

Բայց միթէ միայն Գերմանիայում: Միթէ միայն այստեղ է երևան գալիս կապիտալի բռնակալ տիրապետութիւնը:

Անցէք դէպի հարաւ, դէպի Նոտլիա, նրա ջինջ, գեղարեւոտական երկրների տակ տեսէք ի՞նչ քստմենլի զեղծումներ են կատարւում:

Ձեր աչքերին ներկայանում է իտալական խղճուկ դիւղացին իր մի հատիկ եղով, կամ ջորիով, մի քանի աջճերով, վերին աստիճանի թշուառ կացութեամբ: Նա հող չունի, կամ եթէ ունի, շուտով ծախու պիտի հանէ. իսկ նրա մի քանի կենդանիների համար նա շօշափելի հարկեր է վճարում¹⁾: Խեղճութիւնը կատարելապէս թաքաւոր է այդ երկրում: Կրթութեան գործը շանձնւում է էլի աղաներին, ժողովուրդն աղքատ է, մեծ մասամբ զուրկ հողացին սեփականութիւնից, ծանրաբեռնւած անթիւ ուղղակի և անուղղակի հարկերով, իսկ վաշխառուները... համարձակ կարող են մրցել իրանց թիւրքիաբնակ կոլլեգաների հետ²⁾:

Մի թոյլ զաղափար տալու համար Նոտլիայի հարստահարութիւնների մասին, ընթերցող, անցնենք միասին սիրուն Նէպոլի

¹⁾ Խոտլիայում անասուններից հարկէ առնւում, նաեւ թէ ի՞նչ անասուն է, ո՞ւմ է պատկանում: Օրինակ էշից, ջորիից, ալծից, որոնք դիւղացու անհրաժեշտ սեփականութիւն են կաղմում, առնում են հարկ: Իսկ եղների համար հարկ չկալ, որովհետեւ եղները մեծ մասամբ կալածատէրերին են պատկանում:

²⁾ Եթէ Տաճկաստանում կեանքի և ստացածքի ապահովութիւն լինէր, թերեւ Նոտլիան տնտեսապէս բարձր չէր դասւի Սուլթանների աշխարհից: Ընթերցողը դուցէ զարմանալ ալդ տարօրինակ համեմատութեան վրայ: Բայց ի՞նչ կ'առարկէք, Նոտլիայի ներկալ օրհասական վիճակը ճակատադրական արդիւնք է կապիտալիստական ընդոստրիալի: Իսկ ալսօր քաղաքական ամենաազատամիտ բէթիմն անդամ անգոր է հանդիսանում կապիտալի աւերումներին: սահման դնելու:

շրջականները: Տեսէք, հազարաւոր մանուկներ աշխատում են այնտեղ յուլիսեան օթերին, արեւի կիզող ճառագայթների տակ: Զալթուկի արտերում «քաղհան» են անում: Կորացած ամբողջ 12 ժամ (12 ժամ—սա ֆակտ է), կորացած արիւն քրտինք թափելով աշխատում են արտատէր կապիտալիստի համար: Վերին աստիճանի ծանր և զգւելի մի աշխատանք է, որ կատարում են այդ թշուառները զարշահոտ, որդնառատ հողի մէջ: Վերին աստիճանի ծանր է նամանաւանդ այն պատճառով, որ աշխատանքը կատարւում է ամենախիստ հսկողութեան ներքոյ: Հէնց որ մէկը տարաբաղդ մանուկներից վեր բարձրացաւ փոքր ինչ շունչ առնելու համար... Abasso! (կորացիր) զոռում է անխիղճ վերակացուն, և լուս, անտրտունջ մանուկը գետնին է խոնարհեցնում գլուխը...

Սոքա այնպիսի սարսափներ են, որոնց առջև կանգ է առնում գրիչը... Այդ աշխտատուոր մանուկները մեծ մասամբ 7—8 տարեկան են: Նոքա դպրոցի աշակերտներ են, որոնք ամառուայ արձակուրդներին մօտիկ և հեռաւոր քաղաքներից այստեղ են եկել: Կապիտալիստը գնել է նրանց երեք ամիս ժամանակով, օրէնը իւրաքանչիւրին 25 սանտիմ (մօտ 9 կոպէկ) վճարով: Եւ ծնողները համաձայնել են, իմանալով, որ տարտարոս են ուղարկում իրանց սիրելի զաւակներին... Հացի խնդիրը ինչ տեսակ դառնութիւնների հետ չի հաշտեցնում մարդուս...

Ահա նա,—մօր սիրելի զաւակը—գրեթէ չոքէչոք քիթը խրած գարշահոտութիւնների մէջ քաղհանում է չալթուկի (բրնձի) արտը... Արդէն մանուկ հասակից դատապարտւած սոսկալի տանջանքների... Որքան երկար ժամեր դառնագին աշխատանքի, որքան լուռ արցունքների, խուլ հեծեծանքների... Գէթ քիչ լինէր բանելու 'ամանակը, գէթ առատ վարձատրէին, գէթ հանգիստ տային... Ահա նա զգուշութեամբ վեր բարձրացրեց գլուխը, մի քանի րոպէ լուռ հիացման մէջ աչք է ածում շրջակայքը: Նրա երեւակացութիւնը մի ակնթարթում սլացաւ լեռների, ձորերի վրայով... Նա այժմ իւր մօր մօտ է... Քաղցր համբոյրներ, մայրական գգուանք... Նա աղիողորմ թախանձում է մօրը՝ այլ ևս իրան չծախէ կապիտալիստին... Abasso!—հնչւում է յանկարծ անագորոյն ձայնը և մանուկը, մի ցնցում գործելով, լռիկ դառնում է իւր աշխատանքին...

Անցէք դէպի Անգլիա—խոշոր ինդուստրիայի այդ կլասիքական վայրը: Տեսարանը աւելի քան ցաւալի է: Դաշտերը, երբեմն շէն ու առատ գիւղօրայքն այսօր աւանդ դատարկել են բնակիչներից: Եթէ Գերմանիայում, Ֆրանսիայում գիւղացիք գէթ ունին մանր հողաբաժիններ, անգլիական գիւղացին դրանից էլ զուրկ է: Լորդը—ահա հողատէրը: Միջնադարեան աւատականութեան հզօր ներկայացուցիչ՝ ծծում է նա երկրագործ աշխատաւորի ուժը: Երկրագործական նորամուտ մեքենաները մի կողմից, լորդի ծայրայեղ հարստահարութիւնը միւս կողմից ստիպում են գիւղացուն թողնել դաշտերը, հեռանալ քաղաք՝ գործարանական աշխարհը... Սակայն լորդի թունաւոր ճիրաններից ազատւելով, խեղճ գիւղացին յաճախ տալիս դժւարին վիճակի մէջ է յայտնւում: Նրան տեղ չեն տալիս Ֆաբրիկաներում, ամենուրեք բռնւած են տեղերը... Այդպիսով օր օրի վրայ սուարանում է «աշխատազուրկ» բանւորների թիւը, որոնք տասնեակ հազարներով այսօր վխտում են Լոնդոնի, Բիրմինգհամի և այլ արդիւնաշահ կենտրոնների անկիւններում... Բայց և այնպէս գիւղացիների հոսանքը դէպի քաղաքները անընդհատ շարունակւում է: Վերջին տարիներում այդ հոսանքն անասելի ծաւալ է առել: Ամբողջ գիւղեր ամայի, անմարդաբնակ են դարձել ¹⁾: Երկրագործ դասակարգն իսպառ անհետանալու վրայ է: Այս է ահա Անգլիայի գիւղական ազգաբնակչութեան տխուր պերսպեկտիւ: Եւ այդ բոլոր չարիքների սկզբնապատճառը արխատուիրատու լորդն է իւր անխիղճ հարստահարութիւններով,—լորդը, որ տակաւին իւր վաղեմի արտօնութիւններով կատարելապէս իշխում է երկրի քաղաքական և տնտեսական կեանքում ²⁾:

Անցէք վերջապէս ովկիանոսի միւս անկիւնը—քաղաքակիրթ Ամերիկա՝ այնտեղ, ուր գեմոկրատական պրինցիպը լիակատար տիրապետում է քաղաքական կեանքի մէջ: Այստեղ ևս, նոյն անմխի-

¹⁾ 1891 թւականի ստատիստիկան վկայում է, որ այդ տարին անգլիական ամբողջ ազգաբնակչութեան 72% ապրում էր քաղաքներում, և միմիայն 28% գիւղերում (Revue es Revues).

²⁾ Անշուշտ, անգլիացի լորդի, իբր հարստահարող ուժի, նշանակութիւնը այդտեղ մի փոքր չափազանցրած է: Ծան. Խմբ.

թար երևոյթը, նոյն անտեսական կործանիչ ճգնաժամը: Այստեղ պրոլետարն արդէն պարզել է ապստամբական դրոշակը և բացարձակ կռիւ է յայտարարել բուրժուազիային... 65,000,000 բնակչիներից 3,000,000 արդէն «առանց աշխատանքի» են այսօր:

«Առանց աշխատանքի» — Ահա կապիտալիստական հասարակութեան հարազատ անխուսափելի ծնունդը: Նա է, որ այս րոպէիս որոտում է սարսափահար բուրժուայի դէմ, նա է, որ երկաթուղիներ է կանգնեցնում, որ դործարաններ է հրդեհում, նա է՝ այդ սովալլուկ հրէշը, որ մարդկային ամեն զգացմունք կորցրած սպառնում է աւեր ու կործան տարածել երկրի մէջ: Ամեն խոշնդոտ անզօր է նրա զիմաց, որովհետեւ խնդիրը կեանքի և մահւան խնդիր է... Արջք օրհասականք հզօրագոյնս կռիւն...

Այդպէս, ոչ մի երկիր զերծ չէ կապիտալիստի չարիքներից, եթէ նա քաղաքակրթութեան համն առել է արդէն: Ուր կայ խոշոր ինդուստրիա, այնտեղ կայ պրոլետար, այնտեղ կայ անշուշտ և «անգործ» չարդիկ:

Եւ քանի աւելի կառարեւագործում են մեքենաները, ա ելի են սաստկանում մարդկային թշուառութիւնները: Այդ թշուառութիւնները մաշինիզմի արագաքայլ պրոգրէսի անբաժան ուղեկիցն են:

Քննենք այժմ կապիտալիստի ծագման պատճառները, տեսնենք, ինչպէս է նա ծնունդ առել և ինչպէս է դարգացել մասնաւորապէս գերմանական հողի վրայ:

Վաղեմի ժամանակները, երբ ամեն ինչ տակաւին իւր նահապետական դրութեան մէջ էր, մշակը, աշխատաւորը լիակատար տէրն էր իւր աշխատանքի միջոցների: Նաշտում բանում էր երկրագործը իւր ընդարձակ հողաբաժնում, քաղաքում բանում էր արհեստաւորը իւր սեպհական արհեստանոցում, իւր սեպհական գործիքներով: Այդ գործիքների ինչպէս նաև աշխատանքի արդիւնքների հետ աշխատողը մի անբաժան միութիւն էր կազմում:

Այսօր մենք տեսնում ենք այդ միութիւնը խախտած, այսօր արդիւնաբերողը զառուած է արդիւնաբերութեան միջոցներից: Մի թիւզալի հող, մի ողորմելի խրճիթ, մի քանի կենդանիներ, ահա ար-

դեան դիւղացու ամբողջ կայքն ու հարստութիւնը: Ի տեղի առանձին արհեստավորների,—ահագին գրուպպաներ միասին, միատեղ աշխատող, ի տեղի մանր կղզիացած արհեստանոցների՝ մի վիթխարի հիմնարկութիւն, որ «Ֆաբրիկ» անունն է կրում: Օտար է բանւորը ի դիմաց իւր աշխատանքի գործիքների. միակ ոչժը, միակ սեպհականութիւնը, որ Նա գործարան է բերում,—այդ իւր ձեռքերն ու ոտներն են:

Ինչը՝ խեց բանւորից նրա աշխատանքի միջոցները, ինչ հանգամանքների շնորհիւ աշխատավորը կորցրեց իւր տնտեսական ինքնուրոյնութիւնը:

Եղել են, այո, տնտեսական կեանքի զարգացման ընթացքում եղել են հզօր Ֆակտորներ, որոնք յեղաշրջել են վաղեմի յարաբերութիւնները արդիւնաբերութեան և նրա միջոցների մէջ: Սակայն իրօք միայնակ չեն գործել այդ Ֆակտորները, նոցա հետ միացան հարիւրաւոր մանր ոչժեր, որոնք ընդհանուր ոչժով առաջ բերեցին մեծ յեղաշրջումը: (Umwälzung): Նախ քակուեց աշխատավորի և նրա գործիքների մէջ գոյութիւն ունեցող ամուր կապը, ապա սրան հետեւեց այն ինքնաշխատավորի ինքնուրոյնութեան կատարեալ ոչնչացումը: Այդ բոլորը այսպէս ասած նախադուռն է կազմում և այն երևելի շրջանին, որ կրւում է խոշոր կապիտալիստական անունը:

Մի կողմից կապիտալիստական խոշոր ձեռնակողներ (Unternehmer), միւս կողմից անինքնուրոյն, «սեփականազուրկ» բանւորներ, —ահա այդ նշանաւոր շրջանի տիրապետութեան անմիջական հետեւանքը: Այժմ փորձենք ներկայացնել տնտեսական մեծ յեղափոխութեան համառօտ պատմութիւնը:

Միջնադարեան գիւղացին աշխատում էր իւր տարրական գործիքների հետ պարզ, բնական եղանակով և աշխատում էր սոսկ իւր անձնական կարիքները լրացնելու համար: «Ապրանք» ասած բանը գոյութիւն չուներ, որովհետև փոխանակութիւն չկար: Համայնական սկզբունքը տակաւին հիմք էր կազմում գեղջկական կեանքի. դաշտերը, ծմակները, արօտամարգերը ընդհանուրի սեպ-

հականութիւն էին: Գիւղացին ինքն էր հսկում անասունների վրայ, նա ինքն էր իրա համար համ դիւրգեար, համ դերձակ, համ հաց-թուխ, համ և այլն և այլն, նա «հազարափէշակ» էր: Այդ բազմատեսակ պաշտօնները կատարում էր նա իւր ընտանիքի օգնութեամբ, նրա հետ միասին:

Համերաշխ գործում, համերաշխ վայելում էին աշխատանքի պտուղները:

Գիւղացին հարկատու էր: Բայց հարկատուութիւնը ևս կատարելագէտ *in natura* էր (ստիորաբար ձու, իւղ, պտուղներ և այլն և այլն): Նրա «տէրը» (*Landherr*) այնքան էր պահանջում, որ կարողանար իւր ստամոքսին բաւականութիւն տալ: «Տիրոջ» ստամոքսի ծաւալով էր սահմանափակում այն ժամանակակա ամբողջ հարստահարութիւնը (*exploitation*):

Սակայն իրերի վիճակը փոխեց ժամանակի ընթացքում: Տնային արդիւնաբերութիւնը հեղհեղեղ աճեց, զարգացաւ: Գիւղացին իւր ընտանիքով աւելի էին արդիւնաբերում, քան թէ պահանջում էին նոցա տարրական կարիքները, ահա այդ աւելորդ արդիւնքները և սկսեց նա վաճառանոց հանեց: Նա լարում էր իւր ջղերը, իւր մկանունքները, տենդային գործունէութեան մէջ նա ամեն ջանք գործ էր դնում, որպէս զի աւելի «ապրանք» արտահանէր, որպէս զի աւելի փող վաստակէր: Ոսկի դոլմարելու տենչանքը օր օրի վրայ սաստկացաւ: Գիւղացու մէջ և այդպիսով կործանեց նրա պարզ, նահապետական կեանքի բնական հիմունքները:

Նոյն երևոյթը տեղի ունեցաւ և քաղաքներում: Ձեռայելով, որ այստեղ համբարական տիրող կազմակերպութեան կանոնադրութիւնները խիստ սահմանափակում, խանգարում էին արդիւնագործութեան ընթացքը ¹⁾, բայց և այնպէս տասնեակ տարիների մէջ ծաղկեց քաղաքային արդիւնաբերութիւնը: Առևտուրը զարգանալով, բարձրա-

¹⁾ Համքարների բոլոր սահմանափակումները ուղղւած էին դարձեալ դէպի անհատի բարօրութիւնը: Ստատուտներում ի միջի ալլոց գրուած է, «մենք սահմանափակում ենք աշակերտների թիւը, մենք մաքառում ենք ազատ կոնկուրենցիայի (մրցման) դէմ՝ աշխուժելու իւրաքանչիւր արդիւնաբերող անհատի անձնական ապահովութեան»:

ցաւ քաղաքացու նիւթական հարստութիւնը: Պահանջներն աւելի բազմատեսակ, կեանքն աւելի բազմակողմանի դարձան:

Այն ինչ աւատական (féodal) ազնւականութիւնը իւր բարձրաբերձ զղեակներից խորին անհանդստութեամբ դիտում էր իրերի ընթացքը: Քաղաքացու բարեկեցութիւնը շարժեց նրա նախանձը և իրեն ևս մղեց զէպի գործունէութիւն: Դրամի և զօրքի (իւր սեփական զօրքի) օգնութեամբ գրաւեց նա շատ գիւղորայք, հալածեց կալւածատէրերին (Landherr), քշեց գիւղացիներից շատերին և այդպիսով հաստատեց արդաւանդ դաշտերի վրայ իւր բռնական տիրապետութիւնը: Նոյն աւատականները 16-դ դարում գրաւեցին եկեղեցապատկան կալւածքները (գլխաւորապէս հիւսիսային Ֆերմանիայում), որոնք Լութերի ստատուանների հիման վրայ ազատուած էին կաթոլիկ հոգեւորականութեան ձեռքից: Մինչ այս, մինչ այն, վրայ հասաւ երեսնամեայ արիւնհանդ պատերազմը, որ այնքան արհաւիրքներ բերեց Ֆերմանիայի գլխին: Անթիւ գիւղեր ու աւաններ իսպառ կործանւեցան և իրանց փլատակների տակ թաղեցին միլիոնաւոր անմեղ զոհեր: Սովը թագաւորեց ամենուրեք, իրանց հայրական օջախից հալածւած, պանդուխտ, տարադիր գիւղացիք սկսեցին թափառել ծայրէ ծայր: Նրկիրը լցւեց արկածախնդիր աւազակներով, մուրացկաններով: Դատարկւած, ամայացած հողերի մէջ բուն դրեցին Ֆէոդալները: Ահա թէ որպիսի նպաստաւոր պատմական հանգամանքների շնորհիւ զօրացաւ ազնւականութիւնը: Նւ որպէս զի աւելի հաստատուն լինէր այդ զօրութիւնը, պարտադիր ծառայութիւն մտցրեց իւր հպատակ գիւղացիների մէջ, ապա փոքր յետոյ կառավարութեան հեղինակութեամբ, նրա համաձայնութեամբ, օրէնք հրատարակեց, որով գիւղացին կաշկանդուում, կապւում է իւր բնակավայր հողաբաժնի հետ: Այդպիսով ծնունդ առաւ ձորտութիւնը, որ շարունակ երկու դար ծանրացած մնաց գերմանական ժողովրդի վրայ և միայն 1805 թւականին հրատարակեց նրա ոչնչացումը:

Այդ մութ, արհաւիրալից շրջանը բնորոշելու համար, բաւական է բերել հեռեկեալ տողերը. «Ձորտի հետ վարւում էին, ինչպէս որական շան հետ: Նրան ստիպում էին հազար ու մի անվայել խեղկատակութիւններ անել «տիրոջ» զարճացնելու համար, նրան

ստիպում էին անընդհատ աշխատել, և այդ միջոցներին անողոր
դազանակր կատարում էր իր քստմենտի դերը...

Ահա թէ ինչպէս է նկարագրում պրոֆ. Կնապպ¹⁾ ճորտերի կեն-
սական պայմանները: «Նրանց ուտելիքը բրինձ էր, սիսեռ, երբեմն
գետնախնձոր, տարին մի քանի անգամ էլ հիւանդոտ կամ սատկած
անասունների միս: Հագնում էին կտաւէ շապիկներ, և նոյն տեսակ
վարտիկներ, մեծ մասը, ամբողջ տարիներով գուլպաների երես
չէր տեսնում: Շատերը կիսամերկ էին ման գալիս: Թշուառութեան
գազաթնայէտին հասցրած՝ նրանք միշտ երանիք էին տալիս բան-
տարկեալների վիճակին: Մեռնում էր ճորտը մոռացւած, արհամար-
ւած ամենքից գերեզման էր իջնում: մեռնում էին մի քանի ճորտ
միաժամանակ՝—խոր փոս էին փորում և այնտեղ գազանաբար նե-
տում էին թշուառ մահկանացուների դիակները»...

Արդ, նախընթացից երևում է, որ հնադարեան, նահապետական
կեանքը իր պարզ բնական սկզբունքներով դարերի ընթացքում յե-
ղաշրջւել էր արդէն: Ասպարէզ էր եկել նոր կեանք, նոր յարաբե-
րութիւններ «տիրոջ» և «հպատակի» մէջ: Կեանքը փոխւեց, որով-
հետեւ տնտեսական պայմանները փոխւեցին: Գիւղացու և կալաճա-
տիրոջ փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ արդէն շոշափելի է
դառնում շահերի անտագոնիզմը (թշնամութիւն): Տնտեսութեան
մէջ հետզհետէ աւելի և աւելի սուր դժերով երևան է գալիս կա-
պիտալիստական բնաւորութիւնը: Կալաճատէրը, որպէս ապրանքի
արդիւնաբերող, սկսում է, որքան հնարաւոր է, շահագործել իր հլու
հպատակի, գիւղացու, աշխատաւորի ոյժը:

Սակայն ճորտութիւնը իր թունաւոր ազդեցութեամբ չէր տի-
րել համայն Գերմանիային: Տակաւին մնում էին ազատ անկիւններ,
ուր գիւղացին, թէպէտ դարձեալ զուրկ նախկին տնտեսական ինքն-
ուրոյնութիւնից, բայց և այնպէս ապրում էր համեմատաբար աւե-
լի աջող հանգամանքներում: Ըստ առաջնոյն հերկում էր հողը (ար-

¹⁾ Knapp, Bauernbefreiung.

ղիւնքների մեծ մասը հարկ էր տալիս), պարապուում էր մանր ար-
ղիւնաբերութեամբ:

17-դ դարու վերջերում մուտք գործեց այստեղ տնայնագոր-
ծութիւնը (Haus-industrie), որ տակաւին իր սաղմի մէջ կապիտա-
լիստական գոյն էր կրում արդէն:

Հաւաքուում էին մի յարկի տակ մի քանի ընտանիքներ, բո-
լորում էին օջախի շուրջը, հայր, մայր, զաւակներ, 5 տարեկանից
սկսած մինչև խորը ծերութիւնը աշխատում էին դրամատէր վա-
ճառականի համար: Վերջինս մատակարարում էր նրանց հում
նիւթը, — զիցուք կտաւ, բուրդ, քաթան — և շնչին վարձատրու-
թեամբ ստանում էր բոլորովին պատրաստի արդիւնքներ, — զիցուք
շապիկ, գտակ, գուլպա, — որոնց նա ծախու էր հանում, ահազին
փող էր վաստակում: Ընթերցողն անկասկած նկատում է, որ տնայ-
նագործութեան մէջ արդէն լիակատար կերպով երևան է գալիս կա-
պիտալիստական կերպարանքը: Արդարև, մի կողմից ներկայանում է
մեզ փողատէրը, իր հում, անմշակ նիւթերով, միւս կողմից՝ ան-
ինքնուրոյն, վարձկան աշխատաւորը, որ ամբողջ կեանքի ընթաց-
քում մանկութիւնից մինչև զառամեալ հասակը պրոլետար է մնում:
Սռաջինը ղեկավարում է արդիւնաբերութիւնը, նրա ձեռքին է ոյժը,
իրաւունքը:

Հլու հնագանդութիւն, անընդհատ վիշտ ու տառապանքներ —
երկրորդի բաժինը:

Մենք տեսնում ենք, ինչպէս տարիների ընթացքում աւելի և
աւելի լայնանում է արդիւնաբերող ապրանքների արտահանու-
թիւնը, հասարակաց վաճառանոցը հետզհետէ ընդարձակ ծաւալ է
է բռնում: Մենք տեսնում ենք, ինչպէս աշխատաւոր գիւղացու ազ-
նիւ քրտինքը ծծելով՝ օրէցօր հարստանում է դրամատէր առևտրա-
կանը և հարստահարած պրոլետարի թշուառութիւնների վրայ հիմ-
նում է նա իր անձնական բարեկեցութիւնը:

Այս ինչ քաղաքներում փոքր առ փոքր կերպարանափոխում
էր համքարական կազմակերպութիւնը (Zunftverfassung): 18-դ
դարի վերջերում հրատարակած տէրութեան մի շարք հրովարտակ-
ների ղորութեամբ համքարական վարպետը զրկում է ինքնուրոյն-
նութիւնից: Նա այլ ևս իրաւունք չունի սահմանափակելու աշա-

կերտների թիւը. աբաղիւտ կառավարութիւնը հրամայում է նրան «յանուն արդիւնագործութեան պրոգրէսի» ոչնչացնել ամեն սահմանափակումն, վերացնել համբարական մոնոպոլը և ազատ մրցման ասպարէզ տալ, աւելացնել, անսահման դարձնել աշակերտների քանակութիւնը: Կանանց ևս թոյլ տալ աշակերտելու արհեստանոցներում:

Համբարների կազմակերպութեան նախկին հիմունքների քայքայումը ինքն ըստ ինքեան մեծ գրաւական էր կապիտալիստական «մանուֆակտուրա»-ի զարգացման: Մանր արդիւնաբերութիւնը տեղի տւեց խոշոր արդիւնաբերութեան: Մանուֆակտուրան հաւաքեց ցիրուցան եղած աշխատաւորներին, կենտրոնացրեց նրանց մի ահագին արհեստանոցում. աշխատանքի բաժանութեան սկզբունքի վրայ սկսեց մի տենդային գործունէութիւն: Բանւորը, աշխատում էր ըստ մեծի մասամբ օրավարձով, աշխատում էր գրեթէ միշտ մի և նոյն առարկայի վրայ, կատարելով միշտ մի և նոյն օպերացիան: Ցակաւին մեքենայ չլինելով, մանուֆակտուրան հիմնւած էր ամբողջապէս ձեռագործի վրայ:

Արդիւնաբերութիւնը արագ քայլերով առաջ էր դիմում: Կառավարութիւնը իր հովանաւորող դիրքով (protectioniste) աւելի էր նպաստում այդ առաջադիմութեան: Խոշոր ձեռնարկողներին նա միշտ օժանդակութիւն էր մատակարարում վտղով, աւտորիտով: Նա ինքն էր բերել տալիս արտասահմանից հմուտ վարպետներ (Meister), ուժեղ գործունեաց բանւորներ, նա ինքն էր ամեն ճիշդ թափում, որպէս զի աւելանայ երկրի նիւթական հարստութիւնը, որպէս զի ծաղկէր ինքուստրիան:

Տնտեսական կեանքի աստիճանաբար զարգացման հետ հասարակութեան մէջ զոյացան նոր դասակարգեր: Գիւղացիների մի խոշոր մասը, զուրկ ամեն ինքնուրոյնութիւնից, մասնւած էր ճորտատէրերի կամայականութիւնների: Միւս մասը, որ լաւագոյն պայմանների մէջ էր, տնայնագործութեան շնորհիւ ենթարկւած էր կապիտալիստ վաճառականների կեղեքումներին: Քաղաքներում դեռ գոյութիւն ունէր մանր, ինքնուրոյն արհեստաւորների դասակարգը: Իսկ նա, որ ամենքի վրայ իշխում էր և որի ձեռքում կենտրոնա-

ցած էին կապիտալն ու խոշոր արդիւնաբերութիւնները, դա ամենաբարձր դասն էր՝ այն է ազնւականութիւնը:

Ներկայ դարու սկիզբը նոր կեանք բերաւ Գերմանիայի գիւղական ժողովրդին: Ճորտատիրութիւնը վերացաւ, գիւղացին ազատ շունչ քաշեց: Եւ չեն ստիպում նրան աշխատել, մտրակել, այլ ևս դազանակի ոյժով նրան չէին բանեցնում: Ազատ է նա ձեռքով, ոտքով, նա ինքն է այժմ տնօրինում իր ոյժերը, իր ընդունակութիւնները: Կամ իր չնչին տնտեսութեամբ զբաղելով մի կերպ հայթայթում է օրական ապրուստը, կամ թէ ծայրացեղ դէպքում այդ տնտեսութիւնը «խարջելով»՝ կապիտալիստին ծախուէ բերում նա իր միանների ոյժը:

Վերը մենք բացատրեցինք, թէ ինչպէս ժամանակն առաջ ընթանալով, գիւղատնտեսութեան մէջ աւելի և աւելի զգալի էր դառնում կապիտալիստական բնաւորութիւնը: Մենք տեսանք նաեւ, որ նոյն կապիտալիստական բնաւորութիւնը աւելի խոշոր զծերով երևան էր գալիս ինդուստրիայի մէջ ևս, շնորհիւ տնայնագործութեան և մանուֆակտուրայի ներմուծութեան: Արդիւնաբերութեան այդ երկու ձևերը, երկուսն էլ ձեռագործի վրայ հիմնւած, արդէն հարթում էին ճանապարհը կապիտալի ապագայ կենտրոնացման համար:

Մինչ Գերմանիան կրիայի քայլերով էր ընթանում արդիւնաբերութեան գործի մէջ, Անգլիայում արդէն ահագին սրտգրէս էր արել խոշոր ինդուստրիան:

Մանելու մեքենան (Textilmaschine) աշխարհ գալով, յեղափոխել էր իրերի նախկին դրութիւնը և մեծ զարկ էր տւել արդիւնագործութեան զարգացման: Սաստիկ արագութեամբ և առատօրէն պատրաստւելով, արդիւնքները բնականաբար էժանացան, և այն աստիճան էժանացան որ միանգամայն աւելորդ դարձրին ձեռքով մանողների աշխատանքը (Handsprinnerei): Հասկանալի է, որ վերջիններն, իրանց չնչին ոյժերով, անկարող էին մրցում տանել մեքենայի հսկայական արդիւնաբերութեան հետ և ստիպւած էին յետ քաշուել իրանց նախկին գործունէութիւնից:

Մեքենայական արդիւնքների ծայրացեղ էժանացումը անհետեանք չմնաց և Գերմանիայի համար: Ձեռագործ արդիւնաբերութիւնը ընկաւ, ձեռքի աշխատանքն այլ ևս ըստ առաջնոցն չէր գնահատւում: Անգլիան այստեղ ևս տարածում էր անհամեմատ աւելի էժան գնով իւր ապրանքները: Բանւորները անել վիճակի մէջ էին. թողին տնայնագործութիւնը, պարսպ, յուսաբեկ շրջեցին անկիւնից անկիւն, հազարներով մեռան սովի ճարակից, մեռան, դառնագին անիծելով մեքենան և նրա աշխարհ գալու չարագուշակ օրը ¹⁾:

Անգլիական մրցումը ունեցաւ իւր ազդեցութիւնը քաթանի գործւածքի վրայ ևս (Weberei): Քաթանի գինը ընկաւ զարմանալի արագութեամբ, մաւանդ Սիլեզիայում: Այստեղ արդէն քառասնական թւականներին կարօտեալ բանւորների թիւը 120,000-ից անցնում էր, դեռ չհաշւած երեխաներին: 1845 թւականին մեծ խլրտում տեղի ունեցաւ Սիլեզիայի մի քանի գիւղերի բանւորների մէջ: Մայրացեղ յուսահատութեան մէջ ահագին խմբով ներս խուժեցին նրանք մի հարուստ վաճառականի խանութը և սկսեցին թալանել՝ ի վրէժ իրանց կրած հարստահարութիւնների: Միայն վառօդի և գնդակի օգնութեամբ կարելի եղաւ զսպել կատաղի յուզմունքը... ²⁾:

Մենք ասացինք, որ տնայնագործ բանւորը ստանում էր հում նիւթը մշակելու համար, որով կատարելապէս ենթարկւում էր վաճառականի ազատ տրամադրութեան: Խնդիրը նրանումն է, որ պատրաստի, մշակած արդիւնքները, յետ դարձնելով, բանւորը իսկոյն և եթ չէր ստանում իւր վարձատրութիւնը, այլ նրան խոստանում էին վարձատրել ապրանքը վաճառելուց յետոյ: Յաճախ պատահում էր, արդիւնքները «բազարում» գին չէին գնում, չէին վաճառւում: Եւ ահա մեր վաճառականը, ի տեղի դրամական վարձատրութեան, դարձնում էր ապրանքները նրանց արդիւնաբերող մշակներին. իսկ վերջիններս բնականաբար իսկի կարիք էլ չունէին այդ ապրանք-

¹⁾ Schmoller, Die Geschichte des deutschen Kleingewerbes.

²⁾ Bünning, Gesellschaftliche Zustände der civilisirten Welt.

ներին մէջ: Նոքա փողի էին ծարաւ, փող են սպասում վաճառականից, որպէս զի կարողանան դէթ կենսական ամենասահրաժեշտ պիտոյքները ձեռք բերել:

Գրութիւնը աւելի ևս դառնացաւ, երբ մի նոր հարստահարիչ էլեմենտ ևս մուտք գործեց արդիւնաբերական աշխարհի մէջ: Մի տեսակ «միջնորդներ» (faktor) հաստատուեցան բանւորի և վաճառականի մէջ տեղ: Վերջինս էլ ուղղակի, անմիջական յարաբերութիւններ չունէր տնայնադործի հետ. ամեն ինչ կատարւում էր Ֆակտորների միջոցով, որոնք մատակարարում էին անմշակ նիւթը և մշակած յետ էին ստանում վաճառականին հասցնելու համար: Այժմ հետևապէս միջնորդն է բանւորին պարապմունք տուողը, նա է նրա վիճակը տնօրինողը: Հասկանալի է, որ այդքան լայն իրաւունքներով նա ևս հարկ է համարում իւր կողմից շահագործել աշխատաւորին՝ և աւելի քսոմնելի, աւելի տմարդի կերպով:

Անդլիական մրցման հետեանք՝ ծանր աւերիչ ճգնաժամը մի կողմից, վաճառականների և նոցա միջնորդ Ֆակտորների անլուր հարստահարութիւնները միւս կողմից, — այդ տխուր, աննպաստ տնտեսական պայմանների ծալրացեղ ճնշման տակ հեծելով՝ միևնոյն ժամանակ զուրկ ամեն պատւարից և կազմակերպութիւնից, աշխատաւոր ընդհանրութիւնը արդէն յիսնական (50-ական) թւականներին մօտ ներկայացնում էր Գերմանիայում մի վերին աստիճանի անմխիթար, մի ողբալի կացութիւն:

(Շարունակելի)

Ս Ա Ս Ո Ւ Ն

(Ի մ' յիշատակարանից)

Ս Է Յ Լ Ա Ն Ի

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Քանի որ հաջողի պատմութիւնը, մանաւանդ վերջին դարերի ան-
լիշատակ, եղերական անցքերը հնախօս պատմաբանների խորին ուշա-
դրութեան տուարկալ են, հալի թէ օտարների ուշքն ու միտքն են զբաղեց-
նում, կարող է աշխատութիւնս մի փոքր լոյս տալ, նոցա հետաքրքրու-
թեան մի մասը լրացնել իւր ստուգ և հաւատարիմ ընաւորութեամբ:

Ո՛չ գովեստ և ո՛չ տարակոյս ունենալով՝ զժառանգ, հազար տեսակ
նիւթական և բարոյական զոհաբերութեամբ հաւաքւած, կազմւած գործիս
մասին, թաղնւած ճշմարտութիւնը մտահօրէն լոյս ընծայելու ներքին
գոհունակութեամբն եմ շատանում:

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

«Յրթամ Սասուն բերեմ թալան,
«Կալի եղներ բերեմ լըծկան,
«Կտրիճ Հաուն էնիմ խնդիր,
«Տնկլուղ մանցին Հաուն ճծիր...»

Աւանդութիւնից:

«Յետ նաւելոյ Քսեսութեալ ՚ի Հալս և զիսկելոյ ցամաքի, գնաց,
« ասէ, մի չորդոց նորա կոչեցեալն Սիմ ընդ արեմուսս հիւսիսոյ զիսեւ
« զերկիրն, և զիպեալ գաշտի միում փոքու առ երկայնանստիւ միտլ լե-
« րամբ, գետոց ընդ մէջ նորա անցանելով՝ ի կողմանս Ասորեստանի, գա-
« ղարէ առ գետովն երկլուսնեալ աւուրս և անուանէ լանուն իւր զլեաուն
« ՍԻՄ...»:

Խոր. Կօտ. Զ.

Տեսարան Սասնոյ,—ի բաց թողած պատմական ալ և ալ ապացոյցներ, Սասնոյ, Մշու հայ, քուրդ ժողովուրդն ալ աւանդութիւնն ըստ գրածքին պատմում են, ցոյց տալով Մշու արեւմտեան կողմի լեռնաշղթան, Մոկաց լեռինք, Սասնոյ սարերն, ասելով—ալս է Նովի-թու, Սիմին երկու ամսալ կապարանն, իսկ վրանի տեղը ալժմ գիւղ է Սէմա կամ Սէմալ անունով։ Մուշ քաղաքի անմիջապէս ետէն է բարձրանում հոգա-կաւոր Սիմը, Սասնոյ անդրանիկ լեռը, որ իբրև գաւառական սահմանա-քար որոշում է Մուշը, Նորա գողտրիկ լաւարձակ դաշտը իւր անվախ զաւակների լեռնոտ հայրենիքից։ Նորա գլուխը կանգնողը զմալում է չքեղ տեսարաններով, անկարող է գրիչը գծել և լեզուով ճշդիւ պատ-կերել աչքի տեսածը։

Արեւելեան կողմը, հորիզոնի հեռաւոր վեջերին մէջ, մէգով պլլւած է սգակիր Խնուսը, Պուլանդը, դէպի արեւելահայկա իւր-առէջի ձորով բարձ-րանում են Նիմրութ, Վրգուռ սարերը, իրանց ետև պահելով Վան ու Նորա ծովակը, միւս կողմը ս. Կարապետ Մշու պահապանը, կտրում են համաճումն դաշտը միւս գաւառներից, որի հարթ մակերևութի վերայ սփռւած են գեղեր, աւաններ Մեղտի և Նիրատ գետերի ափերում։

Բալց Սիմա արեւմտեան կողմը, վսեմ, պատկառելի է տեսարանը, ծովի լեռնացած ալիքների պէս օղակ-օղակ շարւած են հաղարաւոր վիթ-խարի լեռինք, որոց կոները հիւսում են մի հիւսնալի շարոց լաւնաճաւալ հորիզոնի խորքին մէջ, ումանց գլուխներն մերկ, ապառաժ, ումանք սեղա-ւէտ, ումանք անտառներով, պրակներով պսակադարձ շրջապատում են երկնից կուրծքը խրւած Անտօքը (Անտօն ըստ աւանդութեան), որ երբեմն Անտօն ճգնաւորի բնակավայր-ճգնարանն է եղած։ Գեղանի հարսի նման պճնադարդն Սասուն, ուր կը թաղեն Սանասար-Ատրամելէք արքայադանց բերդ-բնակավայրն Փաղքիկն, իսկ Սիմ հսկաչափան պարսպի նման մի ահաղին օղակով իւր ծոցն է ժողովում իւր հաղարաւոր զաւակները, Մշու ս. Կարապետից մինչև Բաղէշ ծաւալելով, մօտաւորապէս 24 ժամի ճանա-պարհ, կամ 150 վերստ...։

Ամբարն սոթազին օրերը, մենք շնչասպառ Մշու ընդարձակ դաշ-տից երբ հեռացանք և ելանք Սիմի կոնը, չանկարծ սկսեցին հնչել ալդ գողտր լեռանց գազաթներից սրտազով, անուշահոտ հողմիկներ, սոխակ-ների, տատրակների դալլալիկով, բալասանի, բիւրաւոր ծանօթ ու ան-ծանօթ ծաղիկների չափշտակելի բուրբուրով խառնւած... ջինջ ու պալճառ լեռանց մէջ կորչում են մարդու նաււածք... բացւում են հոգեկան աչերը, իսկոյն պատկերանում է մթամած անցեալը։

Չկարողացալ ծածկել իմ զմալումը, որովհետև չտեսալ Կովկասում, Խտալիստում, Տաճկաստանում մի ալտպիսի վսեմ պատկեր և դուրց տեսնե-լու էլ չեմ...։

Պատմեցի իմ տպաւորութիւնը, ահամալ լիչեցի ընկերներէս Սասնոյ անցեալը, մեծամեծ դէպքերը Սանասարից մինչև մեր օրաւ հերոսը, Գորպէն՝ որ առաջնորդում էր ինձ առիւծների հալոթները, իւր օրրանը, Գորպէն՝ որի անունը ծանօթ է Եւրոպային, կամ նորա 1878 թիւ դեսպաններին, ալ նաև ուր կամարականին իւր անվիհեր, վտաճ առաջարկով...

*
* *

Սասուն և նորա ղերքը Արդ՝ Սասուն գտնուում է Տորոսի բարձրադիրտակ շղթայում: Արեւելեան կողմից՝ Մշու դաշտ, արևմտեան-հիւսիսից՝ Տիգրանակերտ կամ Ամիգ, արեւելեան-հարաւից՝ Ալէւան, Բշերիկ, հարաւարևմտից՝ Բաղէշ նահանգներն են շրջապատում նրան:

Սասուն բաժանուում է մի քանի գաւառակներով:—Սասուն, Խոլթ, Խարզանք, Խիանք, Քաղարիք, Փանք, Կէնձ, Բշերիկ, Դաւալիկ, Շատախ, և ալն, որոց մէջ ալժմ կան 110—120 մեծ ու փոքր քրդական գիւղեր, 60 հալիական: Ուրիշ անասնաբուծ աղղերի պէս բնակւում են մի-մի վերստ միմեանցից հեռի, ալ իսկ պատճառաւ իւրաքանչիւր գիւղ բնուում է միջին թւով 30 քառակուսի վերստ կամ 5—10 սարեր ու հովիտներ, իբր արօտավայրեր իրանց բաղմաթիւ ոչխարներին:

Անձամբ բոլոր գաւառները չրջած չլինելով, աշխարհագրական հանգամանքը լաւ ուսումնասիրած չլինելով, չեմ էլ փորձում ուրիշ հեղինակներից օգտուելով պատկերել բովանդակ Սասունը: Հետեապէս՝ Շատախի, Դաւալիկի մասին միայն պիտի ասեմ մի քանի խօսք:

Շատախ առաջին գաւառն է կամ միացողն է Մշին: Արեւելքից՝ Մուշ, արևմուտքից՝ Դաւալիկ, հարաւից՝ քրդաբնակ Սասունը, հիւսիսից Խիանք գծում են նրա սահմանը ապառաժներով: Գլխաւոր գիւղերն են Կոփ, Իրիցանք, Գեղաշէն, Շուշնամերկ, Սիմա կամ Ալմալ, Շէնիկ, Գալէ-Կուզան, Տափկ, Ազբի, Հիթէն, որոց բոլոր բնակիչներն հալ են, միայն Տափ կալ մէջ կան 20 տուն քրդեր:

Այս գաւառակում՝ ամենանշանաւոր սարերն են՝ Սասուն, Անտօք, Կամք, Եւք, Տորոզ, Սիմ և ալն:

Իւրաքանչիւր հովտից կարկաշելով անցնում են առաւիկներ, միայն մի գետակ վազում է Գալէ-Կուզանից դէպի Անտօք, անտի Հիթէն, ոլորակելով ալ և ալ ձորերով միանում է մի ուրիշի և առնում է Կուու-գետ տնուը, որի ապառաժ ափին չինւած է համանուն գիւղը:

Երկիրն աւազուտ, ապառաժոտ, հարկւրաւոր լեռ ու ձորեր ունենալով, բացի Սիմից, միւսները չունին ալ և ալ բուսեր: Հարուստ են կաղնիներով, թփերով: Սարերի վրալ գտնուում են տեսակ-տեսակ քարացած ծովալին կենդանիներ, իբրև ապացոյց Տորոսի Սե-ծովի արգանդից վերաւորանալուն:

Ս. Առաքելոց վանքի վանահայր դեր. Յ. վ. Մուրադեան իր մօտ պահում է քարացած ձուկ խամսի կոչւած տեսակից, որ լինում է Աւ. ծովում և որ ալս աւուր Տրապիզոնցու ամենօրեալ կերակուրն է: Անտօրի կոնին վրալ գտալ մի քանի հատ խեցիներ և փոքրիկ Վահանաձուկ:

Սասնոյ սարերը հարուստ են հանքերով: Գալուրիկի երկաթի հանքը հռչակաւոր է. հալեր հանում են երկաթը և կոփում իրանց համար սուր, նիզակ, վահան և հրացան, վաճառում են Տիգրանակերտցուն, քրդին, Մշեցուն: Կան և մի քանի հովիտներ, ուր սակաւ են բոլոր, բայց՝ ծածկւում են սպիտակ բորակով, նրանից Սասնիկը ստանում է վառօդ, զտելով ու պատրաստելով:

*
* *

Թ. զ. զ. զ. զ. — Այս անուոր սարերի մէջ ապրող ժողովուրդը խիստ առողջ, կարճահասակ, թխադէմ, ճարպիկ, անվախ, չարքաշ լինելով՝ հալին տալիս է իր պարծանքը, առիւծասիրտ Սասնիկը: Անհամեմատ տարբերութիւն կալ սրանց և գաշտեցոց մէջ: Հին, խնկած քաղաքակրթութեան նախանձելի սկզբունքներ տակաւին հպատակեցնում են Տորոսի զաւակներին աշտեղ չկան և խարդախութիւն, չկան սարկութիւն և դաւաճանութիւն և խորամանկութիւն, բարոյական բառի փոխադրում և մոլորութիւն... աղատ լեռնակալը ապրում է և աղատ և պարկեշտ, բայց և ազէտ, մի խօսքով Սասնիկն բոլորովին տարբերում է ամեն տեսակէտով իր համարիւն հալերից:

Սակալն՝ չէ կարելի ալժամ ստուգիւ ասել թէ ինչ պատճառներով Սասնոյ ժողովրդին դարպացումը կարելի է երեք զգալի աստիճանների բաժանել: ա) Սասնոյ անմատչելի լեռներում, անդնդախոր ձորերում, աչքից փակելով ապրում են վալրենիներ, որ և ոչ իսկ հագնուել գիտեն, միայն սովի ժամանակ, երբ սարերը չեն տալիս խոտ, ծառերը միջոց ու տերեւ՝ պաշտնում են գիւղերում իբրեւ գաղան: բ) Կիսավալրենիներ՝ որ կոպիտ ձևով չալէ չապիկ հագած, դադանի կամ ալծի մորթով իրանց քամակը ծածկած՝ ապրում են իբրեւ աւաղակ մերձակալ գիւղերից գողանալով, կամ մի քանի ալծ ու ոչխար պահելով: գ) Ռամիկ՝ որ գիտեն պաշտել Աստուած, հագնուել քրդի նման, դիմագրաւել թշնամուն, ահա սօքտ են մեր քաջ Սասնեալք:

Առաջինք՝ լեռները, երկրորդները՝ Քաղարենց սահմանը, երրորդը Խոլթ, Բշերիկ, Շատախ և այլ տեղեր են բնակում:

*
* *

Տարադ. — Սասնոց հանդերձ տարբերում է արեմտեան թէ արեւելեան ալ և ալ ազգերի տարազից: Սակալն՝ եթէ իբրեւ հնախոյզ լուրջ

քննութեան առարկայ դարձնենք, մեր ունեցած թերի ծանօթութիւններով պիտի եղբակացնենք թէ դոցա հանդերձը բուն հավականն է:

Օկրոկոպիտի նկարագրած բրդէ քղամիտ ծիրանեզուն ոսկեթել զգեստը, փոխանակ ոսկի ադամանդակին շինգղների, կլապիտոն և գոլն զգոլն թելերով մետաքսով հիււսած, փոխանակ ոսկէ շղթաներից—լակինթ-հեր կախելու, նույնգունակ հասարակ կոճակներ ալօտը զարդարում են քաջ Սասնցու խէղէքին (թիկնոց) և ապան (վերարկու):

Խաչանիշ հիւսած մետաքսաթել խուրը, սև կամ գոլնզգոլն ապարուշով փաթած թևերը մինչև ուսը գրեթէ միշտ բաց են. նա հազնում է մի տեսակ շապիկ, անկար, երկար եռանկիւնի թևերով, որը նրան ծառաւում է իբրև զրպան, իսկ կուլի ժամանակ երկու թևերի ծայրերն իրար կապելով քաշ կը տալ վզիցը, կը բացւին քաջին թևերը իբրև կիսադէկ երկաթ, հոլանի կը խլէ վահանը, անվախ դուրս կը գալ կուլի գաշառ... Լալն վարդիկներ, վուշից հիւսած կոշիկներ ծածկում են մարմնի արտաքին մասերը...

Կլիները հագնում են աւելի լաւ. Նոքա սլափում են զլուխները շատ ապորոյներով՝ աչնալէս որ ձևանում է մեր քահանայականին նման մի թագ. դորա արտաքին մասը ծածկւած է լինում շատ հին ու նոր արծաթ դրամներով. նոցա զգեստն է՝ մանաւանդ ամառը, ծիրանի շապիկ, թևերը արականաց ոճով, օձիքը ասղնեգործերով զարդարած և գոցւած արծաթ շինջով: Նա երկաչն է լինում, բոպալի նման մինչև ոտները ծածկելով: Մէջքերը կապում են պարսիկ կամ հասարակ շալով, միայն հասակաւոր նաները կրում են ասեղնեգործ կարմիր մէզար (գոգնոց) և սպիտակ շապիկ: Չմոտանանք ասել թէ մանկամարդ հարսները իրանց գլխին ծածկում են սպիտակ կտաւէ քոզ, որ իջնում է մինչև ոտները:

*
* *

Ը ն տ ա ն ե կ ա ն կ ե ա ն ք.—Հալաստան խուժող ազգեր չեն կարողացել Սասնցու ընտանեկան կեանքի վերաջ ազդել: Սասնցին զերծ է մոնղոլների վաւաշտութիւնից, զերծ է տաճկական հարեմական սովորութիւններից, զերծ է լուսական խարդախ անբարոյականութիւնից: Սասնցու նահապետական ընտանիքը վարժ չէ բաժանելու գաղափարին, մի տան մէջ ապրում են մի և նոյն նախահօր հեռաւոր թոռնիկները. կան տներ որ բաղկանում են 70—80 հոգուց, դոքա կառավարում են տան առաջի ձեռով ամենաչն արդարութեամբ, առանց զրկանքի: Սասնցի հարսներ ամօթ են համարում և մեղք տան բաժանման պատճառը. ուստի պարկեշտ և աղնիւ հնազանդւում են տան-աիրուհուն:

Անհնար է Սասունցու ընտանեկան կեանքը, բարքը, սովորութիւն-

Ները գծել այս անձուկ գործի մէջ, ալդ ամենը ամփոփած եմ իմ «Ֆէ-
րիտէ» վէպի մէջ, որ կենդանի տիպերով, ստույգ իրողութիւններով ջո-
րինւած է Մուշ, Սասուն, Բաղէշ գաւառներն բազմակողմանի կերպով
պատկերելու: Հետեապէս, ընթերցողս կարող է Սասունն իրապէս ճանա-
չելու համար կարդալ «Ֆէրիտէն» ¹⁾:

(Շարունակելի)

¹⁾ Ալդ վէպը ալժամ դտնւում է մեզ մօտ:

ԱՆՅԵԱԼԻ ՅԻՇԱՏԱԿԸ

ԵՐՈՒԱՆԻ ՂԱԶԱՐԵԱՆԻ

Դիտէք թէ որքան խարուսիկ են լինում մարդու պատանեկան հասակի կախարդիչ երազները. ինչպիսի բարձր մտքեր, ինչպիսի ոսկեղոն պատկերներ ու տեսարաններ անդադար զրաւում, բոլբոքում, գրգռում են պատանու թարմ երևակաութիւնը. Ինչէր չի մտածում մարդը իր մասին — պատանեկան հասակում. — լինել և աչս, և աչն, — լինել չալտնի, լինել ճշանաւոր, բոլորի ուշադրութեան, բոլորի համակրութեան, չարզանքի, սիրով առարկալ դառնալ... Եւ որ մէկն ասեմ: Նալելով մարդու ժառանգական, բնածին լատիւթիւններին ու ձիրքերին — պատանեկան հասակում դրա համեմատ էլ լինում են նրա մտաւոր թռիչքները, նրա ցնորքները, նրա վարդապոյն երազները ապագայի մասին:

Մէկը մտածում է, որ ինքը ապագայում կը դառնալ մի նշանաւոր ղինւորական, մի երեւելի զօրավար, որ կը գնալ քաղաքներ ու երկիրներ կը նաւաճէ, որ ամեն տեղ մարդիկ կը հնազանդեն, կը խոնարհեն նրա առաջ, երկրպագութիւն կըտան նրա փառքին, նրա կարողութեանը, կը հիանան ու կը փառաբանեն նրա աշխարհահռչակ դործերը:

Միւսը երեւակաւում է, որ ինքը կը դառնալ երեւելի գրող, ճշանաւոր բանաստեղծ, վիպասան, մտածող, որ նա իր հեղինակութիւններով կը հարստացնէ իր մալրենի գրականութիւնը, որ նրա մասին գովեստներով ու հիացումներով լցւած կը լինեն դրքերը և լրագիրները, որ նա անմահ կը դառնալ, որ մեռնելուց լատոջ նրա երախտագէտ հայրենակիցները անշուշտ փառաւոր արձան կը կանդնցնեն նրա դերեղմանի վրալ...

Մի ուրիշը անդադար զրաւած է հարստանալու, մեծ կարողութիւն, մեծ նիւթական միջոցներ ձեռք բերելու մտքով: Նա իրան երևակաւում է փառաւոր պալատների, ոսկողոժ սենեակների, թաւիչների ու մէտաքսի մէջ, երեւակաւում է բազմաթիւ ծառաներ, շքեղ կառքեր, հանդիսաւոր ճաշկերութեան, մշտական ուրախութիւն, քէֆ, զւարճութիւն, երաժշտու-

թիւն և էլ հազար տեսակ վաւելքներ ու փառքեր ապագալում: Այդ պատանեկան մաքրի պատրանքները անշուշտ մեծ մասամբ չեն իրագործւում ապագալում. շատ անգամ նոյն խոսքն էլ, որ չիրագործւին էլ:

Բայց կան զէպքեր, երբ մարդ զրկւելով իր կեանքի պատանեկան ցնորքներից և չոյսերից՝ ամբողջ իր ապագալում չի կարող մոռանալ իր ալդ գեղեցիկ անցեալը, ամբողջ կեանքում երանի կը տալ աչն օրերին, երբ նա ապրում էր հաւատով, ապրում էր ոգևորւելով. երբ նրա ամբողջ էութիւնը չըջապատւած և լցւած էր մի տեսակ զաղափարական վսեմութիւնով: Թող ալդ զաղափարական վսեմութիւնը լինի անորոշ մետաֆիզիկական, թող նա մոլորութիւն համարւի հասակաւոր մարդու տեսակէտից՝ բայց դարձեալ նա չըջապատւած է մի տեսակ լուսաւոր օղակով, դարձեալ նա զարթնցնում է մեր մէջ մի ազնիւ, մաքուր, անսահման զրաւիչ փշողութիւն անցեալ կեանքում մտածած և զգացած ոսկի բոպէների մասին... Եւ իրաւ որ «ոսկի» էին աչն բոպէները: Սկսեալ 17-ից մինչև 20—22 տարեկան հասակը, երբ մեր գիտութիւնը և կեանքի փորձը միմիաչն գրքերից էինք քաղում, երբ մեր հոգեկան աշխարհը անչափ ազահութեամբ կլանում էր նշանաւոր գրքերի մէջ չաւտնած մտքերի ճշմարտութիւնների, զգացմունքների և պատկերների անվերջ պաշարը, երբ մենք գեռ ևս հեռու գտանւելով մեզ չըջապատող իրականութիւնից, միաչն տեսականապէս պատրաստւում էինք ալդ իրականութիւնը հասկատալու համար,—ալդ զաղափարի վերացականութեան չըջանում՝ մենք ապրում էինք իսկական կեանքով, ապրում էինք համոզմունքներէս, զգացմունքներէս ու զաւանու-թիւններէս համաձայն: Եւ որքան հեշտ էր աչն ժամանակ ապրելը, որքան քիչ դժւարութիւն էր ներկայացնում կեանքը՝ իր բոլոր բարդութիւններով, կոնձիւններով և հակասութիւններով: Ի՞նչ էր դրա պատճառը. —պատճառը աչն էր, որ մենք իսկապէս չէինք էլ ապրում աչն կեանքով, որի հետ ֆիզիկապէս կապւած էինք, մենք հոգեկան ոչ մի առնչութիւն, ոչ մի հաստատուն կապ չունէինք մեզ չըջապատող իրականութեան հետ, հեշտ էր ապրելը, որովհետև մենք աչն ժամանակ մեր կեանքը տեսնում էինք միաչն գրքեր կարդալու, ոգևորւելու և զաղափարական վիճաբանութիւն անելու մէջ, որովհետև մեր երջանկութիւնը, մեր հոգեկան բուականութիւնը կաշնում էր նրանում թէ՛ ինչպէս մենք կարդում և ոգևորւում էինք Բէլլինսկու, Դոբրոլլւբովի, Չերնիշևսկու, Պիտարեւի, Շելդուեովի, Նալբանդեանի, Արծրունու գրւածքներով, Տուրգենևի, Շպիլհագէնի և Բաֆֆիի վէպերով, Շչեդրինի գրած երգիծաբանական պատկերներով, Գլ. Ուսպենսկու ժողովրդական կեանքի հետազօտութիւններով. — սրանումն էր մեր կեանքը, մեր երջանկութիւնը, մեր փառասիրութեան և ինքնասիրութեան միակ ապաստանը: Գիրք կարդալը, և աչն էլ լաւ գիրք կարդալը, աչն ժամանակ մեր կարծիքով միակ լաւ բանն էր կեանքի մէջ, և մենք, երևակայեցք

ալդ միակ լաւ բանը ալդպիտի շտապողութեամբ և ազահաբար կատարում էինք... Եւ ինչպէս չկարդալինք մենք ալդ վերոյիշեալ հեղինակների զբուսածքները, քանի որ աշխտեղ մենք գտնում էինք ամեն բան. — ամեն հարցի, ամեն կասկածի և տարակուսանայ ամենալաւ պատասխանը: Թէ ի՞նչ էին սովորեցնում մեզ ալդ գրքերը, ալդ երեւի անմահ հեղինակները, — մէկ մէկ թւել, հաշուել ու դասաւորել՝ անհնարին է: Միտքս կասկած չկայ, որ մեր մտաւոր կեանքի լուսաւոր փարոսները դրանք էին. դրանք են մեզ ներշնչել և՛ աղնիւ ղդացմունք, և՛ բարձր գաղափար, և՛ հասարակական ճրգ՝ տունների, և՛ հաւատ դէպի ապագան, և իղէալ մարդկային կեանքի: Ահա ինչու վերոյիշեալ հեղինակների անունները աչքան մօտ են մեր սրտին, աչքան սիրելի են մեզ համար: Ալմի հաւատ լաւ հասկանում եմ՝ զիցուք որ Պիտարելը, կամ Շեղդունովը և կամ մեր Նալբանդեանը, Արծրունին ոչ մի նոր միտք չեն լաւտնել ամբողջ իրանց գրականական գործունէութեան ժամանակ, որ նրանց արծարծած և պաշտպանած գաղափարները շատ վաղուց արդէն քարոզւած և տարածւած են եղել եւրոպական մեծ գրողների հեղինակութեանց մէջ: Ալդ բանը գիտենալով՝ հանդերձ՝ եւ դարձեալ չեմ կարող իմ մէջ նազեցնել աչքս պատկառանքը և սէրը, որ եւ վաղուց սովոր եմ տածել դէպի Պիտարել, Դոբրոլիւբով, Նալբանդեան անունները, և ալդ նոյն պատկառանքը ու սէրը երբէք եւ չեմ ունեցել դէպի եւրոպական աւելի մեծ և աւելի բարձր հեղինակութիւնները: Սրա պատճառը աչքն է, որ ալդ իմ սրտին մօտիկ հեղինակները իմ առաջին ուսուցիչներն են եղել, նրանք զբաւել, կախարդել են իմ պատանեկան թարմ երեակալութիւնը և ղդացմունքները: Ալմի, կարդալով աւելի լուրջ և աւելի գիտնական հեղինակութիւններ, եւ լաճախ նկատում, ճանաչում եմ իմ պաշտելի հեղինակների արած սխալները, նրանց մտաւոր թուլութիւնը, միակողմանիութիւնը. — բայց նրանք դարձեալ մնում են իմ աչքում առաջնան բարձրութեան վրայ, դարձեալ իմ մէջ չի պակասում խորին և անկեղծ համակրութեան, սիրոյ ղգացմունքը՝ դէպի նրանց անունները:

Մեր պատանեկան չիչեալ «երանելի» հասակում, մեր ունեցած ընդհանուր գաղափարների և համոզմունքների մէջ՝ կար մի աներկբալի, կենդրոնական համոզմունք, որի շնորհիւ միայն կազդուրում, ամրանում և դասաւորում էին մեր միւս բոլոր գաղափարները, համոզմունքները, — մեր ամբողջ հոգեկան հարստութիւնը: Ալդ գլխաւոր, կենդրոնական համոզմունքն էր՝ մեր ունեցած հաւատը դէպի գիտութիւնը, դէպի բարձր ընդհանուր-մարդկային գաղափարները, դէպի մտաւոր զարգացումը: Մենք հաւատում էինք գաղափարի ամենակարող զօրութեանը... Եւ որովհետեւ գաղափարը մեզ համար ոչ թէ էր, գիտութիւնը և զարգացումը (լաւն ընդհանուր մարդկային, աղնիւ ղարգացումը) մեր համոզմունքով՝ միակ միջոցն էր կեանքի մէջ ապրելու, բարձրանալու և «խկական» մարդ դառ-

նալու,—մենք էլ ալդ հասակում՝ ամեն բան մուսացած՝ անդադար աշխատում էինք որքան կարելի է շատ մտքերի, դադարախառնների, գիտնական, գրականական թէօրիաների մեծ պաշար հաւաքել մեր գլխում, աշխատում էինք՝ ինչպէս աչն ժամանակ ընդունւած էր ասել՝ «պարզանալ», անվերջ «պարզանալ»... Ա՛խ, որքան միամիտ էինք մենք աչն ժամանակ։ Նւ ալ բոլոր մտաւոր բարոյական պաշարը մենք ժողովում էինք ոչ թէ մի որ և է գործադրութեան, մի որ և արտաքին երևացող նպատակի համար, ալ աչնպէս, ներքին, զուտ հոգեկան կատարելութեան համար։ Ձէ որ մեր նպատակն էր՝ պատրաստել մեղանից՝ զարգացած, կատարելագործւած անհատներ... Կատարեալ անհատի նշանակութիւնը աչնքան մեծ էր մեր աչքում, որ մենք իրականութեան մէջ չգտնելով մեր ուզած կատարեալ անհատը, ազահութեամբ դիմում էինք վիպասանութիւններին և նրանց մէջ դուրս բերած հերոսները դառնում էին մեր հետևողութեան, ընդօրինակութեան առարկալ։

Ո՛րքան խօսակցութիւնների, տաք վիճարանութիւնների նիւթ են տւել մեզ Տուրգինևի վէպերը. նրա Բաղարովը (Отцы и Дети), նրա Խոսարովը և Նէնան (Նախընթաց օրը), նրա Ռուդինը... Մենք ալդ մարդոց մասին խօսելիս, բոլորովին մոռանում էինք, որ դրանք վէպերի մէջ են միայն դուրս բերւած, և վերաբերւում էինք նրանց, որպէս դէպի կենդանի մարդոց. նրանց կարծիքները, շատ անգամ նրանց խօսքերը՝ սովորական վէճերի մէջ՝ իբրև վկայութիւն, առաջ էինք բերում։ Նւ թնչ ասել կուզէ, որ ալդ վիպական հերոսների ունեցած ամենաընտիր չտակութիւնները մենք աշխատում էինք իւրացնել, աշխատում էինք, որքան կարելի է նմանել նրանց։ Որքան հետևողներ ու երկրպագուներ է ունեցել մեր միջին Շպիլհագէնի Լէօն, Տուրգենևի Բաղարովը, Բաֆֆիի Ասլանը, Կարօն, Չերնիշևսկու Բախմէտովը, (Что делать?) Օմուկսկու Սւէտլովը (Парень с паромь) և ալն և ալն։ Նւ չպէտք է մոռանալ, որ ալդ բանում մենք դատարկ փառասիրութիւնից չէինք դրդւած. մեղանում ամեն ինչ անկեղծ էր, ամեն բան լուրջ էր, իդէալական էր։ Մենք անկեղծ համակրութիւն, չարգանք էինք տածում դէպի վերոյիշեալ գրականական տիպերը, և երեխայական հաւատով հաւատում էինք, որ մենք էլ կարող ենք նրանց պէս լինել։ Շատ ծանր է այս խոստովանութիւնը, բայց պէտք է անել դարձեալ, եթէ չենք ուզում, որ անցեալի չիշատակը ծածկւած մնալ անչալտութեան, անտրոշութեան քօղի տակ, եթէ ալդ գեղեցիկ անցեալը ուզում ենք պարզել, հասկանալի դարձնել մեզ, մեր ալթմեան գիտակցութեան և փորձերի հասակում։ Որպէս զի իմ միտքս պարզել թէ՛ ինչպէս մենք աշխատում էինք նմանել վէպերի մէջ կարգացած հերոսներին՝ ես կ'աշխատեմ մասնաւորել խօսքս օրինակներով։

Ռուսաց գրականութեան հետ ծանօթ մարդը անշուշտ ճանաչում է.

Տուրգենևեի հերոս Բազարովին՝ 60-ական թվականների ռուս մամուլը համարեա լիքն է ալդ հերոսի վերաբերութեամբ գրած լուրածոներով։ Եւ ալդ բացատրում է նրանով, որ Отацы и Дѣти վէպը և նրա մէջ զուրս բերած տիպերը—Բազարովը, գլխաւորապէս մի ամբողջ պատմական մոմէնտ են ներկայացնում՝ գեղարեստական ձեով արտապատկած։ Բազարովը ներկայացուցիչ է 60-ական թվականների ռուս ինտելիգենտ երիտասարդութեան։ Ալդ ալն երիտասարդութիւնն է, որ Ռուսաստանում առաջացաւ ճորտերի ազատութեան և դրա հետ կապած մի շարք բեֆորմների ժամանակի ճորտալին Ռուսաստանը չէր ընդունում մարդկային անհատի ազատութիւնը և մարդու բարոյական նշանակութիւնը ոչնչացրել էր, անելով նրան հլու հպատակ կալածատիրոջ կամապահանութեան։ Մարդկային անհատները, ճորտալին օրէնքների ժամանակ՝ հաւասար իրաւունքների, ապրելու, զարգանալու հաւասար լաւակնութիւններ չունէին Ռուսաստանում։ Անհատը ալն չափով կարող էր լառաջադիմել դէպի իր կեանքի երջանկութիւնը, որչափով որ նրան հրամաւում էր վերելից, որչափ որ կամենում էին նրա իշխողները և տէրերը... Հրաման և հպատակութիւն, կամապահանութիւն և կորավզութիւն—ահա ճորտալին Ռուսաստանում տիրող հասարակական բարք ու վարքը։ Ճորտերի ազատութեան ժամանակ՝ Ռուսաստանում բոլորովին նոր քամի փչեց։ Ամբողջ կառավարչական մարմինը, բարձրագոյն Պետի կամքով՝ պաշտօնապէս ընդունեց, որ ճորտերը նոյն իրաւունքները պիտի վալելեն տէրութեան մէջ, ինչ որ վալելում են իշխող կալածատէրերը։

Ալդ հաւասարութեան գաղափարը շտտով ահագին իրարանցում առաջացրեց կեանքի մէջ և ունեցաւ դործնական հետեանքներ, երիտասարդութիւնը, որպէս հասարակութեան ամենադիւրագագ մասը, ամենից լաւ ըմբռնեց իր ժամանակի ոգին և ճորտալին հպատակութեան, ստորութեան զգացմունքի հակառակ՝ սկսեց զարգացնել իր մէջ անհատի ազատութեան, անկախութեան ոգին։ Եւ ալդ նոր ձգտումը,—անհատի մարդկային իրաւունքները բարձրացնելու, սրբագործելու ալդ ուժեղ ցանկութիւնը՝ որպէս մի բողոք հնութեան, ճորտալին իրաւունքների դէմ՝ ունեցաւ իր մոլեռանդ վարդապետները և հետևողները։ Ահա ալդ մոլեռանդներից մէկն է Տուրգենևեի Отацы и Дѣти վիպասանութեան հերոս Բազարովը։ Թէ համոզմունքների ամբողջեան և թէ ինքնուրոշութեան ոգու կողմից՝ Բազարովը խիստ որ մոլեռանդ է։ Որպէս մեծ վերանորոգութիւնների ժամանակի մարդ՝ Բազարովը խիստ քննութեան է ենթարկում ռուսաց կեանքի անցիւղը իր բոլոր սովորութիւններով ու տրադիցիայով։ Եւ ալդ բանի մէջ,—կեանքի վեասակար պալմանները քննութեան ենթարկելու և ծաղրելու մէջ՝—Բազարովը կատարեալ վիրտուօզութեան է հասել, նրա քննող ու վերլուծող խելքը, նրա անլողղող դնաւորութիւնը,

գաղափարների վերին աստիճան պարզութիւնը, որ չի թուլ տալիս նրան կասկածելու իր ոչ մի կարծիքի մէջ անգամ,—Բաղարովին տալիս են մի աջնալիսի հոգեկան ուժ, որով նա կատարեալ հեղինակութիւն է ստանում իր շրջապատող երիտասարդների աչքում. նրա վերին աստիճանի լանդշտութիւնը, երբ հարցը գալիս է իր գաղափարների պաշտպանելուն, նրա անստիպողական, համարձակ վարչողութիւնը մարդոց հետ, ինչ պաշտօնի և դիրքի տէր էլ որ լինէին այդ մարդիկ, նրա չափազանց անկեղծութիւնը, պարզ և հասարակ սովորութիւնները—սոքա աջնալիսի չափութիւններն են, որոնցով չի կարող չգրաւել մարդ, և աչն էլ պատանեկան հասակում: Աւ իրաւ, Բաղարովը ունեցաւ ահագին թւով հետևողներ ուստ երիտասարդութեան մէջ, և այդ շարժումը լաւտնի է ուստաց գրականութեանը՝ «Բաղարովչիւն» անունով: Այժմ ոչ աչն չափով, ինչպէս Ռուսաստանում, միաչն էութիւնով և հետեանքներով ոչ պակաս ընդունելութիւն գտաւ Բաղարովը և մեր հալ երիտասարդներին մէջ, մեր պատանեկան հասակում: Մենք ոչ միաչն կարողում, ուսումնասիրում էինք Բաղարովի կեանքը, նրա աշխարհայեցողութիւնները, ալ և ամեն բանում աշխատում էինք նմանել նրան, աշխատում էինք լինել նրա պէս գրական, անկախ և համարձակ, աշխատում էինք իւրացնել մեղ աչն տեսակէտը, ինչ որ պաշտպանում էր Բաղարովը,—նալի կեանքի և իրերի վրալ նրա աչքերով: Շատ քիչ է պատահում վիպական մի գրածքի ալիսի ծառալութիւն անել ընթերցող հասարակութեանը, ինչպէս Տուրգենևի լիչեալ վէպը, իսկ վիպական հերոսների մէջ Բաղարովը կարող է անմահ համարուել, Մեր գրականութեան մէջ նուալէս կան թեթի փորձեր՝ նոր մարդիկ, նոր ձգտումներ և նոր աշխարհայեցողութիւն գուրս բերել վիպասանութեան ձեւով: Բալց ալի փորձերը, բացի Բաֆֆիի «Ալիքերից» միշտ մնացել են աննշմարելի և ոչ Բաֆֆիի Մատիսեանը (Ոսկի աքաղաղ), ոչ էլ Սուրդուկեանի Միքաէլը (Էլի մէկ գոհ) չեն կարող բոլորովին համեմատուել Տուրգենևի հերոսի հետ: Աչն է իսկական պատճառը, որ մենք, հալ պատանիներս և երիտասարդներս, աչնքան աղահուլեամբ կարողում էինք ուստաց գրականութեան նշանաւոր ստեղծագործութիւնները:

(Շարունակել.)

Գ Ր Ա Խ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, վարդապետ, Մխիթար. ուխտից. — Ազաթանգեղոս և իւր բազմամեայ գաղտնիքն: Վենետիկ, 1890 թ..

Յօդաժողիւրս ուրախութեամբ խօսում է ալսօր մի քննադատական աշխատութեան մասին, որը գրած է գերմանական պատմական-քննադատական մեթոդով և ըստ իւր արժանեաց և արդեանց առաջին գիտնական աշխատութեանց հետ մրցել կարող է: «Ազաթանգեղոս և իւր բազմամեայ գաղտնիքն» մեծածալն վերնագիրն ոչ միայն ոչ մի չափազանցութիւն չէ պարունակում, այլ և շատ համեստ է ալն արդեաց համար, որ արժանապատիւ հեղինակը ցոյց է տալիս իւր հետազօտութեան մէջ, որովհետեւ նա, չշատանալով միայն Ազաթանգեղոսի պատմական գրքի հետազօտութեամբ, իւր աշխատանքի ընթացքում դէպքից օգուտ քաղելով, արծարծում և մեծաւ մասամբ լաջող կերպով վճռում է բազմաթիւ կողմնակի հարցեր, մեկնում է հալոյ պատմութիւնից և գրականութիւնից շատ մութ տեղեր: Ալսպէս նա, գլ. դ. եր. 25-38 խօսելով Ազաթանգեղոսի աւանդութեան մասին որը նա տալիս է Հալաստա-

նի քաղաքական կացութեան մասին խօսքով Մեծի մահից չետու, ըստ արտաքին պատմագիրների մեղ տալիս է Հալաստանի 100-ամեայ քաղաքական կացութեան ճիշդ նկարագիրը (195—297): Գլ. ե. երես 38—54 նա խօսելով Ազաթանգեղոսի «Խոր վիրապին» վերաբերեալ տւած տեղեկութեանց մասին, մեծ կորովով մեկնաբանում է, թէ ինչ էր «Խոր վիրապը», ուր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ 15 տարի ապրեց: Գլխ. ժ. երես 119—157 խօսելով Ազաթանգեղոսի հալոյ հեթանոսական կրօնի վրալ տւած տեղեկութեանց մասին, նա մեղ ալո հարցին վերաբերեալ մի ալնպիսի հիմնաւոր և հետաքրքիր լօղւած է ընծալում, որը մինչև ալսօր երեացածներից ոչ մէկից չետ չէ մնում: Գլ. ժա. երես 157—203 խօսելով ալն Նախարարների մասին, որոնք Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչին Ահսարիա ուղեկցեցին ձեռնադրութեան համար, նա պարզաբանում է լաջողութեամբ ալն ժամանակալ Հալաստանի նահան-

գական բաժանման հարցը: Ընթերթողը կը գտնէ և ալ շատ կողմնակի խնդիրներ, որոնք գովելի կերպով հետազոտած և մեկնած են:

Հեղինակը քաջ ծանօթ է իւր առարկային վերաբերեալ բոլոր աղբիւրները և բոլոր երկասիրութեանց հետ. նրա գիտնական պաշարը շատ ընդարձակ է, հազիւ գտնուի մի աղբիւր կամ աշխատասիրութիւն, որ ժրջան հեղինակի սուր աչքից անտես մնացած լինի: Այստեղ ընթերցողը չիւսած է գտնում բազմաթիւ աղբիւրներ և աշխատութիւններ հին և նոր լեզուներով՝ պատմութեան, դրականութեան, աշխարհագրութեան, զրամագիտութեան, աստածաբանութեան վերաբերեալ: Հալը Սարգիսեանը իւր քննադատական հարցերի լաշող լուծման համար մինչև անգամ զիմում է *Les Mille et un jours* գրքին (եր. 72) և անշուշտ *Les Mille et une nuits*-ից ևս օրինակ բերած կը լինէր, եթէ ալ կարենոր համարէր:

2. Սարգիսեանը իրեն նպատակ է դրել, Ագաթանդեղոսի բազմակրնձիւ խնդիրը լուծել: Ինչպէս լաւտնի է, Ագաթանդեղոսը համարում է մի ամենաերանելի Տրդատ արք չի քարտուղարը, որը նորա հրամանով հալոց դարձն ի քրիստոնէութիւն գրել է: Դեռ ևս մեր պատմութեան հալը, հալը Միքայէլ Չամչեան, իւր «Հալոց պատմութեան» մէջ հատ. ա. եր. 385 համարում է Ագաթանդեղոսին «ակնատես վկայ»: Իսկ հալը Սարգիսեանը ցոյց է տալիս, որ ոչ միայն Ագաթանդեղոսն իւր պատմած զէպքերին ականատես չէ եղել,

ալ որ նա բնաւ չէ ապրել, որ մեր ձեռքը հասած աւթմեան «Ագաթանդեղալ պատմութիւնը» լառաջացել է աւելի ուշ ալ և ալ աղբիւրներէց: Եւ իրաւ, միայն մարմնացեալ անշարժութիւնը, հալը Սարգիսեանի քննադատութեան ընթերցումից չետու, կը մնալ իւր հին կարծիքին: Հալը Սարգիսեանը կարծեցեալ Ագաթանդեղոսի գոլութեանը ալսպիսի մահաբեր հարւած է տւել, որ մարդը հետազոտութեան ընթերցումից չետու ստիպւած է Նրեմիալի խօսքերը կրկնել. «Ի զուր լաճախեցեր զբժշկութիւն քո և օգուտ չիք ուստեք թեզ, կուտգ դուստր Եգիպտոսի, լուան զգովք քո ազգք և աղաղակաւ քով լի եղև երկիր» (Նրեմ. խզ. 11—12): Հալը Սարգիսեանը ալս ապացուցանում է նախ համեմատական քննութեամբ: Նա Ագաթանդեղոսի աւանդութիւններն համեմատելով արտաքին պատմագիրների աւանդութեանց հետ, գտնում է, որ նոքա միմեանց զխոովն հակասում են, հետեապէս նոցանից մինը կամ միւրը ուղիղ կարող է լինել: Բայց որովհետև արտաքին պատմագիրների աւանդութեանց ուղիղ և անկասկածելի պատմական զէպքեր են, հաստատւած նաև դրամներով, ուստի Ագաթանդեղոսի աւանդութեանը «ոմանք ըստ կամս հերիւրեալ են, և աւելի չեղաւրջւած, ըստ ժողովրդական վիպաց և զրուցաց հալոց. իսկ ընդհանուրին ընթացքը հակառակ է արտաքին պատմագրութեան չունաց և հոռմալեցւոց» (եր. 38): Նրկրորդ, նա քննելով Ագաթանդեղոսի մի քանի ալս աւանդութիւնները, գտնում է,

որ նոքա & priori անկարելի, նոյն իսկ անմիա բաներ են: Եւ սոցանից արժանապատիւ հեղինակը ամենալն իրաւամբ եզրակացնում է, որ Ագաթանգեղոսն ոչ ակնհատեա պատմագիր է և ոչ էլ նրա աւանդութիւնները հարադատ պատմագրութեան չարգ ունին (եր. 31 և 84): Համառօտեմք աւստեղ հայր Սարգիսեանի առարկութիւնները:

Երես 30 հայր Սարգիսեանը զրտնում է հետեւեալ ժամանակագրական սխալները.

ա) Ագաթանգեղոսն ասում է, որ Խոսրով Մեծն մեռել է 10—12 տարի Արտաշրի զահակալութիւնից չետոյ (ալսինքն 236—238 թւականին). և մինեղն ժամանակ պատմում է թէ նա թագաւորել է մինչև 260 թւականը: Սակաւն ալդ անկարելի բան է:

բ) Ագաթանգեղոսը պատմում է, Խոսրով Մեծն Հռովմայեցոց Փիլիպպոս կալսեր (244—249) օգնութեամբ վերջիշեալ Արտաշրի ղէմ (226—241) պատերազմներ է մղել, որը նոյնպէս անկարելի է:

գ) Ագաթանգեղոսն աւանդում է, որ Արտաշիրը Խոսրովի մահից չետոյ, որ տեղի ունեցաւ 236 թւականին, 26 տարի առանց ընդհատութեան, ալսինքն մինչև 262 թւականը, տիրել է Հայաստանին: Այս ևս անկարելի է, որովհետեւ Արտաշիրը արդէն 241-ին մեռած էր:

դ) Ագաթանգեղոս պատմում է, որ Տրդատը Խոսրովի մահից չետոյ (+236) Հռովմ աղատելով, սնաւ և ուսաւ Լիկինիոս կոմսի մօտ: Սակաւն ալս անկար բաւելի ն է, որովհետեւ

Լիկինիոսը Տրդատից շատ կրտսերէ. նա 263 թւականին ուր ուրեմն գեղջուկ ծնողներից ծնաւ:

ե) Ագաթանգեղոս պատմում է, որ Տրդատ 286 թւականին Հալատան վերադառնալով, իսկոյն և եթ Շապուհ Ա. (241—272) հետ չարաչար պատերազմներ սղեց, որը նոյնպէս անկարելի բան է, որովհետեւ Շապուհ Ա. 272 թւականին արդէն մեռած էր, իսկ Շապուհ Բ. թագաւորեց 309 թւականին:

զ) Քրիստոնէութիւնը ընդունող Տրդատը կոչւում է ոչ թէ Տրդատ Ա., ինչպէս սխալմամբ աւանդում է Ագաթանգեղոսն, ալ Տրդատ Գ. (եր. 37): Տրդատ Ա. ապրել է Ներոն կալսեր ժամանակ, իսկ Տրդատ Բ.-ը Տրդատ Գ.-ի պապն է (երես 33): «Իբրեւ զսէզն Տրդատ, որ սիգալովն աւերեաց զթումբ գետոց, և ցամաքեցոյց իսկ ի սիգալն իւրում զգործանս ծովուց» ժողովրդական երգը պատկանում է Տրդատ Ա.-ին և ոչ թէ Տրդատ Գ.-ին, ինչպէս Ագաթանգեղոս սխալմամբ պատմում է (երես 45):

է) Խոսրով Մեծի տառնամեայ պատերազմները (228—237) և չաղթութիւնները Արտաշրի ղէմ միանդամաւն հակառակ են արտաքին պատմագրութեանց, ուստի և արդիւնք «աղղալին սնապարծութեանց» (երես 26):

ը) Հակապատմական են նաեւ Տրդատ Գ.-ի մասին աւանդւածները, ալսինքն նրա կարծեցեալ պատերազմները և չաղթութիւնները Շապուհ պարսից թագաւորի ղէմ: Հռոմայեցոց կալսեր Ղիոկղետիանոսի և

պարսից թագաւոր Ներսէ՛նի մէջ պատերազմ ծագելով, Գիովղետիանոսի զօրավար Վազերիտը չաղթելով պարսից, Մծբին քաղաքում 297 թւականին 40 ամառ դաշն է կապում պարսից հետ, որի պայմաններին մինն էլ ալն էր, որ Ներսէ՛նը հաջոց թագաւորութեան անկախութիւնը ճանաչում է, և ալսպիսով Տրդատ Վ. հռովմայեցոց օգնութեամբ 297 թւականին հաստատում է՝ չաթռւ կործանեալ կտմ լաւ ևս լքեալ և բաժանեալ թագաւորութեան Արշակունեաց» (Էր. 36): Եւ որովհետեւ ալս դաշն մինչև 337 թւականը ըստ ծանրակշիռ պատմագիրների անխախտ պահպանւել է, ուստի «եթէ իւրօք ևս ուղէր հսկապաշտը Տրդատ՝ չէր կարող «զամենալն ժամանակս իւրոյ թագաւորութեան աւերել, քանզեւ զերկիրն պարսից թագաւորութեան» (Աղաթանգեղոս Էրես 49) առանց 40-ամառ դաշին դրժելու» (Էր. 36): Շինծու են նաև Տրդատալ ահեղ պատերազմները լետ ընդունելով զքրիստոնէութիւն և հակառակ Փաւստոսի ասածին, որը դպր. գ. գլ. 15 աւանդում է, թէ Տրդատը քրիստոնէութիւնը ընդունելուց լետով խաղաղ կառավարութիւն ունեցաւ:

Թ) Աղաթանգեղոսը Տրդատի պատուհասելն պատմելով՝ ասում է. «Կնճղակեալ ստիւք և ձեռօք, կնճթաւն գոճանաց, մեծամեծ ժանեօք և խոզանաստե մորթով... բոխոհելով փրփրացեալ, զիզեալ զկնճթակերպ երեսօքն...» Տրդատի կարծեցեալ քարտուղարը լետով պատմելով Գրիգորի վաթսնօրեալ քարողութիւնը, նորան դարձեալ խոզակերպ է հան-

դէս բերում ասելով. «Կսկ թագաւորն Տրդատ դեռ ևս չալնժամ էր չամենալն կերպարանս խոզի՝ բացի մարդկապէսն խօսելուն»: Արդ ալս անմիտ և անտեղի, ալս, մինչև անգամ չանդուզն հէքթաթները մինչև հիմալ բանասէրները մեկնում էին ալն պէս, իբր թէ Աղաթանգեղոսի խօսքերը բառացի չալտք է հասկանալ, որ Տրդատը իսկապէս խող չէ դարձել և ալն: Սակալն մի ալսպիսի բացատրութիւն պարզ ինքնախաբէութիւն է, որովհետեւ հասկացողի համար շատ պարզ է, թէ Ա. Տրդատի կարծեցեալ քարտուղարը կամ լաւ ևս ասել՝ ալն կոպիտ և տգէտ զըրչակը, որ ծածկած է Աղաթանգեղոս անւան վարագործի տակ, Տրդատի մասին խնչ է ուղում ասել: Ուստի հալր Սարգիսեանը ալս տեսակ բացատրութեանց չէ դիմում, ալ Էր. 84 Աղաթանգեղոսի վերալիշեալ վկայութիւնը մէջ բերելով, արդարացի զայրովթով բացականում է. «Ներէ ալս ակամալ բացատրութեան, ով երանելիդ ի թագաւորս» և Էր. 84. «Բաբէ դարձադարձ անպարմարութեանց, չորում կը ներկայացնէ կենսագիրն զիմապատկեր իմն ճշմարտութեան՝ ընդ ստութեան, հնարաւորին ընդ անհնարութեան, ծաղու և նշաւանաց ընդ կարեկցութեան»: Եւ իրաւ, որ բանական մարդը, որ առողջ դատողութեան տէր է, կարող է մի ալսպիսի անմիտ հրաշքի հաւատ ընծալել, մի հրաշքի, որի նմանը սուրբ Գրքում իդուր կը լինէր որոնել: Որովհետեւ ալնտեղ Ղովտի կինն քար դառնալով կորցնում է նաև իւր բանականութիւնը և խօ-

սելու ընդունակութիւնը, իսկ աչտեղ Տրդատը խող դառնալով, պահպանում է բանականութիւնը և խօսելու կարողութիւնը: «Ազաթանգեղտը» աչս նկարագրութիւնը տալով, անշուշտ ուզում է Ս. Գրիգորի ամենակարողութիւնը յոյց տալ, բալց աւաղ, որ նա աչս աստիճանի նւաստացրել և ստորացրել է հալոց արքային, որին միակ վերագրելի է քրիստոնէութեան ընդդիմումն և տարածումն Հայաստանում, որի վիշատակը ամեն մի հալու համար նույնպէս սուրբ և նւիրական է, որչափ Ս. Գրիգորինը:

Ժ) Ականատես պատմադրի գըրջից չէ կարող ծագած լինել նաև «Խոր վիրապի» նկարագիրը. «Խոր, ղժնդակ, դառնաշունչ, վասն կարակում տղմին, օձախառն բնակութեան: Վասն չարագործաց իսկ էր չինեալ զաչն տեղին և ի սպանումն մահապարտաց ամենաչն հալոց»: Աչստեղ հալը Սարգիսեանը իրաւամբ հարցնում է. «Յիրաւի, եթէ բովանդակ Հայաստանի մահապարտներն աչդտեղ կը ձգէին, լընթացս հագետասան ամաց՝ ինչպէս Ս. Գրիգոր չծածկեցաւ աչդ բաղմաթիւ դիականց ներքե, կամ աչդ հորը ինչպէս չլցեցաւ նոցա դիակօք, առ որ ամիս մի միաչն բաւական էր» (երես 52): Յետոյ փոքր ինչ ներքե հալը Սարգիսեանը, ինչպէս ասացինք, շատ լաւ նկատում է, որ խոր վիրապն ոչ աչ ինչ է եղած, եթէ ոչ մի ղժնդակ բանտ, նման Անլուշ և Մամուրեան բանտերին:

Ազաթանգեղտի գրքից ուրիշ շատ օրինակներ ևս հալը Սարգիսեանը առաջ է բերում, որոնք ա-

ռասպելի դրոշմ են կրում. զորօրինակ Տրդատ, որին Գրիգոր երկար ժամանակ ծառայել էր, երբ վերջինս հրաժարում է Անահտի արձանին երախտեաց շնորհակալիք մատուցանելու, աչն ժամանակ առաջին անգամ ճանաչում է, որ Գրիգոր քրիստոնեալ է (երես 40): Տրդատը եօթն օր անընդհատ տանջում է Գրիգորին, նա օդի մէջ կախած խօսում է և նշանագրերը դրում են. սակաչն մեղ ոչինչ չէ աւանդում Տրդատի կարծեցեալ քարտուղարը, թէ Գրիգոր ինչ է խօսել: «Մթթէ աչդ եօթն առուրց մէջ, ոչ մի արքունական բանակցութիւն... չպատահեցաւ» (եր. 41): Ազաթանգեղտի աւանդութիւնը, թէ Գրիգոր Դիցաւանում եօթն օրաւ մէջ «չարքունական բանակէ անտի՝ մկրտեաց ընդ աչր և ընդ կին և ընդ մանկտի աւելի քան զչորեքսարլւր բիւր» ալսինքն 4,000,000, չափազանցութիւն է (եր. 208): Աչքան և աւելի ապացոյցներից չետոյ, որ հ. Սարգիսեանը բերում է Ազաթանգեղտի անդրութեան համար, նա եր. 264 վերջապէս ուշադրութիւն է դարձնում աչն հանգամանքի վերալ, որ Ազաթանգեղալ գիրքը առ նւազն 103 տարաւ պատմութիւն է պարունակում (222—325), և որովհետեւ կարծեցեալ Ազաթանգեղտը աչքան ղէպքերի ականատես լինել չէր կարող, ուստի նորա վկայութիւնը իւր մասին, թէ «Ո՛չ եթէ ի հին համբաւուց տեղեկացեալ և մատենագրեալ զաչս կարգեցաք, աչլ որոց մեղէն իսկ ականատես կերպարանացն և առնթերակալ գործոչն և լսողք

շնորհապատում վարդապետութեան և նոցին արքանեակք ըստ աւետարանական հրամանացն» կեղծ է և անհարազատ:

Սորանից չետոյ արդէն նա անցնում է մի ալ կէտի, աչն է ցոյց տալ թէ Էրբ և Խնչ աղբիւրներից Ագաթանգեղոսի ալժմեան պատմագրական գիրքը առաջացել է: Այս նոր հարցերի մասին մենք երկար խօսել չենք կարող, չկամենալով մեր լօգաձը շատ երկարացնել: Հաշի Սարգիսեանը Ագաթանգեղոսի ալժմեան պատմական գիրքը չառաջացած է համարում չորս աղբիւրներից, որոնք են ա. Պատմութիւն կամ Կենսագրութիւն Գրիգորի, բ. Պատմութիւն Մեծին Խոսրովու և Տրդատայ, գ. Վկալութիւն սրբոց Հռիփսիմեանց, դ. Հատուկոր հատւածք խմբագրի գրոցս (Եր. 265): Սակայն հաշի Սարգիսեանի աչս ենթադրութիւնը համոզիչ փաստեր չունի իւր համար, Ագաթանգեղոսի գիրքը կարող է նաև ալ, աւելի կամ պակաս հեղինակութիւններից չառաջագալած լինել:

Հաշի Սարգիսեանի քննադատութեան արժանիքը միանգամայն խոստովանելով, ինչպէս և հարկը պահանջում է, մենք չիմալ ցանկանում ենք նորա մի քանի թերութեանց վրայ ուշադրութիւն դարձնել: Ինչպէս ամեն մի գիտնական, աչնպէս էլ պատմաբանը ունի մի սահման, որին նա հասնելով, կանգ պէտք է առնէ և ցաւօք սրտի բացականչէ. Non liquet! — ալիս հնար չկալ առաջ գնալու: Ահա աչս սահմանը կարծես թէ հաշի Սարգիսեանը ճանաչում

չլինի, նա ցանկանում է և աչնպիսի հարցերի լուծում տալ, որոնք պատմական լիշատակարանների բացակալութեան պատճառով դեռ ևս անլուծանելի են: Աչնպէս հաշի Սարգիսեանը Զ. զլխում գրում է. «Վկալութիւն Հռիփսիմեանց և նորա գաղտնիքը»: Կարողում է ընթերցողն աչս զլուխը մինչև վերջը, աչն ժամանակ նա տեսնում է, որ հաշի Սարգիսեանի փորձը Նապոլէոնի եղիպտական արշաւանքից էլ արկածախնդրական է: Թող լսէ ընթերցողը և տեսնէ, Հաշի Սարգիսեանը իրան նպատակ է դրել ցոյց տալ, որ Վալանէն ոչ ալ ոք է, և թէ ոչ Դիոկղետիանոսի ամուսին Պրիսկան, իսկ Հռիփսիմէն սրա դուստրը՝ Վալերիան (Եր. 70): Անունների տարբերութիւնը ալտեղ հաշի Սարգիսեանի համար նշանակութիւն չունի, նա ուղղակի ասում է, որ «Հռիփսիմէ անունն անպատկ կերպով է գործածւած, աչսինքն, ընկեցեալ, չաչտ է թէ ի ծիրանալառ տիկնութենէ անտի» (Եր. 72): Հաշի Սարգիսեանը Հռիփսիմեանց գալուստն ի Հաչս և նահատակութիւնը զլխովին պատմական համարելով (ընդգէմ Գուղշմիդի), նախ և առաջ մի հաւատարիմ նկարագիր է տալիս աչն անլուր և քստմնելի հալածանքների, բռնաբարութիւնների, որոնց Մաքսիմիոս բռնակալն անմեղ քրիստոնեայ կոչսերին ենթարկեց (Եր. 68), և չետոյ իրաւամբ նկատում է, որ Հռիփսիմեանք և Վալանեանք ևս աչն հալածական կոչսերից պէտք է եղած լինին, որոնք իրանց անմեղութիւն ևսրբութիւնը պահպանելուն համար

օտար աշխարհ էին փախչում: Հը-
ռիփս. և Գալան. հայր Սարգիսեանի
կարծիքով Վալերիան և Պրիսկան են:
Ահա թէ ինչպէս է ցոյց տալիս հայր
Սարգիսեանը նոցա նոյնութիւնը:
Լակոտանտիոս եկեղեցական պատմա-
գիրը Պրիսկալի և Վալերիալի մա-
սին պատմում է, թէ նոքա իրանց
հաւատքի համար Գիտկղետիանոսից
հալածեցան, ապա առանձնակի Վա-
լերիալի մասին, թէ՛ երբ նա Վա-
ղերիոսի մահով ալրիանում է, նրա
հարսնութիւնը նախ խնդրում է Լի-
կինիոսը և ապա Մաքսիմիանոսը: Սա-
կաչն երկուսին ևս մերժելով, նա
աքսորւում է Ասորիքի անապատե-
րը Ալստեղ հայր Սարգիսեանը գըտ
նում է Հռիփսիմեանց հալածանք-
ները պատմած. «Ո՞չ ապաքէն Լակ-
տանտիոսի աչս աւանդութեանց
վերայ չօրինւած են Հռիփսիմեանց
հալածանքները» (եր. 70): Յետոյ
պատմում է «Գիտկղետիանոսի
պատկերաց (աչս խորհրդաւոր
խօսքը հայր Սարգիսեանը ինքը
ընդգծել է) ի բաց բարձունք և խոր
տակունք»: Իսկ հայր Սարգիսեանը
ալստեղ գտնում է Հռիփսիմեանց
պատկերների նկարագրութեան պատ-
մութիւնը (եր. 70): Նոյն Լակտան-
տիոսը պատմում է, որ Վալերիան
ամուլի էր, ալդ պատճառով որդե-
գրել էր Կանդիդիանոս ոմն: Երբ նա
լսում է, որ Մաքսիմիանոս Կանդի-
դիանոսին Նիկոմեդիալում գերել է,
առնացի զգեստով շտապում է աչս-
տեղ, բայց լսելով, որ իր որդեգիրը
արդէն մահացած է, փախչում է աչս-
տեղից և արեւելեան աշխարհներում
15 ամիս թափառելով, չետոյ իւր

մօր Պրիսկալի հետ միասին նահա-
տակւում է Թեսաղոնիկէում, որոնց
մարմինները ծոփն են ձգւում: Աչս-
տեղ հայր Սարգիսեանը գտնում է
«Հռիփսիմեանց գալուստն ի Հայո,
չալունլին ի Վաղարշապատ քաղա-
քի և աղետալի նահատակութիւնը»:
Մաքսիմիանոս հայր Սարգիսեանի
կարծիքով=Տրդատէս, Թեսաղոնիկէ
=Վաղարշապատ, երեի ծոփն էլ, ուր
ձգեցան Պրիսկալի և Վալերիալի
անշնչացած դիակները, = Արարա-
տեան դաշտին, որի վերայ որո-
շեալ ժամանակ Հռեփսիմեանց և
Գալանեանց անշնչացած դիակները
մնում էին: Նոյնպէս հայր Սարգի-
սեանը որոնում և գտնում է, որ
Գալանէն «ստուգիւ (?!) մաւր էր
և՛ ըստ մարմնոյ Հռիփսիմէի, և սա
դուտոր նորա» (եր. 70):

Բայց ոչ, աչս ենթադրութիւննե-
րը հաւանականի սահմանից չատ հե-
ռու են գնում, և հեղինակը աչս նկա-
տելով՝ երես 70 բացականչում է.
«Սակաչն միայն աչս կէտ կալ, որ
իւրեւ պատուաւոր կը թւի անշատել
զՎալերիանս ի Հռիփսիմեանց, աչս-
ինքն է, նոցա նահատակութեան
տեղեաց տարբերութիւնը: Եւ չիրա-
ւի, եթէ սոքա ի Թեսաղոնիկէ և
նոքա ի Վաղարշապատ Հայոց կա-
տարեցան, աչսուհետ և չէ մարթ նոյն
համարել»: Բայց և աչսպէս հեղինա-
կը չէ գալթակւում ոչ մի կերպով,
ալ շարունակում է. «Սակաչն ես ա-
ւելի կընտրեմ աչս վերջին պարա-
գալս (աչսինքն տեղերի տարբերու-
թիւնը) խնդրոյ և տարակուսանաց
տակ ձգել (թէպէտեւ աչս երկու հե-
ղինակութիւններն իւրեւ անտարա-

կուսելի իրողութիւն կ'աւանդեն), քանթէ մնացած բոլոր քաջազիպութիւնքը (?1):

Եր. 151—154 կամենալով ցոյց տալ, որ Ագաթանգեղոսի լիշած Բարչիմինա (Բարչամին) «ղիցունի էր և ոչ դիք», ապացոյց է բերում ալն, որ «Ագաթանգեղոս Նորան կընծաւէ սպիտակ փառ մակղիրը, որ աւելի արծաթափալ (?) լուսնին կը նմանի, քան թէ ոսկեգուն (?) արեգական»: Տէր բաւը Նորա բացատրութեան համաձայն լաւաջացել է՝ Տիւր աստուծոյ անունից (եր. 152): Հալր Սարգիսեանի հետազոտութեան մէջ աչքի է ընկնում նաև ալն հանգամանքը, որ Մովսէս Խորենացին Նորա աչքում իւր պատմագրական հեղինակութիւնը և կշիռը աննւաղ պահպանել է: Նա նրան երևում է իբրև «բազմամուտ հեղինակ, առ որ ասորոքի է գիմն միշտ իբրև Գեղ փեան Ապողոնի» (եր. 214): Հնալելով, որ ինքը հալր Սարգիսեանը Մովսէս Խորենացու մօտ բազմաթիւ պատմագրական ոխալներ և անհարազատութիւններ է գտել (որոնց մէջ հաշտւում է նաև ալն տարակուսանքը, որը Հ. Սարգիս. արտաքին պատմագրութեան վերաջ հիմնելով եր. 41 լատնում է Բագրատունեաց թագադրական և ասպետական արտօնութեան մասին):

Չենք կարող գովել և հալր Սարգիսեանի ալն բանակելը, որ նա մղում է իր հակառակորդների դէմ Հալատտանեաց եկեղեցու Նւիրապետութեան մասին (եր. 184—203): Հալր Սարգիսեանը Տրդատի ի Հրապարակում զնալն պատմական է համա-

րում իսկ Սուրբ Գրիգորինը՝ տարակուսական, անստույգ (եր. 254): Նա երես 186 խոստանում է Նւիրապետութեան հարցի մասին առանց կողմնապահութեան, իբրև «քննասէր» խօսել, սակաւն շուտով իր խոստումն մոռանալով, հալոց համար մի ալնալիս եկեղեցական պատմութիւն է գրում, որը Հալոց եկեղեցական պատմագիրներին անծանօթ է: Նորա կարծիքով Հալոց բոլոր կաթողիկոսները՝ Նուսատրչից սկսած մինչև «Փաղկեղոնի սուրբ (?) ընդհանրական ժողովն» (451) հպատակ են եղել «Անսարիոյ նախաթոռութեան»: Ի հարկէ ալն ալլանգակութեանց պատասխանել, կը նըշանակէ գնալ նոլն ճանապարհով, որով ընթացել է հալր Սարգիսեանը, որը ինձ ասորոքի է: Այսքանը կ'ասեմ միալն, որ Փաղկեղոնի ժողովն, որին պաշտպան հանդիսանալով հալր Սարգիսեանը վերալիշալ զլուսն գրած է, մեր նախնիք բացէ ի բաց ճողվել և խոտել են, և պաշտպան հանդիսանալով առաջին երեք ընդհանրական ժողովներին, իրանց արիւնով ներկել են իրանց եկեղեցիների քարերը: Եւ երբ մենք ալսօր, 1443 տարուց լետու, անաչառ կերպով աղբիւրները քննում ենք, փառք ենք տալիս Նախախնամութեանը, որ Հալք սխալած չեն, որ Փաղկեղոնի ժողովն վիրաւի հակառակ է եղել առաջին երեք ընդհանրական ժողովներին, որ Հալք ի զուր չեն ալնքան արիւն թափել: Մեր առածը ստուգելու համար թող հալր Սարգիսեան և ալլք կարգան նորագուն և անաչառ հետազոտութիւններ-

րը Քաղկեդոնի ժողովի մասին, թող նոքա կարգան անաչառութեամբ Հառնակի, Լովսի, Վալցղէկէրի և ալլոց հետազոտութիւնները ալդ խնդրի վերաբերութեամբ, և ալն ժամանակ նոքա կը համոզւին, որ մեր ասածը ուղիղ է:

Բալց և ալնպէս մենք ասացինք և կրկնում ենք, որ հալը Սարգիսեանի քննադատութիւնը մի շատ գնահատելի աշխատութիւն է, արժանի ամեն մի բանասիրի ուշադրութեան: Նա հետաքրքիր է ոչ միայն ալն բանասէրների համար, որոնք միայն Աղ սթանգեղոսի պատմութեամբ են հետաքրքրւում, ալ և նոցա համար,

որոնք Դ. և Ն. դարերի հալոց պատմութեամբ և գրականութեամբ հետաքրքրւում են: Նւ երբ մի հալ բաղմաշխատ (թէպէտ ոչ բաղմաւաստակ) հեղինակի «Հալաստանեալց եկեղեցին» արժանանում է Սահակ Մեսրոպեան մրցանակին», իսկ Հ. Սարգիսեանի ալն քրտնաջան վաստակը մերժւում է, մենք բողոքում ենք ալդ գրականական պիղատոսութեան դէմ:

Հեղինակի լեզուն խիստ անսահուն է, մանաւանդ մեզ Ռուսա-հալերիս համար, մի տեսակ խառնուրդ զրաբառի և Պոլսոյ բարբառի:

Յոր. Դադաշեան

Ս. ԲԱԼԱՂԵԱՆԻ „ԴԱՐԻՒՆԻՍՄԻ“ ԱՌԻԹՈՎ

Իմ քննադատությունը պ. Ս. Բալաղեանի «Դարւինիզմ» գրքի դրդեց նորան մի անհանգիստ ընդդիմախօսութեան «Մշակ» լրագրում (ՃՆ 127) «Մուրճ»-ի գրախօսին» խորագրով: Մեր գրախօսութիւնը կազմում էր 11 երես, աչգ լաւ հաշւել է պ. Սամուէլ Բալաղեանը. բաց երեսների թիւը աչգքան լաւ հաշուող իրան համար չարմար է գտել պատասխանել մեր ջողածի բազմաթիւ կէտերից միայն երկուսին 1) թէ հասարակութեան որ խաւի համար է նշանակւած նորա գրքուկը և 2) թէ ինչպէս է ըմբռնում Դարւինը սեռալին ընտրութեան թէորին:

Որքան հեշտ միջոց ամեն գլխացաւանքից ազատելու, արդարանալով թէ «մեր գրքուկը նշանակւած է «հասարակութեան մեծամասնութիւնը կազմող աչն միւս շրջանների համար, որոնք աչգալիսի մեծ պատրաստութիւն չունին»: Ինչպիսի «մեծ» պատրաստութեան մասին է արդեօք խօսում պ. Բալաղեանը: Դուք գրում էք «հանրամատչելի գրագրանի» համար մի գրքուկ. և մենք էլ քննադատել ենք ձեր գիրքը իբր հանրամատչելի գրքուկ և ոչ թէ իբր տարրական գրքուկ: Դուք ձեր ընդդիմախօսութեան մէջ չփոթում էք հանրամատչելին՝ տարրականի հետ: Գրքուկի վրազ գրում էք հանրամատչելին», իսկ ընդդիմախօսութեան մէջ անւանում էք ձեր գրքուկը տարրական: Եւ, ի հարկէ, դուք երեակալում էք թէ հանրամատչելի և տարրական խօսքերը միևնոյն գաղափարներն են արտայայտում: Սակայն դուք կոչւած չէք խօսքերին աչլ իմաստ տալու քան աչն, ինչ նոքա ունեն: Հանրամատչելի խօսքը հաչերէնում ճիշդ աչն է նշանակում, ինչ օտար լեզուներից չատերում պոպուլար է կոչւում: Հանրամատչելի է Ֆերրիէրի գիրքը, հանրամատչելի է Գրատ Սլէնի գիրքը, հանրամատչելի գիտական գրքուկներ է ուգեցել հրատարակել նաև Հալոց Հրատարակչական Ընկերութիւնը, որի խմբագրական մաւնաժողովի աւդամ և նախագահն էք դուք: Բաց տարրական, элементарный, élémentaire մի գիրք դարւինիզմի մասին եւ գեռ չեմ տեսել և չեմ էլ լսել թէ գոյութիւն ունենաչ որ և է լեզուով, թէև պատահել է որ տարրական—элементарный—դասեր են տւել կրիտիկոսները դարւինիսմի մասին հանրամատչելի գրքուկներ գրողներին...

Դարւելինսմը մի դոքտորինա է, մի վարդապետութիւն է, որը իւր տեսութեան հետ միասին ունի և իւր փաստաբանութիւնը: Ում համար էլ որ գրելու լինէք Դարւելի վարդապետութիւնը, դուք պարտաւոր էք տեսութեան հետ միասին տալ նաև նորա փաստաբանութիւնը — լինի աչդ ամենազարգացածների թէ ամենամանջարգացածների համար: Այլ և այլ շրջանների համար գրածները դարւելինսմի մասին կարող են, չարմարե լով ընթերցողների նախապատրաստութեան աստիճանին՝ լինել գիտնական ոճով գրած կամ հեշտ ու դիւրամատչելի կերպով գրած, և կարող են տարբերել մանրամասնութիւնների նկարագրութեան մէջ, Բայց զըլխաւոր իրողութիւնները, որոնց վրայ կառուցւած է տեսութիւնը՝ պարտաւորիչ կերպով պէտք է լինեն թէ մէկ և թէ միւս տեսակի գրածներում:

Արդ, մենք չանդամանել էինք պ. Բալաղեանին ալն բանի համար, որ նշանաւոր իրողութիւնները, նշանաւոր դիտողութիւնները ընթերցողին չհաղորդած՝ նա ահագին և աններելի թուիչքներ է անում, աչնպէս որ ալն ինչ մի գիտական գրքում ամենակարեւորն է, ալն է համոզելը, նա աչդ մի կողմն է թողնում: Հաղորդելով միմիայն աչն որ վաւրենի աղանուղ ժամանակով առաջացել են մի քանի տեսակ աղաներ, պ. Բալաղեանը իսկոյն եզրակացութիւն է դուրս բերում թէ «ուրեմն» (լսեցէք)՝

«Օրդանական աշխարհի ծագման սկզբում կալին մի (կամ ամենաշատը երկու-երեք) տեսակ էակներ, որոնք ունէին պարզ կազմւածք...» և որ աչդ մի կամ երկու երեք պարզ էակներից զարգացան բոլոր բոլսերը և կենդանիները, մարդն էլ ի հարկէ հետը, և որ հետեապէս բոլսերի և կենդանիների բոլոր տեսակները մի ծագումից են և ալն:

Մեր ընթերցողներին չի լիչեցնում արդեօք պ. Բալաղեանի աչդ գիտնական ձեւը Յովհաննէս Աւետարանչի պատմելու եղանակին աշխարհքիս ստեղծագործութեան մասին թէ՛

«Ի սկզբանէ էր Բանն և Բանն էր սու Աստուած և Աստուած էր Բանն...» և ալն:

Բայց Յովհաննէս Աւետարանիչը գիտական գիրք չէր գրում, ալ նա լուսնում էր աղգերի հաւատալիքը: Իսկ պ. Բալաղեանը գրում է է գիտական գիրք և աչնուամենայնիւ պահանջում է որ «ու մի նախապատրաստութիւն չունեցող շրջանները» միմիայն հաւատան իրան, որովհետև չուաչլութիւն է աչդ տեսակ շրջանների համար գիտեալ աչն ինքն ըստ ինքեան շատ պարզ և դիւրմբուճելի դիտողութիւնները և իրողութիւնները, որոնք Դարւելին հասցրել են իւր տեսութեանը...

Եւ իբր թէ «ու մի նախապատրաստութիւն չունեցող շրջանները» աւելի հեշտ կ'ըմբռնեն դարւելեանութիւնը առանց ապացոյցների, քան

եթէ նոցա ձեռքը ապացուցներ տանք... Այդ լեւո մնացած շրջանների համար աչի էլ չատ է եթէ պ. Բալաղեանը կ'ասի թէ մի տեսակ աղանուց և մի տեսակ ճագարից մի քանի տեսակ աղանիւններ և ճագարներ են զարգացել. թող աչդ իրողութիւնից նոքա խելքին դու տալով հասկանան, որ «ուրեմի» բոլոր բուսերը և կենդանիները իրար ազդական են և սոքա բոլորը «աշխարհի ծագման սկզբում եղած մի կամ մի քանի էակներից են զարգացել»...

Այդ, պ. Բալաղեանի ասելով, նշանակում է տարրական լինել, աչդ նշանակում է հասկանալի լինել «ոչ մի նախապատրաստութիւն չունեցող շրջանների համար»:

Դէ թող հասկանան, եթէ կարող են: Մենք մեր քննադատութիւնով խօսմ մարդկանցից խելու չենք նոյա ունեցած բնական խելքը!

Նւ պ. Բալաղեանը հաւատացնում է որ Հրատարակչական ընկերութիւնը չի հետեւելու մեր խորհրդին հանրամատչելի գրքերի վերաբերմամբ, և որ-նա, աչդ ընկերութիւնը, աչտուհետեւ էլ շարունակելու է տալ գիտական գրքեր, ուր սարսափեցնելու են ընթերցողներին լողիկական թւիչքներով, ֆակտերի և քովանդակութեան ազդատութիւնով. և պ. Բալաղեանը նոյնքան էլ հաւատացած է, որ ընթերցող հասարակութիւնը լճկերութեան աչդ հալեացքի համար շնորհակալութիւններ է չափանելու! Կ'ապրենք, կը տեսնենք, թէ նոյն իսկ դուք, պ. Բալաղեան, ձեր վտաղազ գրքերում որքան էք հետեւելու ձեր սեփական մեթոդին: Մենք գիտենք միայն որ Հրատ. Ընկերութիւնը աչ մտքով է ղեկավարւել Ֆլամմարիոնի և Լունկելիչի հանրամատչելի գրքերը հրատարակելու:

Գանք աչժամ սեռալին ընտրութեան խնդրին: Սեռալին ընտրութիւնը մենք համարել ենք բնական ընտրութեան տեսակներից մէկը: Թէ ինչու է բնական ընտրութիւն սեռալին ընտրութիւնը—պ. Բալաղեանը աչդ չի պարզում իւր գրքում, իսկ աչժամ Գարւինից բերած կոչումներով նա միայն հաստատում է մեր ասածը. Գարւինը մի առանձին տերմինով որոշում է աչի կռիւը, որ լինում է որձերի մէջ էգ ձեռք բերելու նկատմամբ: Ինչով է արտադրւում աչդ կռիւը: Շատ չաճախ ֆիզիքական ուժով, չաճախ էլ անհատի աչլ չափութիւններով և չարմարութիւններով և սեռական չարաբերութիւնների մէջ կամ էգի համար նշանակութիւն ունեցող առաւելութիւններով: Աչդ բոլորը կազմում են մի տեսակ գերազանցութիւններ գոյութեան կռիւի մէջ: Նւ անհատները և կենդանիների ցեղերը իրար հետ կռուելիս չաղթում են որ և է գերազանցութիւնով իրանց հակառակորդների վրա: Կան չափութիւններ, որոնք առանձին նշանակութիւն ունեն կրք կենդանիների մի ցեղը կուտում է մի աչլ ցեղի հետ. կան չափութիւններ, որոնք կարևորութիւն են ստանում երբ կռիւը, հետապէս և ընտրութիւնը, մի ցեղի անհատների մէջն է միայն. և կան չատ-

կութիւններ, որոնք առանձին նշանակութիւն են տաւում, երբ կոխը մի տեսակի կենդանիների որձերի մէջն է միայն: Այդ բոլոր կուլաների ժամանակ կան ընդհանուր զննքեր և կան կուլի տեսակին չատուկ զննքեր: Այդ բոլորից չառաջացող ընտրութիւնը—բնական ընտրութիւն է, որովհետև սերնունդ տալիս են միայն այդ բազմատեսակ կուլաներում չաղթողները: Եւ անհ, որովհետև սեռային կուլի մէջ գործող չատուկ ուժեր կան, այդ պատճառով և Վարւինը սախուլած է տեսնել իրան կուլի և ընտրութեան մի ձևը կուլի սեռային ընտրութիւն:

Եւ այդ լողիգական կապը, որ կախուսային ընտրութեան և ընդհանուր բնական ընտրութեան մէջ, չատ լաւ հասկացել են զխոնականները և գիտնական պոպուլեարիզատորները, որոնք էգեր ձևաք բերելու բնական ձրդատումը գնում են բնական ընտրութեան պատճառների շարքում:

Այդպէս վարուողներից մէկը, Լամիլ Ֆերրիէր, ներկայացրել էր իւր աշխատութեան առաջին մասը, ուր և սեռային ընտրութիւնն է խօսեցւած, Վարւինին և սա նամակով լստնել է հեղինակին, որ իւր դոքտրինի բացատրելու եղանակը «պարզ է և ճշգրիտ (claire et frappante)»:

Եւ համոզւած ենք, որ եթէ Վարւինը կենդանի լինէր ու պ. Բալադեանը ներկայացնէր նորան իւր աշխատութիւնը, մեր հեղինակը չէր արժանանալ նոյն գովասանքին:

Բայց պ. Բալադեանի համար մենք ունինք նաև մի այլ չանդիմանութիւն անելու: Իբր թէ նա իւր գիրքը կազմելիս՝ Վարւինին է հետևել: Ոչ, պարոն, մենք արդէն ցույց ենք տալի որ դուք հետևել էք Վրանա Ալլէնին, և անբարեխղճութիւն էք ունեցել ընդունւած ձևով չլիսատակել այդ հանդամանքը մի թէկուղ երկաղղ չառաջարկում: Ալլէնին դուք հետևել էք աֆսոս, ինչպէս երբ մէկը մի գրքի վրայ կազմում է մի շարադրութիւն: Դուք նորանից միայն այն կտորները չէք փոխ առել, որոնց առիթով չուում էք Ալլէնի անունը, այլ ուղղակի հետևել էք նորան, ինչպէս առհասարակ ընդունւած է «հետևել» խօսքը հասկանալ: Այդ, ի հարկէ, գիւ չի նշանակում թէ ձեր գիրքը նոյնքան լաւ է, որքան Ալլէնինն է, որովհետև օգուելու եղանակի մէջ ձեր ինքնուրոյն և ոչ չատ չաղղ ձևին էք հետևել: Բայց իմ գլխաւոր ասելիքը այդ չնչին հանդամանքը չէ, այլ այն թէ ինչ նշանակութիւն էք դուք չատկացրել սեռային ընտրութեան: Ձեր գրքի մէջ դուք ամեն կերպ աշխատում էք ցույց տալ որ սեռային ընտրութիւնը չատ էլ նշանաւոր ազդեցութիւն չի անում կենդանական աշխարհում, թէ նա «գործում է աւելի սահմանափակ չրջանում և ունի անհամեմատ աւելի թուել ազդեցութիւն կենդանիների վրայ» (էջ 112—113): Մի խօսքով, դուք սեռային ընտրութիւնը ցույց էք տալիս ոչ որպէս զօրիշ ֆակտոր էտոլոցիայի մէջ:

Արդ, դուք այդ ասելով հետևում էք Վարւինին թէ ուրիշների կար-

ծիքներին: Սեռավին ընտրութեանը աղդպէս թող ուժ վերագրելու դէմ բողոքել է ինքը Դարւինը, իւր «Մարդու ծագումը» գրքի երկրորդ տպագրութեան լառաջարանում, ուր նա հետեւեալն է ասում.

«Նա զարմացած էի այն նմանութիւնով, որ գտաւ սեռավին ընտրութեան թէորիայի կիսաբարեհաճ քննադատութիւնների և այն քննադատութիւնների մէջ, որ լուս տեսան բնական ընտրութեան թէորիայի առիթով»—սեռավին ընտրութիւնը մեկնում է մի քանի մասնաւոր երևութների, բացի ի հարկէ չի կարող ունենալ այն ընդարձակ նշանակութիւնը, որ ես էի վերագրում նորան—աչ ու պէ՛տ է ին խօսում քննադատները: Եւ համոզմունքը սեռավին ընտրութեան ուժի նկատմամբ մնում է անդողողղ... Նա հաւատացած եմ, որ երբ բնագիտները կընտելանան ալդ մտքին, նա (սեռավին ընտրութիւնը) կը ստանալ շատ աւելի լաֆն ծաւալ. և հէնց աչժմ էլ նա արդէն բարեհաճ և լիակատար կերպով ընդունւած է մի քանի հեղինակաւոր դատաւորներից»:

Աղդպէս է խօսում ինքը Դարւինը իւր թէորիայի մասին, եթէ անսլատնաւ ուղղում էք որ մենք Դարւինի իրա խօսքերով ձեզ հետ խօսենք:

Ա. Ա.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

† ԿԱՅՍՐ ԱՆԵՔՍԱՆԴՐ III

Հոկտեմբերի 20-ին ի Տէր հանգեալ Կայս Ալեքսանդր Ալեքսանդրովիչ, Ռուսաստանի 12-երորդ Կայսրը ¹⁾։ Կայսեր հիւանդութեան մասին իմացւեց, երբ բժիշկների խորհրդով նա տեղափոխւեց Պետերբուրգից, Գրիմի Լիւադիա ծովեզրեայ տեղը, բայց նորա ծանրութիւնը յայտնի եղաւ, երբ սկսեցին ամենօրեայ պաշտօնական տեղեկութիւններ հաղորդել Գահակալի հիւանդութեան ընթացքի մասին, ներկայ հոկտեմբերի 5-ին տեղի ունեցած բժշկական կոնսիլիումից յետոյ։ Այդ օրից յետոյ կայսերական տան անդամների հաւաքելը Լիւադիայում, որպէս նաեւ թագաժառանգի բարձրագոյն հարսնացուի աճապարելը Լիւադիա հասնելու—մի-մի նշաններ էին, որ գրութիւնը կրիտիկական էր։ Եւ ամբողջ Ռուսաստանի, որպէս նաեւ ամբողջ աշխարհի ուշադրութիւնը արդէն գրաւած էր Լիւադիայից եկող պաշտօնական լուրերով Կայսեր հիւանդութեան մասին։

Մահը սակայն շատ երկար չսպասեցնել տւեց։ Հոկտեմբերի 20-ին կէսօրից յետոյ 2 ժամից 15 րոպէ անց պառտահածը նոցն

¹⁾ Ռուսաստանի գահակալները կայսեր տիտղոս են կրում Պետրոս Մեծից սկսած. Եղած կազմներն են՝ Մեծն Պետրոս (1682—1725 թ.), Եկատերինա I (1725—1727), Պետրոս II (1727—1730), Աննա Իոաննովնա (1730—1740), Ելիզաւետա Պետրովնա (1741—1761), Պետրոս III (1761—1762), Եկատերինա II (1762—1796), Պաւլոս I (1796—1801), Ալեքսանդր I (1801—1825), Նիկոլայ I (1825—1855), Ալեքսանդր II (1855—1881), Ալեքսանդր III (1881—1894)։

օրւայ ուշ երեկոյեան արդէն իմացեց մայրաքաղաքներում, որպէս նաև զաւառական-պրովինցիական կենտրոններում, ինչպիսիներից մէկն է և Թիֆլիսը: Պատմական րոպէն բնազդամբ զգացեց, զգացեց, որ նոյն այդ րոպէներին ամբողջ երկրագունդը մոքով միացած է մի եղելութիւնով, որի կարևորութիւնը ճիշդ համաչափ է կայսերութեան Վիթլսարի մեծութեան և այն դիրքին, որ այդ կայսերութիւնը բռնում է մի կողմից կուլտուրական աշխարհում, միւս կողմից՝ միջազգային քաղաքականութեան մէջ: Այդ պայմանաւորւած է այն սերտ կապով, որ կա ռուսաց Գահակալի և Ռուսաստանի ներքին և արտաքին քաղաքականութեան մէջ: Եւ Կայսր Ալեքսանդր III-ի աւելի քան տասնեւեք տարւայ գահակալութիւնը իւր դրոշմը դրեց լայնածաւալ կայսերութեան թէ արտաքին քաղաքականութեան և թէ ներքին կեանքի վրայ: Ինչ վերաբերում է կայսր Ալեքսանդր III-ի կառավարութեան արտաքին քաղաքականութեանը, «Մուրճ»-ի մշտական ընթերցողները հնարաւորութիւն են ունեցած նրան հետեւելու: Այդ քաղաքականութեան վերջին խօսքն էր Կրոնշտատ-Տուրն, Ֆրանս-ռուսական բարեկամութիւնը, որը բնական հետեւանք էր Վերմանիայի-Աւստրո-Ունգարիայի և Նոտալիայի երբեակ դաշնակցութեան: Եւ որքան այդ բնական էր, սակայն այդ գործը զլուխ բերելու համար պահանջում էր հաստատուն կամք և խոր զիտակցութիւն քաղաքական դրութեան: Եւ Կայսր Ալեքսանդր III Ֆրանս-ռուսական բարեկամութիւնը զլուխ բերեց, հարթելով նախապաշարմունքներ անգամ և մի առանձին փայլով կնքելով այդ բարեկամութիւնը, հսկայական ցոյցերով Կրոնշտատում և ստանալով փոխարէնը Տուրնում և ամբողջ Ֆրանսիայում ցոյց տրւած պատիւները:

Արտաքին քաղաքականութեան մէջ այդ ընթացքը բռնելը բնական էր և մասամբ նախատեսւած էր կայսր Ալեքսանդր II-ի օրերով: Բայց երկմտութեան քօղը վերացնելը և վճռողական քայլ անելու պատիւը պատկանում է կայսր Ալեքսանդր III-ին:

Սակայն այդ ակտը կատարւեց ոչ Ալեքսանդր III-ի սկզբնական տարիներում, այլ մինչ տասը տարի գահակալութիւնից չետոյ:

Այդ բարեկամութիւնը կարևոր էր և անհրաժեշտ՝ ի զիմաց միջին Եւրոպայի երեք պետութիւնների իրար մէջ կապած դաշնա-

դրութեան, որով այդ երեք պետութիւնները գերիշխող էին հանդիսանում արտաքին քաղաքականութեան մէջ, ի վրաս Ֆրանսիայի և Ռուսիայի շահերի և ազդեցութեան:

Շնորհիւ այդ բարեկամութեան Ֆրանսիայի հետ՝ քաղաքական հաւասարակշռութիւնը վերականգնեց՝ եւրոպական մեծ պետութիւնների մէջ, և դորանում կայանում է Կրօնշտաւտ-Տուլոնի քաղաքական նշանակութիւնը:

Այդ բարեկամութիւնը չհաստատած՝ պատերազմական քաղաքականութեան հետեւելը Ռուսիայի կողմից մեծ անխոհեմութիւն կը լինէր. իսկ հաստատելով այդ բարեկամութիւնը և քաղաքական պիւրքը ամրացնելուց յետոյ պատերազմով իւր շահերը պաշտպանել եւրոպայում—դորա համար կամ պէտք էր որ թոյլ լինէր եռապետեան դաշնակցութիւնը և կամ անհնարին լինէր առանց պատերազմի այդ նոյն շահերը պաշտպանել:

Կայսր Ալեքսանդր III իսկէ ապացոյցներ տւեց իւր խաղաղասիրութեան: Սակայն և այնպէս՝ եթէ ի բաց առնենք բոլգարական խնդիրը, որը մեծապէս շօշափում էր ռուսական ակնկալութիւնները, բաց որը դեռ ևս առկա խնդիր է մնացած մինչ այսօր, ինչի առիթով արդեօք պէտք կար մի եւրոպական պատերազմի այս վերջին 13—14 տարիներում? Ինչ վերաբերում է Ռուսիային, նապոլէոն առաջինի կայսերութեան անկումից, այն է 1815 թւականից ի վեր՝ նա ունեցել է միայն արեւելեան պատերազմներ, պարսկական և տաճկական 1826—29, Արիմի պատերազմը 1853—56-ին, ուրեմն Ադրիանապոլսի դաշնադրութիւնից շուրջ 25 տարի յետոյ, ապա 1877—1878-ի ռուս-տաճկական պատերազմը, որ ուրեմն Արիմի պատերազմի վերջանալուց 21 տարի յետոյ եղաւ: Իսկ վերջին տաճկական պատերազմից դէս անցել են միայն 16 տարի Ալեքսանդր II-ի և Ալեքսանդր III կայսրների օրերով: Յամենայն դէպս ներկայ դարու վերջին 60 տարիների ռուսական պատմութեան մէջ կայսր Ալեքսանդր III-ի 13—14 տարիների խաղաղ թագաւորութիւնը մի բացառութիւն չէ: Խաղաղութիւն պահպանելու ջանքը վաղուց կազմում է ռուսական քաղաքականութեան յատկանիշը, և այդ կողմից կայսր Ալեքսանդր III՝ գնացել է իւր նախորդների շաւղով: Եւ այդ արդէն նորա համար մեծապէս զնահատելի է, որ

նա թողաւ Ռուսաստանը քաղաքական դիրքով աւելի բարձր, քան նա կար 14 տարի առաջ, Իւր Գահակալութեան օրում:

Դորա հետ զուգահեռաբար կայսր Ալեքսանդր III մեծապէս զօրեղացրեց Ռուսաստանի զօրքը, այդ կողմից չուզենալով ետ մնալ ընդհանուր եւրոպական սպառազինութիւններից:

Գալով ներքին գործերին, յայտնի է թէ կայսր Ալեքսանդր III ինչ հանգամանքների մէջ Գահ բարձրացաւ: Նա վերցրեց կառավարութեան ղեկը Իւր ձեռը՝ Նորա օգոստոսիառ ծնողի մարտիրոսական մահից յետոյ 1-ն մարտի 1881 թ.: Տէրութեան դրութիւնը ծանր էր և տխուր: Կայսր Ալեքսանդր III իւր մանիֆէստում այսպէս որոշեց Իւր ծրագիրը՝ «Միապետութեան զօրացումն, կարգի և իշխանութեան պաշտպանութիւնը, օրինապահութիւն և անտեթիւն, վերադարձ հնագոյն ռուսական սկզբունքներին»:—Վերջին խօսքերը կապ ունէին Ալեքսանդր II-ի կատարած մեծ ռեֆորմների գործի հետ, ռեֆորմներ, որոնք կերպարանափոխել էին Ռուսաստանի ներքին կեանքը ազատական մոքով, բայց որոնք դեռ ևս զարգացման շատ էին կարօտ կատարելապէս հաստատուելու համար: Այդ ռեֆորմների նոր լինելու պատճառով՝ դեռ ևս սերունդները լաւ ընտելացած չէին նոր օրէնքների ոգուն, և կայսր Ալեքսանդր III աշխատեց այդ ռեֆորմների դիմաց՝ կենդրոնական իշխանութիւնը վերստին զօրեղացնել: Հիմնւեցին և բազմացան եկեղեցական-ծխական դպրոցները, զինուորական գիմնազները փոխւեցին կոյսուսների, համալսարանական կանոնադրութիւնը 1863 թւականի փոխւեց 1884 թւականի կանոնադրութիւնով: Դատարանական մասում սահմանափակեց երդեալ զասէդատելիների իրաւասութիւնը, հաշտարար դատաւորների տեղ կարգւեցին զեմստուային նաչալնիկներ: Քաղաքային և զեմստուային ինքնավարութեան կանոնադրութիւնները փոխւեցին ինքնավարական իրաւունքները աւելի սահմանափակելու և նահանգապետներին աւելի լայն իրաւունքներ տալու մոքով: Դատարանական և վարչական իշխանութիւնները միացնելու մոքով կարգւեցին զեմստուային նաչալնիկներ: (Այդ հակա-ռեֆորմներից մի քանիսը, որոնք վերաբերութիւն ունեն զեմստուային հաստատութեան, Կովկասին չեն վերաբերում, որովհետեւ Կովկասում զեմստուօ չկայ):

Միաժամանակ ուշք դարձեց պրոֆեսիական ստորին դպրոցների վրայ, դոցա թիւը բազմացնելու մտքով:

Ֆինանսական կողմից կատարւեցին մի քանի խոշոր փոփոխութիւններ՝ պետական արժեթղթերի կոնւերսիան, որը իջեցրեց վճարելիք տոկոսը և հետևապէս թեթևացրեց պետական պարտքի տոկոսներ վճարելը՝ զլիսաւորապէս արտասահմանին. բացւեց ազնւականների և գիւղական բանկը:

Գերմանիայի հետ կապւեց նոր մաքսային դաշն՝ ռուսաց ապրանքները աւելի հովանաւորելու մտքով, և զորա համար հարկեղաւ երկար ղիմանալ մաքսային կռի Գերմանիայի հետ:

Ա. ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ

ՍԱՍՆՈՅ ԴԵՊՔԵՐԸ

ԿՌԻՒ ՆԱԽԱՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

1. Մի քանի տարիներէ ի վեր Տալւորիկ և նորա օրինակին հետեւելով այս տարի ևս Գելիէզդուղան, Իշխնձոր, Աղբին, Հեթինք, Շէնիկ, Սէմալ բազմահայ զիւղերը կը մերժեն բացարձակօրէն կառավարութեան տուրք ու շրջակայ քիւրդ ցեղապետներուն խաֆիրութեան (տարեկան կտրւած) հարկ վճարել: Նոցա կ'աշխատեն հետեւ Շատախ, Բերմի, Խուլփ ու Խիյան ու Փսանայ գաւառի հայ բնակիչները և այս նպատակաւ կ'անպատեն և կը հալածեն ամեն տեղ հարկահան ոստիկանները: Փսուրի տեղապահ կառավարիչը (գայմագամ) 37 ոստիկաններով ու քիւրդ հեծեալներով մի առ մի կը ձերբակալէ բոլոր Խուլփ ու Խիյանայ հայ մեծամեծները, կուգայ Իշխնձոր, կը բռնէ 4—5 հոգի ու կը պահանջէ Տալւորիկէ Գասպար, Խաչօ, Փորխ գիւղի նորընծան, Գէլիէզդուղանէն Կիրօ (Պետօյի տնէն) ու Շէնիկէն՝ ուէս (տանուտէր) Գրգօն: Սասունցիք ոչ թէ միայն կը մերժեն յիշեալ անձինքը յանձնել, այլ և Իշխնձորի մէջ, յարձակելով գայմագամի վերայ, կը սպաննեն ոստիկանները և 12 քիւրդեր, միւսները մազապուրծ կը զերծանեն:

2. Մի քանի տարիներէ ի վեր Սասունցի քիւրդ աշերաթներու (ցեղերի) ընդդէմ ցոյց տւած թշնամական վարմունքը, յաճախակի կռիւները և երկուստեք տեղի ունեցած աւարառութիւնները, տարեկան խաֆիրութիւն կոչւած տրոյ մերժումը, նամանաւանդ Տալւորիկի անցեալ տարւայ պատերազմը, ուր հարկւրաւոր քիւրդեր ընկան, շրջակայ ցեղերը վերին աստիճանի կառօնացու ցած և ի վրէժ գրգռած էին:

3. Բաղեշոյ կուսակալութեան տրւած զեկոյցներէն կառավարութիւնը տեղեկացել էր թէ օտարական զանազան անձնաւորութիւնք կը պահէն Սասնոյ մէջ, որոնք կ'աշխատեն ժողովուրդը գրգռել ընդդէմ կառավարութեան և արտասահմանէն զէնքեր կը տեղափոխեն այնտեղ և թէ արդէն Անտոք սարին մէջ կազմաձև է հայ հրոսակային խումբ մի որ մշտական յարձակումներով սարսափ կ'ազդէր շրջակայ քիւրդերի վերայ:

Կ Ռ Ի Ի Ը Ն Թ Ա Յ Ք Ը

Բաղեշի կուսակալանիստ ժողովում, ուր ներկայ էին Բագարանցւոց, Ռըշկոտանցւոց, Խարըկանցւոց, Փէնջարի, Մովասարի վերայ բնակող Խարզանցւոց, Բէհրիկի մեծ աշիրապետներ, Բէլիկցւոց պետերը, Խոյթի ու Բռնաշէնի բոլոր իշխանները, Մողըկանցի, Խիզանցի գլխաւորները, Բագըկանցւոց, Ժաճըգանցւոց, Խըկանցւոց, Խեյանցւոց և Սլիվանիկի բոլոր ցեղապետները ու հիւս. քիւրդերու Համետիլէ հեծեալգունդի պետ Բէհրիկի Գիւրիս փաշան, այն որոշ եզրակացութեան յանգեցան որ Սասունը իւր անառիկ դիրքով, անմատչելի սարերով և արիւնդուշտ ժողովուրդով միշտ զլիաւոր վտանգ մը է օսմ. կառավարութեան, որոյ ըմբոստ օրինակին կրնան հետեւել դրացի գաւառացիք, ուրեմն հարկ անհրաժեշտ է որ ապստամբութիւնը խեղդւի դեռ իւր օրօրոցի մէջ, այն ինչ զեռ նոքա բոլորովին անպատրաստ են: Եւ հրաման տրեցաւ բոլոր քիւրդ ցեղերուն որ անյապաղ դումարեն ու չորս կողմէն յարձակեն Սասնոյ վերայ. աներևակայելի արագութեամբ բոլոր շրջակայ կուսակալութեանց զօրքերը ղիմեցին ի Մուշ, ուստի մի այլ 7869 հետեակներ, 2000-ի չափ հեծեալներ, և 150 թնդանօթաձիգներ ուղևորւեցան ի Սասուն: Ռուսական և պարսկական սահմանազրուխէն սկսեալ բոլոր ցեղերը գունդ-գունդ ղիմեցին այնտեղ. միայն Բայազիդի հայդարանցիք 300 հեծեալներով, որով կարելի է գաղափար կազմել այս ահեղ բազմութեան վերայ, որ մէկ ակնթարթի մէջ պաշարեցին Սասնոյ գաւառը: Տեղացիք տեսան այդ փոթորկաբեր ամպերը, որ կը կուտակէին իրենց ազատ սարերու վերայ, չորս կողմէն դիմող լրաբերները սարսափելի տեղեկութիւններ կը հասց-

նէին. նրանք անգիտակից չէին թշնամու բազմութեան վերայ, սակայն ուրախ սրտով կը սպասէին այդ «Մ ե ծ Ո Ր ս ի ն» ինչպէս իրենք կ'անւանէին, (առանց մտքէ անցնելու թէ իրենք ալ կարող էին ուրիշին որս լինել). դեռ արտերը չհնձած, ուրեմն մէկ օրւայ իսկ պաշար չունենալով, սռանց վառօդի և գնդակի մեծ պաշարի, բոբիկ ոտներով, մէկ շապիկ հագին, ապաւինելով իրենց անառիկ սարերուն, իրենց քաջ բազուկներուն ու որոտացող շէշխաններուն և երկսայրի նաչախներուն:

Այստեղ գումարւած քիւրդերու թիւն է մօտաւորապէս 43000, օսմանեան կառավարութենէն զէնք ու ռազմամթերք ստացած, իրենց ցեղապետներու ու շէյխերու (Շէյխ Ձելան) առաջնորդութեամբ, թուրք բանակէն 12300. իսկ հայոց թիւ անյայտ, որովհետև կանայք և մանկունք էլ կը կուէին.—այսինքն որոնք որ զէնք կարենային ճարել—304 հրացանաւորներ Տալւորիկէն՝ իւր գիւղերով, 741 Գէլիգուզանէն, 208 Շէնիկէն, 160 Սէմալէն, 180 Իշխնձորէն, 34 Հեթինքէն ու 120 Աղբենէն, 208 Ալիանց գիւղերէն:

27 յուլ. Բագըրկանց իւք նախադարձակ լինելով կը թալանեն Շէնիկի ռէստաները. հայերը՝ հետապնդելով կը խլեն իրենց աւարը, կ'այրեն Կուրաըկ ամարանոցի բոլոր քիւրդ վրաններ և ահագին քանակութեամբ ռէստար և տաւար կը բերեն. երկար, արիւնահեղ կռոււմ 2 հայ, 34 քիւրդ սպանւածներ:

2 օգոստ. Շէնիկ ու Սէմալ դաշտային, հետևաբար ռէ ամուր դիրքի տէր ու ենթակայ առաջին յարձակման գիւղերէն, կը քոչեն (գաղթել ամբողջ ունեցածով) դէպի անառիկ Գէլի. քիւրդերը ահեղ բազմութեամբ կը յարձակւեն, կ'այրեն Շէնիկ (106 տուն) ու Սէմալ (85 տուն) ու կը յարձակեն փախստականներու վերայ. կռիւը կը տևէ 7 ժամ մինչև օգնութեան կը հասնեն Անտքէն հրոսակները և 400 Գէլեցիներ. քիւրդերը անհնարին կոտորածով կը փախչեն օսման. վրաններու տակ, թողնելով դաշտի վերայ 354 զիականեր, որոնք մաս առ մաս կը թրատեն կատաղի Շէնիկցւոց նաչախներու հարւածներու տակ: Հայոց կողմէն կորուստ 17 Շէնիկցի, 8 Սէմալցի, 6 Գէլեցի, 3 Ալեանցի, 8 կանայք:

3 օգոստոսին, ըստ Տաճկաց երեկոյեան ժամը 9-ին, հնչեցին պատերազմական փողերը. յարձակում միւսնոյն ժամանակ Տալւորիկի, Իշխն-

ձորի, Աղբենի, Անտոքի վերայ. կուի կէտ նպատակն է Գէլի: Հաւատորիկ գաղաթէն ռումբեր կը տեղան կուին անմասն Շատախի գիւղերու վերայ: Սասնոյ լեռները մեզապատ ամպերով ծածկւած են, կարծես հրաբխային լաւաներ կը հոսեն ամեն կողմ, արեան գետեր, կարկտահար զիականեր. կէս գիշերին կը զրաւեն Ալեանցւոց գիւղը և կ'այրեն (165 տուն). կէսօրին Գէլիցի Պետոյի տունը կայրւի, Կիրօ միայնակ 27 հոգի սպանելէն յետոյ, երբ այլ ևս վառօդ չի ունենար, սուսերամերկ կը յարձակւի և կը սպանւի 13 վէրքեր ստանալուց յետոյ. Գէլիցիք կը յաջողեն յետ մղել Թշնամին որ 26 ժամ անընդհատ կուելէ յետոյ կը Թողու անհամար դիակներ ամեն կողմ—միայն ի Գէլի, յԱլեան և յԱնտոք 760 (բոլոր վիրաւորներ կը սպանուեն). հայոց կորուստ՝ 23 Գէլիցի, 15 Ալեանցի, 14 Շէնիկցի, 9 Սէմալցի, 7 Իշխնձորցի, 6 Աղբենցի, 17 կանայք ու 9 մատաղերամ մանուկներ, ընդ ամենը ճիշդ 100:

4, 5, 6, օգոստ. Մշտական յարձակումներ երկուստեք. միշտ հայեր յաղթականաւ, անթիւ քիւրդ սպանւածներ. հայերու կողմէն միայն 5 մարդ, 3 կին:

7 օգոստ. Ուրբաթ լինելով՝ զինադուլ օսմանցւոց կողմէն: Հայերը՝ Գէլիցիք, Իշխնձորցիք, Ալեանցիք, Շէնիկցիք և Սէմալցիք կը զուժարեն յԱնտոք, իսկ Տալուրկցիք իրենց շրջակայքով ի Ֆըրֆըր քառ: Անտոք, Գէլիէն $3\frac{1}{4}$ ժամ արեւմուտք, առանձին գաղաթ մը, կից հարաւէն Կեփի առապար սարի հետ, յարմար պաշտպանելու, ընդարձակ արօտներ լերան գաղաթին, պուրակներ ստորոտը, հացի և աղի բացարձակ զգալիութիւն. այստեղ հաւաքւած զօրքի խառն եղած բազմութիւն, ծեր Թէ մանուկ, այր Թէ կին, իրենց քօչերով, միակ ուտեստը մածուկն, բանջար ու անլի միս: Անբերելի նեղութիւն ու անտանելի ցուրտ:

8 օգոստ. Ահեղ յարձակում, ռումբերու որոտներէն կը Թնդան սար ու ձոր. Շատախի բոլոր գիւղերը, հասունցած արտերը և խոտի ղէզերը կ'այրեն քիւրդ և օսմանցի հեծեալներու ձեռքով. աննկարագրելի է կատղած մահմեդականներու բարբարոսութիւնը թշուառ ու անպաշտպան ժողովրդեան վերայ. յուսահատութեան աղաղակները, գոռն ու ժխորը, ահեղ մարտի միջից կը հասնեն Անտոք ու կատաղի զայրոյթով կը լեցնեն բոլորի սրտերը. Գեղաշէն կ'այրի

ռուսներու հարեաճներու տակ: Սոսկալի գուպարած ի Սպզանք (Տալուրիկ), ուր հայ մը պաշտպանել ուզելով քիւրդ ցեղապետ մը յարձակողներէն, կը սպաննէի հարազատ եղբօր ձեռամբ. անթիւ կորուստներ. 3 օգոստոսէն շատ աւելի: Անթիւ զօրաց զիականք, քիւրդներու փախուստ, օսմանցիք միւս կողմէն թնդանօթներով կը մղեն ի մարտ. անլուր շփոթ և իրարանցում. կռիւը անընդհատ 19 ժամ:

10, 11, 12 օգոստ. Մշտական յարձակում. անթիւ սպանւածներ, հայերու վառօդը իսպառ կը վերջանայ, մի քիչ Տալուրիկէն կ'ուղարկէի: Անտանելի սով:

13 օգոստ. Ամենէն ահեղ կռիւը, անընդհատ 27 ժամ. յարձակում միաժամանակ ամբողջ Սասնոյ չորս կողմէն. կեդրոն կրկին Գէլի և Անտոք. ամայի Գէլի խիստ նեղ կացութեան մէջ, Անտոքին կը հասնեն օգնութեան աներեւակայելի քաջութիւն ու տոկունութիւն հայոց կողմանէ. նշանաւոր հանդիսացան Շէնիկցի Գրգօն, հրոսակներէն Ադամ (18 տարեկան), Գէորգ և Կրպօ. կը պարմեն թէ այդ գոռ կռիւ ժամանակ, երբ թշնամին սկսաւ փախուստ տալ, պատանի զիւցազնը, Ադամ, կանգնած մի քարաժայռի վերայ, ծոճելով ահեղ բերդանկէն, կ'աղաղակէր այսպնելով՝ «Շներ, վատեր, « փախէք, ասէք ձեր մեծին որ գայ այստեղ իւր սև զինւորներով: « Սասունցիք բոլորի համար ունին տաք գնդակներ. անմիտներ, ին- « չու պարապ տեղ կը թափէք ձեր արիւնը. օրը տաքցեր է և « հունձքի ժամանակ հասեր. թողէք այս երկիրը, փախէք Արա- « բաստան: (այստեղ մի սող պատուած լինելով՝ անհնարին եղաւ կարգալ կէս տող, նշմարեցինք սակայն աղօտ կերպով այս խօսքերը՝ «կըսէի Գէլի (360 տուն) կը կողոպտեն և եկեղեցին»): Կը հաւաքուին քիւրդերը թէ արծաթազգեայ հեծեալ օրիորդ նիզակ ի ձեռին, ահեղ մարտնչող, անյայտացաւ եկեղեցւոյ մէջ: Անհնարին էր երկուստէք կորուստը. միայն ի Գէլի և յԱնտոտ 675 քիւրդ, 236 հայ—մեծ մասամբ Գէլիցիներ ու մի քանի հրոսակներ: Իսպառ կը հատնի հայերու ռազմամթերքը: Կռիւի դաշտին տէր՝ զարձեալ հայերը:

14 օգոստ. Քիւրդերը բացարձակ կը մերժեն երկարել կռիւը. ու կը սպառնան օսմ. զօրաց. փաշան պատւիրակներ կ'ուղարկէ յԱն-

տուք Սուլթանի կողմէն ամենքին ներումն շնորհել, եղած վնասները պետական գանձէն դարմանել և Սասունը հարկէ ազատ կացուցանել խոստանալով: Մուրադ կը կանչւի Տալոօրիկէն, կ'առաջարկէ խաղաղութիւն, յայտնելով թէ առանց հացի ու մթերքի պաշարի անկարող են երկար դիմադրել: Գրգօն կուի կը պահանջէ, յայտարարելով թէ «Սամանլին չի կարող մոռանալ իւր կորուստները, վաղ թէ անագան պիտի աշխատի պատժել մեզ, այն րոպէին երբ մենք անպատրաստ կը լինենք. լաւ է որ այսօր խառնենք մեր արիւնը մեր եղբայրներու հետ և գլուխ չծռենք անգութ օտարին: Շնորհակալ ենք այն բարեսրտութենէն որ սուլթանը ցոյց կուտայ մեզ, փոխարինել ուզելով անձնական գանձէն մեր կորուստները: Հեռացէք մեր երկրէն ու խաղաղութիւն ինքն ըստ ինքեան տեղի կուեննայ»:

15 օգոստ. Փաշան յաջորդ օրը անձամբ 500 հեծեալներով կուգայ Անտոքի ստորոտը ու կը պահանջէ որ մի քանի անձինք դան բանակցութեան, ռազմամթերքի, հացի բացարձակ զգալիութիւնը կը ստիպեն զոռոզ Սասունցուն զիջանել բանակցութեան. կ'ընտրուին 184 հրացանաձիգներ և կ'իջնեն դաշտ. խօսակցութեան պահուն Գրգօն, որ կը դիտէ Անտոքի սարէն այս ամենը, կը տեսնէ զարմացմամբ որ պուրակներու միջից գունդագունդ բանակներ կը պարփակեն գնացողները, և հրացանի որոտմամբ կ'ազդարարէ նոցա. բայց էլ ուշ էր: Յուսահատ և անեղ կուի. դաշոյններով, սուրերով և նաջախներով. կուրծ առ կուրծ, լեռնանման դիակներով կը ծածկուի դաշտը: Կը տեսնէ Գրգօն ծերունի մը որ թևերը քաշած, դամասկեան անեղ խէնջարն ի ձեռին իրարու ետև դիակներ կը սփռէ և անվկանդ կը յառաջաց. նորա յետևից կը գնաց իւր որդին, յայտնելով նրանց մէջ և ազադակելով. «հայր, հայր, քաջագունք աչքս պէս կ'ոստնուն դիականց վերայէն»: Նոցանից ոչ մի կենդանի չի ձերբակալւեր, ոչ ոք կուէն խոցս չի տար, այլ ամենքը կ'ընդունեն նահատակի պսակը, արեամբ ներկեած, եռապատիկ թըշնամիներու հողիներ իջեցնելով ի թափա դժոխոց:

23 օգոստ. Անտոք կը պաշարւի. Գէլիցիք, Իշխնձորցիք ու Սէմալի կէսը կը դիմեն ի Ֆըրֆըր. Գրգօն իր Շէնըկցիներով, Սլեանցւոց ու մնացած Սէմալցւոց հետ կ'ամրանայ իւր տեղ. կուե-

լով կատաղօրէն ամբողջ 6 (վեց) օր, առանց վառօդի, քարերով և խէնջարներով: Անօթութենէն, յոգնած ու ուժաթափ մարդիկները կընկնեն, նոցա կը փոխարինեն կանայք կատաղած բորեաններու նման, որոնց ձագերը յափշտակել է ուղում Գելախանց (?) վազը:

22 օգոստ. անհնար լինելով այլ ևս կենալ անօթի և մերկ, Գրգօն կը յանձնէ Անուքի պաշտպանութիւնը կանանց ու ինքը մնացեալ քաջերով, բոբիկ, մերկ, անօթի, ուժասպառ, առանց վառօդի, առանց գնդակի, կ'իջնի Խուլփ ու Խիյանք գաւառը՝ հաց և պարէն և ըստ կարելոյն ռազմամթերք առնելու նպատակաւ. կ'անցի Կէփի, կը հասնի Հեղին:

23 օգոստ. Մշտական յարձակմանց 24 ժամ շարունակ դիմանալով, Սասունցի կանայք, բոլորովին ուժաթափ, անկարող ահեղ թշնամուն երկար դիմադրել, հետզհետէ կը քաշւին դէպի Կէփի. Անտք կը գրաւեն. կանայք, գրկած մատաղեքամ զաւակները, կը մարտնչեն ցան և ցիր, քարերով ու խէնջարներով, կ'ընկնին վէրքերով ծածկւած, յապշութիւն թշնամւոյն: Քստմենլի տեսարան. բոլոր մնացողները կը թրատւին անխնայ. մանկանց դիակները կը ձօժան նիզակների վրայ, կանանց աղիքները՝ սրերու ծայրին: Յուսահատութիւն վերին աստիճանի. քաջութիւն անկարագրելի: Երբ կը հասնին ի Կէփի՝ զիրենք չորս կողմէն շրջապատւած կը տեսնին ահագին բազմութեամբ: Փախուստ, կամ Գրգօյին միանալ անհնարին է այլ ևս: Քիւրդերն կ'աղաղակեն որ անձնատուր լինեն ապա թէ ոչ... Սոսկում, իրարանցում, շփոթ, աղաղակ, մանկանց ճչերը երկինք կը թնդացնեն, և Կէփի ստորոտին կը գոռան թնդանօթները: Գրգօյի հարսը՝ Շաքէ, կուի մէջ հերոսուհի մը հանդիսացած, կը կայնի բարձր քարաժայռի մը վրայ և կըսկսի բարձրայն գոչել. «Սասունցի կանայք, ձեզ կը մնայ արդ որոշել, թէ լաւ կը համարիք գերի գնալ քիւրդին, ընդունել Մուհամմէտի պիղծ օրէնք, թէ ուրանալ մեր անեղծ սրբութիւնը ի պարսաւանս ամբողջ Հայութեան, թէ... կը հետեւիք իմ օրինակին» . և հերարձակ, զւարթ, միամեայ մանկիկ ի ձեռին կը խոյանայ բարձր ժայռից ցած, անդունդի մէջ, քարքարոտ և ապառաժ, ուստի մի սոռք (աղբիւր) բղխելով կը թանար Շէնիկի ոտները՝ նորա արեամբ ներկւած... Նորա օրինակին կը հետեւին իր ընկերուհիք մի առ մի, առանց արտօրալու, առանց շփոթւելու, և

խեղճ տղայք կը հետևին իրենց մայրերու. օրինակին անդիտակից իրենց վիճակին... Կը տեսնէ թշնամին ու պակուցմամբ կանգ կ'առնէ. իրարու ետևէն կը թափւին դիակները, ճօճելով օդի մէջ, անձայն, անմրմունջ, և խոր անդունդը կը ծածկւի դիակներով... վերջինները կենդանի կը մնան իրենց քույրերու մարմիններու վերայ... միայն 50-ի չափ կին ձերբակալեց և մի քանի հարիւր մանկիկներ: Տարւելով փաշայի առաջ, կը հրամայեն որ ընդունեն Մահմատի օրէնքը. ամենքը անարգանքով կը մերժեն. խիստ պատիժներով շատ հարցեր կուտայ, Մուրատի, Տալուրցոյ, Կրգոյի և Գէլիցոյ մասին. սակայն ոչ ոք յանձն կ'առնէ բան մը իսկ արձակել բերանից. անասելի չարչարանք, երկաթի շիկացած կաթսաներ, ատրաշէկ շիշեր, և պժգալի ցիցեր... Վերջապէս այն ինչ որ կարող է ստեղծել վայրենի լեռանց գազաններու վրէժխնդիր կատաղութիւնը անպաշտպան թշնամուց վերայ:

24 օգոստ. Քաջ Գրգօն իր անպարտելի խումբով ի պարտութիւն կը մատնւի Հեղինի սարը, ուստի տեսել էին Անտոքի և Կէփի տեսարանները. ով կարող է նկարագրել թէ ինչ անզուսպ կատաղութեամբ ճօճելով դատարկ շէշխանները, շողացնելով սուրերը, քարերով ու նաջախներով, անկարգ և շփոթ ամէն կողմէն կը յարձակին թշնամու վերայ, արեան ծովերով իրենց պասքեալ շրթները, բոցակէզ սրտերը, վրէժխնդիր հոգիները զովացնելու, Միայն 2 վիրահար փախստականներ զերծանելով կը պատմեն այս ամենը: Ալիանցի Վարդան, խէնջար ի ձեռին, կը թրատուի մաս առ մաս, հարիւրաւոր վերքերով ծածկւելէն յետոյ, կընկնի կիսակենդան դրութեան մէջ արիւնոտ. խէնջարը դուրս չի դարձորա ձեռքէն. կ'ընկնի Խշխնձորի վարդապետը, մինչ կ'աղօթէր բազկատարած, և Փուրխ գիւղի նորընծան—արեւն դիակներով ծածկելով իւր հետքերը: Գրգօն վիրահար գերի կ'ընկնի, անօթութենէ ուժասպառ. փաշայի առաջ կը բանայ աչքերը և հաց կ'ուզէ. յանկարծ ինքն իրեն զալով կ'աղաղակէ. «Ամօթ քեզ, Գրգօ, դձու էլ օտարին վիզ պիտի ծռես. և խլելով մէկի հրացանը կը դիմէ դէպի սուրն՝ քաշելով փաշայի վերայ. կը շողան սուրեր, կը շաշին հրացաններ ու նոցա որոտմանց միջից կը լսւի քաջագնի մի վերջին խօսքը...

Կ ՈՒ Ի Ի Հ Ե Տ Ե Ի Ա Ն Ք Ը

Գէլի 360, Շէնիկ՝ 106, Սէմալ՝ 85, Ալեան՝ 165, Իշխնձոր՝ 78, Աղբիւն՝ 66 տներով կ'աչրին ամբողջովին, և բնակիչները բոլոր, բացի մաս մը փախստականներէ, սրէ կ'անցւին: Շատախի, Բերմի, Խուլփ ու Խիւնայ և Փսանայ գաւառի բնակիչները, ըստ պետական արձանագրութեանց 146,000 հոգի ընդ ամենը, կը հեծեն սոսկալի ու անպատմելի նեղութեանց մէջ. բոլոր արտերին քիւրդերը տիրանալով, զրաւելով տները, անդաստանները, կողոպտելով բոլոր ունեցածները, թշուառների մարմնից խլելով մէկ շապիկն էլ, մերկ և անպաշտպան, ցան և ցիր կը թողուն որ ոլոր գան սարերու վերայ—վայրի գազանների նման, երանի տալով խարոյկի վերայ բարձրացողներուն, և զիրենք շլջապատող կուռ շղթան չի թողներ, որ գոնէ փախուստ տան ու ազատեն իրենց լոկ անձեր...

Նոյն իսկ Մշոյ դաշտի հայոց գիւղերը, Խզլաղաճ, Տատրըսգոմ, Ս. Յովհաննու վանքը, Մառնիկ, Խորոնք և այլն պաշարման մէջ են, այնպէս որ չեն համարձակիլ գնալ դաշտ արտերը քաղելու համար: Քիւրդերը արդէն Տատրըսգոմ զրաւած են, և միւսները կը պահանջեն որ թողնեն իրենց տները, իրենց կալածները և տաւարները, ելնեն երկրէն, ապա թէ ոչ, կեանքները ի չար տուժելէն յետոյ, պիտի յանձնեն այդ ամենը... Կառավարութեանը ուղղած բողոքներ ի հարկէ անլսելի կը մնան: Մառնիկ բազմահարուստ գիւղէն միայն 5000 ոչխար տարեցաւ: Մշոյ մէջ խիստ ձերբակալութիւնք, Նազիկի երեք հօրեղբօր որդիք, երկու հարսներ բռնի տաճկացնում են Սալի աղայի տան. Ս. Կարապետի վանքէն երկու սարկաւազներու (Մովսէս, Յարութ.) ու երեք միաբաններու բանտարկութիւն: Կարճ խօսքով, եթէ ժամ առաջ ազդու միջամտութիւն չլինի՝ ամբողջ 200,000 հայեր պիտի գնան ոտից ի կոխան, առանց կարենալու իսկ իրենց արեւան բողոքը լսելի անել լուսաւորեալ աշխարհին...

Փախստական ուղևորը կը պատմէ թէ Խէյանի (?) մէջ ռէս Յոհան տեսնելով 3 փախստական տղայք 8—10 տարեկան՝ կը յանձնէ կառավարութեան, որոնք հրապարակաւ կը ղլխատուին Մշոյ մէջ:—Քանի աշախի տեսարաններ... անյայտ... անորոշ...

ՄԻ ՀԱՄԱԿՐԵԼԻ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԱՆԷՔՍԱՆԻՐ ԾԱՏՈՒՐԵԱՆԻ

Նոր է, որ օտարազգիներն սկսել են հետաքրքրւել մեղանով, որպէս մի հին քրիստոնեակ ազգով, որն հեթանոսական դարերից արդէն մի չալտնի դեր է խաղացել պատմութեան մէջ, իբրև անդրանիկ աշակերտող աւետարանի և սրտեռանդ նպաստող քրիստոնէական լուսաբեր գաղափարի զարգացման ու տարածման Արեւելքում: Սակաւն օտարազգի թէ՛ գիտնականների և թէ՛ բանասէրների հետաքրքրութեան և ուսումնասիրութեան նիւթը համարեա միշտ եղել են մեր խորին անցեալը, հին պատմական կեանքը, հին լեզուն, հին գրականութիւնը: Նրանց ուշադրութիւնը գրաւել են գլխաւորապէս հաշկական սեպածն արձանագրութիւններն ու բնեռագրերը, աւերակների պեղումները, հին ձեռագրները, լեզւաբանական հետազոտութիւնները և այլն: Մի խօսքով՝ հինը և միայն հինը, իսկ նորը շատ քիչ է արժանացել նրանց ուշադրութեան, եթէ չասենք, բոլորովին անուշադրութեան է եղել մասնաւոր: Միայն վերջին ժամանակներս է, որ նկատուում է մի նոր և համակրելի երևութ: Օտարազգիների հետաքրքրութիւնը դուրս է գալիս իւր նեղ միակողմանի, սահմանափակ շրջանից: Նրանք են գալիս մարդիկ, որոնք զբաղւում են նաև մեր ներկայով, մեր ժամանակակից կեանքի ուսումնասիրութեամբ, օգտւածներ են նւիրւած մեր մատաղ գրականութեան և նրա մշակներին, ծանօթացնում են իրանց հայրենակիցներին ալն առաջադիմական գաղափարների, ալն քաղաքակրթական ձգտումների հետ, որոնք ծնւել ու զարգանում են հաշկական ներկայ մտաւոր և հասարակական կեանքում: Իրաւ է, հայերիս աչք օտար բարեկամների մէջ երբեմն-երբեմն, տարաբախտաբար, պատահում են Զուրովի նման սևահոգի չարակամներ, բայց, ի հարկէ, Զուրովների վաւրահալութիւններին չարժէ ուշադրութիւն դարձնել, որովհետև աչք տեսակ մտքով կոչր ու հոգով բխացած շովինիստները նախատելով ու ծաղրելով ալս ու ալն ազգին՝ միևնույն ժամանակ իրանց գոյութեամբ ծաղր ու նախատինք են բերում թէ՛ ալն հասարակութեան,

որը դժբախտութիւն ունի նրանց իւր մէջ ընդունելու, և թէ աչն մամուլին, ուր նրանք ասպարէզ են գտնում իրանց սխրագործութիւնների համար... Ի դէպս՝ չենք կարող ակտեղ չլինել աչն զայրութի և զզանքի մասին, որ նորերս տեղական ռուսաց լետադէմ թերթերից մէկում Կովկասեան հացերի վերաբերմամբ տպւած Զուբովի լատնի ցետտտ խղածը լարուցեց ակտեղի մեր ճանաչած ռուսական մի քանի զարգացած ինտելլիգէնտ շրջաններում: Իսկ ռուսաց գրականութեան մէջ աչքի ընկնող և ահագին կշիռ ունեցող մեզ ծանօթ մի պրոֆեսսոր, կարգալով Զուբովի խղածը, խորին ցաւակցութեամբ ասաց տողերիս գրողին. «Զուբովները—գրչով զինւած գաւլեր են, որոնք ամեն լոպէ պատրաստ են նոյն իսկ իրանց հարազատների միւսը լափելու, ուր մնաց թէ օտարինը»: Սակաչն միութարական է, որ Զուբովների վայրահալութիւններին հակակշիռ նոյն ռուսաց մամուլի, ի հարկէ, աւելի առողջամիտ և առաջագէտ մասում՝ մեր կեանքի մասին երբեմն լուս են տեսնում և՛ աչնպիսի խղածներ, որոնք ներշնչւած են լինում անկեղծ համակրանքով և լաչն, ազատ գաղափարներով

չէնց աչ միջոցին—մեր մամուլի հարկւրամեակի լրանալու օրը, երբ գրում եմ աչ տողերը, տեղական „Русскія Вѣдомости“ ազատամիտ թերթում լուս է տեսել մի ընդարձակ և ամփոփ խղած, որ կրում է „Сторитіе армянской прессы“ խորագիրը՝ և որի հետ ուղում եմ ծանօթացնել «Մործ»-ի ընթերցողներին: Խղածը պատկանում է պ. Իւրիչ Վեսելովսկու գրչին: Պր. Վեսելովսկին առաջին անգամը չէ, որ ասպարէզ է գալիս իւր մալրենի գրականութեան և մամուլի մէջ հակական կեանքի աչ ու աչն աչքի ընկնող երևութներին: Նւիրւած խելացի, բանիւրուն խղածներով և աչնպիսով իւր ազգակիցներին ճիշդ ու հիմնաւոր գաղափար է տալիս մեր մասին: Մի քանի տարի է արդէն, որ նա սիրով հետևում է մեր ժամանակակից հասարակական և մտաւոր կեանքի ընթացքին և և առիթ եղած ժամանակն իսկոյն իւր բարի խօսքով ու բարեխիղճ կարծիքով հանդէս է գալիս ռուսաց մամուլում: Աչ կարճ ժամանակամիջոցում համեմատաբար նա շատ ունի գրած մեր կեանքի ու, մանաւանդ, մեր գրականութեան մասին: Բաւական է լինել նրա ընդարձակ և լուրջ խղածներից հէնց միաչն հետեւեալները. «Բաֆֆի», «Խաչատուր Աբովեան», «Ռափաէլ Պատկանեան», «Պետրոս Աղամեան», «Մկրտիչ Պէշիքթաշեան», «Փարբիէլ Սունդուկեան», «Հին հակական թատրոն», «Հալիական բեմի պատմութիւնից», որոնք ցրւած են ռուսական զանազան պարբերական թերթերում, ամսագրներում և իւր խմբագրութեամբ ու պ. Մ. Բերբերեանի եռանդուն աջակցութեամբ լուս ընծաւած „Армянскіе Беллетристи“ ժողովածուի մէջ: Պր. Վեսելովսկու աչ վերջին գործը մանաւանդ— „Армянскіе Беллетристи“ ժողովածուն, որի վրաչ նա աչնքան ջանք ու աչխատութիւն է թափել և որը գրաւեց ռուսաց համարեա ամբողջ մա-

մուլի լուրջ ուշադրութիւնը, արժանի է հաւերիս առանձին համակրանքի և երախտագիտական զգացման: Պր. Վեսելովսկին առաջինն եղաւ իւր հալերենակիցները մէջ, որ ալդպիսի մի գեղեցիկ և համակրելի միտք չղացաւ—ապէս է՝ հալ մտքի ու հոգոյ արտապատուութիւնները բազմատեսակ նմուշներով թարգմանաբար ներկայացնել ռուս հասարակութեան և ալդպիսով աշխատել վերջ դնելու ալն մուար կարծիքներին և անիմաստ նախապաշարմունքներին, որոնք վաղուց ի վեր մուտք են գործած ալդ հասարակութեան մէջ հալերիս վերաբերմամբ:

Իր „Армянские Беллетристы“ ժողովածուի նախաբանում պ. Վեսելովսկին, ի միջի ալուց, ասում է. «...Մենք մեր նպատակն իրագործւած կը համարենք, եթէ մեզ չաջողւի փարատել ռուս հասարակութեան մէջ դեռ մինչև օրս էլ տիրող նախապաշարմունքները հալերի վերաբերմամբ, որոնց վերագրում են միայն բացասական լատկութիւններ և որոնց չաճախ չեն տալիս արժանի չարգանքը: Անհամակրելի երեւութներ և հասարակական թերութիւններ կարելի է գտնել ամեն մի ազգի մէջ և բոլոր դարերում: Դրանցից, անկասկած, ազատ չեն և հալերը. և կարծում ենք, որ աչքի առաջ ունենալով Սուղդուկեանցի իրական կեանքից առած կոմեդիաները, Պատկանեանի կծու երգիծաբանութիւնները, Շահազիզեանի սարկաստիքական տողերը, Բաֆֆիի ազնիւ նախատինքներն ու մերկացումները, Պարոնեանի վարակիչ ծիծաղը—չի կարելի ասել, որ հալերն իրանք էլ խոստովանելիս չլինեն իրանց կեանքի մութ ու բացասական կողմերը և ընդունակ չլինեն տրտնջալու իրանց պակասութիւնները տեսնելիս... Բայց ինչ տեսակ պակասութիւններ էլ որ գտնելիս լինենք հալ հասարակութեան առանձին ներկայացուցիչների կամ նոյն իսկ առանձին խաւերի մէջ—քանի որ խօսքը վերաբերում է բոլոր ժողովրդին, որպէս մի ամբողջութեան, ալստեղ, ինչպէս և առհասարակ բոլոր միջազգային չարաբերութիւնների մէջ, պէտք է հանդէս գալ ազգերի փոխադարձ վարդաճըր: Ահա ալն լալն գաղափարը, որով ներշնչւած է երևում պ. Վեսելովսկին և որից բղխում է նրա ղէպի հալերն ունեցած սիմպատիան: Պ. Վեսելովսկին դեռ երիտասարդ է և նոր է աւարտել համալսարանը: Նա իր սկզբնական ուսումն ստացել է Մոսկուայի լաղարեան ճեմարանում, որն, անտարակոյս, նոյնպէս ունեցել է իր ազդեցութիւնն ալն բարի զգացումների աճման և զարգացման վրա, որ նա ներկայումս տարածում է ղէպի մեր կեանքը: Պ. Վեսելովսկին դեռ նոր է մտնում իր հալրինի գրականական ասպարէզը և դեռ նոր է բացւում նրա առաջ հասարակական գործունէութեան լալն ուղին: Պէտք է չուսալ, որ նրա լուսամիտ համակրանքը և հետաքրքրութիւնը ղէպի հալերս չեն պակասիլ ու տեղական կը լինեն նաև ապագայում:

Քաղածօրէն առաջ ենք բերում ալստեղ նրա „Столѣтіе армянскоѣ“

предела“ վերջին նոր լուսածը, որ, ինչպէս վերն փշեցինք, զուած է հաշ-
կական մտնուլի հարկւրամեակի առթիւ և տպւած է „Русскія Вѣдомости“
լրագրի № 286-ում:

«Աւօր լրանում է հալոց անդրանիկ «Ազդարար» լրագրի առաջին
համարը լոյս տեսնելու օրից, որի խմբագիրը—ըստ երեւոյթին բաւական
նին զարգացած և ձեռներէյ մի մարդ—առաջուց հրաւէր է կարդում ժո-
ղովորդին, աշխատելով բացատրել նրան իր մտածած հրատարակութեան
նպատակն ու ծրագիրը: Հետաքրքրական է, որ առաջին հաշկական օր-
գանը հիմնւում է հեռաւոր Հնդկաստանում, Մադրաս քաղաքում, ուր աչն
ժամանակ բաւականին հալեր էին ապրում և նրա խմբագիրն հանդիսա-
նում է հոգևոր մի անձն—Շմաւոնեան քահանայ—ու օրգանն էլ տպւում է
ընդհանրութեան շատ քիչ մատչելի հալոց հին, զրաբաւ լեզուով: Սակաչն
աչսպէս թէ աչնպէս՝ «Ազդարարիցն» է սկիզբն առնում հալոց պարբերա-
կան մամուլն իր պատմութիւնը. աչդ մամուլն հետեակ տասնամեակում
սկսում է աստիճանաբար,—թէ և սկզբնեւում բաւականին դանդաղ կեր-
պով—զարգանալ և ընդարձակել իր գործունէութեան շրջանը: Հաշկական
մամուլը, որպէս և ազգաչին բեմը, առանձին զարդացումն են ստանում
ոչ հալերի բուն հալերնիքում (եղել են մի քանի մասնաւոր փորձեր միաչն
ստեղծելու աչնտեղ լրագրութիւն), աչլ աչն որոշ վալրերում, որոնք վա-
ղուց ի վեր սկսել էին գէպի իրանց գրաւել բաղմաթիւ հաչ գաղթական-
ներ: Աչսպիտի գլխաւոր գաղթավալրեր ժամանակի ընթացքում հանդիսա-
նում են Կ. Պոլիսը, որ ներկաչումս էլ ծառաչում է որպէս մտաւոր կենդ-
րոնը Տաճկահալերի համար, և Թիֆլիսը, որ նոչն նշանակութիւնն ունի
Անդրկովկասեան հալերի համար: Աչդ երկու քաղաքներից առաջինում
հաշկական մամուլն սկիզբն է առնում 1832 թւից. երկրորդում—1846 թւից:
Ջանաղան ժամանակներում լոյս տեսած բոլոր պարբերական հրատարա-
կութիւններից համարեա կէսը բաթին է ընկնում աչդ կեդրոններին: Նո-
րերս Թեհրանում նոչնպէս սկսեց հրատարակել «Շաւիղ» անունով հաշկա-
կան օրգան, որ պէտք է ծառաչէ պարսկահալերի շահերի պաշտպանու-
թեան: Սակաչն, քիչ չեն եղել և՛ ուրիշ քաղաքներ, ուր լոյս են տեսել
հաշկական օրգաններ: Քանի որ ներկաչումս եւրոպական, ասիական և
նոչն իսկ ամերիկական շատ քաղաքներում հաստատուած են հաշկական
գաղութներ, զրա համար էլ աչդ օրգաններն սկիզբն են առել երկրագըն-
դիս ամենաբաղմաղան տեղերում—օրինակ՝ Մոսկաչում, Պետերբուրգում,
Պարիզում, Լոնդոնում, Վիեննաչում, Մարսելում, Վինետիկում, Վարնա-
չում, Աթէնքում, Նիւ-Իորքում, Կալկաթաչում, Մադրասում, Սինգապու-
րում և աչլն: Իրանց նոր գաղթավալրում լրագիր հիմնելու ձգտումը բո-
լոր հաշկական գաղութների համար ժամանակի ընթացքում մի բնորոշ
լատկութիւն է դառել: Յաւանի հալագէտ է. Դիւլորիէն աչն միտքն է

կայտնել, որ ուր որ էլ գաղթեն մի խումբ հայեր, նրանց առաջին հոգսը միշտ լինում է հիմնել եկեղեցի, ուսումնարան և լրագիր: Պատահել է մի անգամ, որ ընդամենը չի սուսն սարգուց բաղկացած կոլոնիան ունեցել է, թէև ոչ երկարատև, իր առանձին օրդանը: Շատ կոլոնիաներ երբեմն կարևոր նշանակութիւն են ստացել հայկական մամուլի պատմութեան մէջ: Աղսլիսի նշանակութիւն ունէին, օրինակի համար, դարիս առաջին կիսում հնդկական շատ քաղաքներ: 1858 թուից մինչև 1864 թիւը — Մոսկւան, որտեղ պրոֆեսոր Նազարեանցը հրատարակում էր «Հիւսիսափայլ» ամսագիրը (զանազան ժամանակներ Մոսկւայում՝ լոյս են տեսել հայերէն հինգ հրատարակութիւն): Վերջապէս, չի կարելի չիշել կատարի Մխիթարեան Միաբանութեան անխոնջ գործունէութիւնը որ ներկայում է հղել հայկական մամուլի օգտին: Այդ Միաբանութիւնը, որ ծանօթ է եւրոպական հասարակութեան գլխաւորապէս Բալքանի հետ ունեցած իր կարեւորութեամբ, իսկ հայոց կեանքում կարևոր դեր է խաղում, որպէս հայկական լուսաւորութեան և գիտութեան շարժիչ ուժերից մինը, ձգտելով իր հալոյնակիցների մէջ տարածել եւրոպական քաղաքակրթութիւնը, առանձին ուշք դարձրեց մամուլի զարգացման վրայ: Թէ վենետիկի և թէ վիեննայի Մխիթարեաններն եռանդուն կերպով խմբագրում էին պարբերական հրատարակութիւններ: Առանձին լարգանքով պէտք է չիշենք ալստեղ ալ հրատարակութիւններից մէկը, որ կայտնի է որպէս իր բազմաբովանդակութեամբ, նոյնպէս և իր կուլտուրական ուղղութեամբ: Դա վենետիկի «Բագմալէպն» է, որ ամենահին օրդանն է հանդիսանում ներկայումս գոյութիւն ունեցող հայկական բոլոր օրդաններից — հրատարակում է 1843 թւից: Հետաքրքրական է, որ Մխիթարեաններն առաջինը եղան, որ ամբողջ հայ հասարակութեան ուշադրութիւնը դարձրին ալսուրալ լոյս են տեսնում հայերէն լեզուով 31 հրատարակութիւններ:

Այս հարիւր տարւալ ընթացքում հրատարակւել են ընդամենը հարիւր չիսունի չափ հայկական օրագրներ ու ամսագրներ: Մամուլի աւելի լայն զարգացումը վերաբերում է վերջին չիսնամեակին: Առանձին կենդանութիւն էր նկատւում 60-ական թւականներին գլխաւորապէս ալս պատճառով, որ ալգ ժամանակ ճաճկատառում հայերին տրւած էին, ևս առաւել խոստացւած էին, զանազան իրաւունքներ ու արտօնութիւններ, որոնք ի միասին առած՝ ստացել էին «Հայկական Սահմանադրութիւն» անունը և որը, սակայն, միայն թղթի վրայ մնաց: 1860 թ. մինչև 1870 թւականը հայկական օրդանների թիւը հասաւ մինչև 49 ի: Ներկայումս լոյս են տեսնում հայերէն լեզուով 31 հրատարակութիւններ:

Մինչև օրս լոյս տեսած պարբերական հրատարակութիւնները թէ իրանց արտաքինով և թէ ներքին բովանդակութեամբ շատ բազմաթիւ են ներկայումս մեզ: Կան ամսագիրներ, տարեգիրներ, շաբաթաթերթեր

ու երկչաբաթաթերթեր, վերջապէս, ամենօրեայ լրագրներ: Սակայն հաշերի մէջ ամենօրեայ մամուլը շատ ուշ չափոնեց և երկար ժամանակ պարբերական հրատարակութեան գործածական տիպը շաբաթաթերթին ու երկչաբաթաթերթին էին: Ընդհանուր բովանդակութիւնն ունեցող հրատարակութիւնների թիւն, ինչպէս և ամեն տեղ, զգալի կերպով դերակշռում էր մասնագիտական հրատարակութիւնների թիւին: Վերջինների բազմաքանակութեամբ աչքի է ընկնում Կ. Պոլիսը. օրինակ՝ ալստեղ մենք գտնում ենք օրգաններ կրօնական, մանկավարժական, թատրոնական, երաժշտական, երգիծաբանական, առևտրական և այլն: Իւր քաղաքական ուղղութեամբ հաշկական մամուլը բաժանւում էր մօտաւորապէս նոյն ֆրակցիաների, ինչ որ Արևմտա-եւրոպական մամուլը: Կային օրգաններ ազատամիտ-առաջդիմական, պահպանողական, կղերական, սոցալիստի կական և այլն: Կուսակցական կոչւել, որ երբեմն շատ սուր կերպարանք էր ստանում, բաւականին բացորոշ արտայայտութիւն էր գտնում հաշկական մամուլում, որն այդ պատճառով դառնում էր երբեմն կենդանի, վառվռուն և անգամ չափազանց անհաշտ բանակուրի ասպարէզ...

Երկար ժամանակ հաշկական մամուլը ստիպւած էր կուռելու ժողովրդի մեծամասնութեան անտարբերութեան դէմ, որ կուլտուրապէս կանգնած լինելով ստորին տասնիկի վրա՝ անընդունակ էր հասկանալու տպագրական խօսքի նշանակութիւնը և զգալու նրա սրահանջը: Հաշկական առանձնակի կեդրոնների բաժան բաժան լինելը, նրանց մէջ եղած հաղորդակցութեան անզոհացուցիչ միջոցները, միւս կողմից՝ ընդհանրութեան մատչելի մի գրականական լեզուի բացակայութիւնը—այդ ամենը նոյնպէս պէտք է խանգարէին հաշկական օրգանների աւելի չաջող տարածմանը:

Մենք վերը մատնացոյց արինք, որ հաշկական կոլոնիաներում և կուլտուրական կեդրոններում լրագիր հիմնելը հետզհետէ մի շատ սովորական ֆակտ է դառնում: Բայց առաջինը՝ այդ երեւոյթն սկսեց մի առանձին բացառապատկերամբ աչքի ընկնել միայն 40-ական թվականներին: Իսկ երկրորդը՝ եթէ ամեն տեղ ճարտւում են մի խումբ մարդիկ, որոնք իրանց սրտին մօտ են համարում մամուլի շահերը, հապա դեռ չպէտք է կարծել, որ նոր հիմնող որ և է օրգանը միշտ կարող էր լուս դնել քիչ ու շատ լաջն ծաւալ ստանալու, զգալի քանակութեամբ տարածելու վրա: Մասնաւոր համար մամուլն երկար ժամանակ գոյութիւն չունէր: Բաժանորդների թիւը շատ անգամ տասնեակներով էր հաշւում («Ազդարարն» սկզբում ընդամենը 28 բաժանորդ ունէր): Ալսպիսի մի նշանաւոր և ազդեցիկ ամսագիր, որպիսին էր «Հիւսիսափայլը», 50-ական թվականների վերջում իր բաժանորդների թիւը միայն 300 էր հաշ-

ւում ¹⁾ Սակայն աստիճանաբար, քանի կուտուրան տարածւեց հալերի մէջ, աչնքան էլ սկսեց նկատելի լինել մի որոշ փոփոխութիւն գէպի լաւը, Գեռներկալումն էլ պարբերական հրատարակութիւնները հալերի մէջ գէթ մասամբ աչնքան չեն տարածւած և աչնպիսի պահանջ չեն դարձած, ինչպէս որ ալդ տեսնում ենք Արեւմտեան Եւրոպայում: Ո՛չ միայն ամսագրի ալ և լրագրի համար 2000 բաժանորդ ունենալը չու՞մ ցանկալի վիճակ է համարւում: Մամուլի ալդ դրութեանը բնականաբար հետևում է համարեա բոլոր հալոց խմբադրութիւնների նիւթական անապահովութիւնը: Ալդ անապահովութեան հետ սերտ կապւած է հալոց լրագրական աշխարհի մի ալ բնորոշ երեւոյթը—խմբադրութիւնը չի կարողանում վարձատրել հոնորար տալ իւր աշխատակցին, աչնպէս որ գրականական վաստակն հալերի մէջ ընդհանրապէս անվարձատրելի է մնում: Բացառութիւններ են եղել Էրբեմն միայն ամենաաչքի ընկնող մատենագրերի համար, ինչպէս չալտնի վիպասան Բաֆֆին էր ²⁾: Բալց աչն հոնորարն էլ որ նրանք են ստացել, չափից դուրս համեստ կը թւէր թէ մեղանում, թէ Արեւմուտքում: Հալական մամուլի տարեգրութեան մէջ մենք շարունակ գտնում ենք օրինակներ աչն լամառ ու կատաղի կռւի, որ պարբերաբար հրատարակութիւնների խմբադրները մղել են նիւթական դժւարութիւնների և երբեմն ուղղակի ծանր կարիքի դէմ: Ալդ կողմից խորին աղետով լի է Կ. Պոլսի երգիծաբան Պարոնեանի վիճակը, որ իւր թերթի հրատարակութեան համար, որպէս զի կարողանալ գէթ մի քանի դրոզ ձեռք բերել, ստիպւած էր լինում տանել և՛ կարիք, և՛ քաղցածութիւն՝ մերթ մանրավաճառի խանութ բանալով, մերթ հաշւապահութեան դասեր տալով և ստացած ամբողջ հասոյթը գործադրելով իւր սիրած գործի վրա: Նա մի ժամանակ ստիպւած էր իւր թերթը ինքը ցրւելու բաժանորդներին, որովհետև աչնքան միջոցներ չուներ, որ ցրւի վարձէր.— և ալդպէս մօտ 25 տարի (1868—1891) հալական մամուլին ու գրականութեան ծառաելուց լետու, մեռաւ թոքախտից, որ մասամբ հետևանք էր նրա քաշած ծանր կեանքի... Ներկայումս բանաստեղծ Ս. Շահագի-

¹⁾ Մենք հիմք ունենք կարծելու, որ ալդ թիւն իսկ չափազանցեցրած է, եթէ խնդիրը վճարող բաժանորդների մասին է: Մեր հիմքը աչն է որ «Հիւսիսափայլը» հրատարակւում էր «Մուրճի»-ի մօտաւորապէս կէս մեծութեամբ, իսկ 300 բաժանորդով կարելի էր «Հիւսիսափայլի» ծաւալով ամսագիր հրատարակել նաև տարեկան 8 ռ. բաժանորդագնով:

Ծանօթ. «Մուրճի» խմբ.

²⁾ Ուրքան էլ պ. Վեսելովսկու ասածը հոնորարի մասին ընդհանրապէս ճշգրիտ է, բալց երբ իբր բացառութիւններ բերւում են միմիայն ամենաչալտնի գրողները—գորանով ճշմարտութիւնը վնասւում է, որովհետև հոնորար տալը ալդ աստիճան մեծ բացառութիւն չի կալմում մեղանում:

Ծան. «Մուրճի» խմբ.

զեանի անունով հիմնելիք գրականական ֆոնդը ¹⁾ միաջն կարող է մի փոքր բարւոքել և թեթեւցնել մամուլի աշխատաւորների վիճակը:

Հաշկական մամուլի պատմութեան մէջ, մանաւանդ վերջին լիսնամեակում, պատահում են բաւականին համակրելի և նշանաւոր անուններ: Յիշենք ալստեղ, օրինակի համար, պրոֆեսսոր Ս. Նազարեանցին, որ իւր օրդանում ալնպիսի լամառութեամբ քարոզում էր կուլտուրական զաղափարներ և պաշտպանում ժամանակիս կարիքներին չարմարեցրած նոր, հանրամատչելի հալոց լեզուն. նրա վաղամեռ աշխատակցին ու աջակցին—եւրոպական կրթութեամբ և լուսաւորութեամբ զինւած, առաջնակարգ հրապարակախօս Մ. Նալբանդեանցին: Հէնց նոր վիշած Պարոնեանին, որ իր երգիծաբանական հրատարակութիւնների մէջ ալնպէս տաղանդաւոր կերպով ծաղրում ու մորակում էր իր հայրենակիցներին. չալանի հրապարակախօս Գրիգոր Արծրունուն, որ քսան տարի Թիֆլիսում հրատարակում էր «Մշակ» լրագիրը և վաստակել էր ժողովրդականութիւն ոչ միաջն հաշ հասարակութեան մէջ, ալ և վաշելում էր ռուսական մամուլի չարգանքը. ներկալ հալոց Կաթողիկոս Խրիմեանին, որ 50-ական թեականների վերջերում փորձ արաւ Տաճկա-Հալաստանի հէնց կենտրոնում պարզ, ժողովրդական լեզուով ամսագիր հրատարակելու «Վասպուրականի Արծիւ» անունով և ալն: Եթէ մի քանի հաշկական լրագրների ու ամսագրների էջերում երբեմն քարոզել են հակաղղեցիկ, չետաղմական զաղափարներ ու հաշեաքներ, հապա միւս կողմից՝ շնորհիւ ալն հանգամանքի, որ եղել են վերոլիշեալ գործիչների պէս ոլթեր, որոնք զանազան ժամանակներում աշխատել են լօգուտ մաշրնի մամուլի,— միւս օրդանները կարողացել են ձեռք բերել աւելի պատաւոր դիրք և մարդկանց մտքերի վրալ ներգործելու չալանի կուլտուրական աղղեցութիւն, որով և նպաստել են եւրոպական քաղաքակրթութեան և լուսաւորութեան տարածմանը ժողովրդի մէջ: Գրանումն է կալանում հաշկական մամուլի ամենաառաջատար և լաւագոն մասի պատմական ծաւալութիւնը: Աւելացնենք որ ամենանշանաւոր հաշ բեղետրիստների շատ աշխատութիւններն առաջ լույս էին տեսնում լրագրներում, որոնք ալգպիսով աշքի ընկնող զեր էին. խաղում ժողովրդի մեծամասնութիւնն ալս և ալն գրողի ստեղծագործութեան հետ ծանօթացնելու գործում:

Սւ ալգպէս հաշկական օրդանն հետգհետէ աւելի ու աւելի մօտենում էր ժողովրդի ուշալական կեանքին: Հին, գրաբաւ լեզւից նա կամաց-կամաց անցաւ նոր, գրականական բարբառներին: Լուրերի և նորութիւնների

¹⁾ Ալգ ֆոնդը, եթէ հիմնւելու բաղդին արժանանալ, պիտի կուշի «Հաշ գրականներին ու գլտնականներին օժանդակող ընկերութիւն»:

ժողովածուն (աղբախի բնակությունն ունէին առաջաւ հրատարակութիւնները) փոխելով՝ սկսեց հասարակութեան ղեկավար օրդան հանդիսանալ: Եւ քանի մամուլն աւելի էր մօտենում կեանքին, աչնքան նա աւելի ու աւելի վաւելում էր ժողովրդի սէրն և համազգացութիւնը, ինչպէս որ ալդ պարզ արտապատեց, օրինակ, Արծրունու չորեկեանին և ապա նրա հանդիսաւոր թաղմանը: Ժողովրդականութիւն վաւելող հրապարակախօսին մատուցած ալդ չարգուպատիւը, անտար փոքր, նշանաւոր և ուրախալի ֆակտ է հանդիսանում հաւկական կեանքում, — թէպէտ միևնույն ժամանակ չպէտք է մոռանալ, որ դրանից քիչ առաջ հաւկական մի ալ կենտրոնում հիւծւած, ուժասպառ մեռաւ դժբաղդ Պարոնեանը...

Վերջացնելով մեր խօսքն, անհրաժեշտ ենք համարում արձանագրել ալստեղ նորագոյն հաւկական մամուլի մի շատ համակրելի չափերը — աչն է՝ որ նա միշտ զիտէ արձագանք տալ ժողովրդական շահերին ու կարիքներին: Հասարակական աղէտների ժամանակ, օրինակ 1879 թ. և ներկա 1894 թ. Հաւաստանում տիրած սաստիկ սովին, շատ լրագրներ քանիցս անգամ ծառայութիւններ մատուցին, հասարակութեան ուշադրութիւնը դարձնելով սովատանջների վրա, կոչելով նրան ղէպի զոհաբերութիւն և աղբախով հետզհետէ հանդանակելով երբեմն տանեակ հաղարներ: Օրւալ հարց ու խնդրին արձագանք տալու ալդ ընդունակութիւնը և շատ հրապարակախօսների ու մամուլի մշակների եռանդուն գործունէութիւնն ի միասին առած՝ հաւկական մամուլի հարկւրամեալ չորեկեանը հետաքրքրակար են դարձնում նոյն իսկ կողմնակի դիտողի համար»

ԶԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐԵՐ

«ՄՈՒՐՃԻ» բաժանորդագրութիւնը 1895 թւականի համար բացւած է:

ՍԱՍՈՒՆԻ ԴԷՊՔԵՐԸ. «Մուրճ»-ի ընթերցողները կը կարդան ներկայ համարում «Սասնոյ դէպքերը» վերնագրով թղթակցութիւնը, որի մէջ մանրամասնօրէն նկարագրւած են Սասունի մէջ տեղի ունեցած կռիւները: Այդ թղթակցութիւնը բղխում է ձեռնհաս և տեղն ու տեղը եղած անձից:

Ի դէպ նկատենք որ նոյն ալդ թղթակցութիւնը, տեղտեղ աղաւաղ, շատ տողեր կրճատւած, անուններից ոմանց անճիշտ տպած ձևով, լոյս տեսաւ «Մշակ» լրագրում 12 նոյեմբերի, երեք օգտւած լինելով մեզ մօտ գտնուող բնագրի շտապ արտագրածից:

Ուշադրութիւն ենք դարձնում թղթակցութեան ամսաթւի վրայ, որ է 25 օգոստոսի: Դա շատ կարևոր է աչն պատճառով, որ ևւրոպական մամուլը նոյեմբերին միայն ստացաւ լուրեր Սասնոյ կոտորածի մասին: Պէտք է առ ալժմ կարծել որ ալդ նոյն դէպքերի արձագանքն էր, որ պատմւած են մեր թղթակցութեան մէջ: Ահա ալդ լուրը`

ՍԱՍՈՒՆԻ ԿՈՏՈՐԱՅԸ. Լուր է ստացւած, և ալդ լուրը ճշդւած է, որ տաճկական զօրքերը կարողացան ներս մտնել Սասուն, մեծ կոտորած անելով թէ Սասունի շրջակայքում և թէ բուն Սասունի մէջ: Ընկած հացերի թիւը ըստ մի տեղեկութեան՝ 3000 է, տղամարդ, կին և երեխայ, ըստ ալդ աղբիւրի՝ 5000-ից աւելի: Տեղական քրդերից ևս կան կոտորւածներ, որովհետև չէին միացել տաճկական զօրքերի հետ:

ՍԱՍՈՒՆ. «Մուրճի» ներկայ համարից սկսում ենք տպագրել պ. Սէլանի մի նկարագրութիւնը, որ կարող է վերջանալ միայն մի քանի ամսում: Դա մի ընդարձակ աշխատասիրութիւն է, գրւած զեռ. ևս 1892 թւականին:

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԹԵՄՈՒՄ հաստատւած է հոգեոր Ատեան, որի անդամներին, առաջարկութեամբ Ատրպատականի թեմի առաջնորդ Սուքիաս արքեպիս. Պարզեանցի՝ հաստատւած է վհն. Կաթո-

ղիկոսը, կոնդակով առ 12 հոկտ. 1894 թ.: Այդ ատենանը կոչ-
ւած է օգնական լինելու թեմակալ առաջնորդին՝ թեմի կա-
ռավարութեան գործում, որպէս մեր կոնսիստորիաներն են:

ԷԶՄԻԱՅՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎՐ, որ լուծւած էր վերջին
ամիսներում, վերակազմեց, հրամանով Վեհափառ կաթողիկոսի
հետեւեալ կերպ. 'Նախագահ՝ Կարապետ Կոստանեանց, տեսուչ
Էջմիածնի Գէորգեան ձեմարանի. ալլ անդամներ՝ Յովհաննէս
Տէր-Միրաքեանց, Կարապետ արեղալ Տէր-Մկրտչեան, Յովհան-
նէս Յովհաննիսեան, Տիրալր արեղալ Տէր-Յովհաննիսեան:

Արձանագրելով հանդերձ ալս նշանակումները, մենք
կը կրկնենք նոյնը, ինչ ասել էինք նոյն լանձնաժողի նախորդ
կազմի մասին (տես «Մուրճ» 1893 թ. № 11, էջ 1780—81),
ալս է որ «մեզ հարկաւոր է ներկալ Ուսումնական մասնաժո-
ղովից աւելի կալուն մի հաստատութիւն, մի «Ուսումնական
հոգաբարձութիւն», որի անդամները ընտրւած կը լինեն առ-
նւազն բոլոր թեմական դպրանոցների հոգաբարձութիւններից,
նախագահութեամբ Վեհափառ կաթողիկոսից նշանակւած մի
անդամի»: Իսկ ճանաչել որ և է բարոյական հեղինակութիւն
շարունակ փոփոխւող և պատահական անձերից բաղկացած մի
ուսումնական մասնաժողովի համար, որի կոչումը պիտի լինէր
ղեկավարել հալոց ուսումնարանները,—մենք չենք կարող և
չենք ցանկանալ: Ինչ հեղինակութիւն որ ունեցան անցեալ
կազմերը և ինչ որ շինեցին նոքա—նոյնը սպասում ենք և
մասնաժողովի ալժմեան կազմից. թերևս ալժմեանի կատարե-
լիքը աւելի ևս չնչին, եթէ չասենք վնասակար լինի, եթէ
ինկատ առնենք մասնաժողովը կազմող անդամների անձնաւո-
րութիւնները:

ՇՈՒՇԻԱՅ ՎՊՐԱՆՈՑԻ դրութիւնը: 15-ն հոկտեմբերի Շուշուց ստացանք
հետեւեալ հեռագիրը.

«Դպրանոցի ուսուցչական կազմը և հոգաբարձութիւնը
հրաժարական տւին ձեզ չալտնի պատճառներով»:

Իսկ մեզ չալտնի պատճառները սոքա էին. 1) Հոգաբար-
ձութիւնը արձակած էր անցեալ տարւալ կրօնուսուցչին (տէր-
Ալէքսանդր Բաղդասարեանց), 2) Արձակած էր դպրանոցից 7 ա-
շակերտներին՝ մանկավարժական խորհրդի և հոգաբարձութեան
միաձայն վճիռներով: Սակայն թեմական առաջնորդ Կարապետ
եպ. Ալվաղեան, հակառակելով ալլ որոշումներին, դիմում է
Նորին Վեհափառութեանը, որը կարգադրում է արձակւած
կրօնուսուցչին և արձակւած 7 աշակերտներին նորից ընդունել:

Գպրանոցի հոգաբարձութիւնը և ուսուցչական խումբը, անկարելի համարելով զգրանոցի կանոնաւոր կառավարութիւնը ալգպիսի պաշմաններում, տեղին իրանց հրաժարականները:

ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ԴՊՐԱՆՈՅԻ ՏԵՍՉԻ. Ընտրութեան խնդիրը, որ արդէն երկու ամսից աւելի զբաղեցնում է նորընտիր հոգաբարձութեանը, մնում է դեռ ևս չլուծւած: Հոգաբարձութիւնը սակաւն մի քալ անելով աշխատել է մերձեցալ խնդրի լուծմանը, որի փտածգիւր կարող ենք ասել հաստատապէս, չի ծառայիլ լուծում հոգաբարձութեան: Փոխանակ տեսուչ ընտրելու՝ նա ձեռնամուխ եղաւ տեսչի պաշտօնակատարի ընտրութեան, որ, ինքն ըստ ինքեան, մի անհատկանալի պաշտօն է կեանքի սոսովորական ընթացքում: Սակաւն թուլ տալով անգամ որ չատուկ հանգամանքներից ստիպւած հոգաբարձութիւնը տեսչի պաշտօնակատարի ընտրութիւն է կատարել, մենք մեր պարտքն ենք համարում բացարձակ կերպով պախարակելու ալն օրը որ ընտրել է հոգաբարձութիւնը տեսչի պաշտօնակատարի ընտրութեան համար: Մենք հաստատ չգիտենք թէ որքան օրինաւոր է մի նիստ, որին չի նախադահել նա, ով, ըստ կանոնադրութեան (թեմակալ առաջնորդը կամ նորա փոխաւորը), կոչւած է նիստերին նախադահելու: Մենք մինչև անգամ թուլ ենք տալիս որ նիստը կարող է նաև օրինական համարել, հիմնւելով թերևս բաղմաթիւ պրեցիդէնցիների վրայ: Սակաւն կատարել մի կարևոր ընտրութիւն, ինչպիսին ընտրութիւնն է ալն անձի, որը կոչւած է զգրանոցի պատասխանատու ղեկավարողը լինելու, միևնույնն է թէ ինչ տիտղոսով կը կնքենք ալդ անձին — տեսչի թէ տեսչի պաշտօնակատարի տիտղոսով — ալգպիսի պատասխանատու անձի ընտրութիւնը կատարել առանց ներկայութեան հոգաբարձութեան օրինական նախադահի, — եթէ ապօրինութիւն չանւանենք, ապօրինութեան հաւասար մի վարմունք է: Աթէ օրինական նախադահը սովորութիւն դարձրած լինէր նիստերին չգալ և դորանով պատճառ հանդիսանար գործերի խանգարման — մենք ոչինչ պախարակելի բան չէինք նկատիլ, եթէ հոգաբարձութիւնը իւր ընտրութիւնը կատարելու համար՝ օգուէր եղած օրինակներից: Բաց քանի որ ալգպիսի հանգամանք չկալ, քանի որ թեմակալ առաջնորդը բացակա էր նիստից Թիֆլիսում չլինելու պատճառով, իսկ Թիֆլիսից նա բացակա էր մի ամենաչարդելի պատճառով — վեհափառի հրամանով Վալսեր

Թաղման ներկայ լինելու համար Պետերբուրգ գնալը — կատարել աղպիրսի մի օր ընտրութիւնը վերին աստիճանի անտաքտ վարմունք է, մի վարմունք, որի համար հոգաբարձութեան ընտրողները չնորհակալ լինել չենք կարող: Մենք որ միասին աշխատել ենք հրապարակաւ ներկայ հոգաբարձութեան համար — մեր պարտքն ենք համարում մեր զգացմունքը նաև հրապարակապէս արտայայտել ներկայ հոգաբարձութեան աղ տգեղ վարմունքի մասին:

ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ԴՊՐԱՆՈՅԻ տեսչի պաշտօնակատարի պաշտօնով ընտրւեց պ. Յովհան. Սաղաթեւեան, որ 1891 — 94 թւականների զըպրոցական տարիներում տեսչի օգնական էր Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանում:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐ Կաթար ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ III-ի Թաղման հանգիսին Նշանակւեց վեհապառ Կաթողիկոսի կողմից Թիֆլիսի Թեմի առաջնորդ Գէորգ եպ. Սուրէնեան, որ և ուղևորւել է Պետերբուրգ Նոյեմբերի 2-ին:

ՀԱՅՈՑ ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ ԱՆԴՐԿԱՍՊԵԱՆ երկրում և ԹՈՒՐԲԵՍՏԱՆՈՒՄ: Պետական խորհուրդը հետեւեալ որոշումն է արել Անդրկասպեան երկրում և Թուրքեստանում հալոց եկեղ.-ծխական ուսումնարաններ հաստատելու նկատմամբ. Օրէնսգրքի XI-դ հատորի 975-դ չօդածին աւելացնել հետեւեալ ծանօթութիւնը.

«Սոյն չօդածում ուսումնարանները Թուրքեստանում և Անդրկասպեան երկրում կարող են բացւել միայն և եթ համաձայնութեամբ Թուրքեստանի ընդհանուր նահանգապետի կամ Անդրկասպեան երկրի նահանգապետի՝ ըստ պատկանելութն: Այս ուսումնարաններում բոլոր առարկաների դասաւանդութիւնը, բացի կրօնից, պէտք է կատարւի ռուսաց լեզուով»:

ԳՐԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ՕԳՆԵԼՈՒ ՖՈՆԴԻ Կանոնադրութեան ծրագիրը քննելու համար հոկտեմբերի 2-ի ժողովը (տես «Մուրճ» № 9: Լուրեր էջ 1337 — 38) ունեցաւ երկու շարունակութիւններ՝ հոկտեմբերի 9-ին և 16-ին Տոյն քաղաքային խորհրդարանի դահլիճում: Ծրագիրը, որ բաղկացած էր 69 չօդածններից, աղք երեք ճիւղերում ամբողջապէս քննւեց: Ժողովներին ամենից շատ զբաղեցրին չօդածները՝ § 1 (նպատակ), § 10 (թէ ում և ինչպէս տալ փոխատուութիւն), § 17 (թէ ինչ ձևերով կարող են չարուցւել խնդիրները օգնութեան մասին), § 19, 20 (ընդհանուր ժողովների մասին), § 37 (թէ ինչ հսկողութիւն պիտի լինի ալն անձերի նկատմամբ, որոնք ընկերութեան հաշուով

կատարելագործում են կամ պատրաստում են գրական գործունեութեան մէջ), § 39 (որով ընկերութեան կոմիտէտը— վարչութիւնը միջնորդ և ընկերական դատարան է հանդիսանում աչն վէճերի համար որ ծագում են գրողների և հրատարակիչների ու խմբագրութիւնների միջև), § 54 և 56 (վերաբերեալ կոմիտէտի անդամ քարտուղարի և նորա օգնականի պարտաւորութիւններին):

Կանոնադրութեան ծրագիրը քննելուց և փոփոխութիւններով ընդունելուց չետոյ, ժողովի նախագահը առաջարկեց ժողովին նշանակել մի կամ մի քանի անձեր, նոր կազմած ծրագիրը խմբագրելու և ապա բարձրագոյն կառավարութեանը առաջարկել ի հաստատութիւն: Ժողովը միաբերան խնդրեց նախագահ պ. Ա. Արասխանեանցին խմբագրել նոր ծրագիրը, կարգաւ աչն իւր կողմից հրաւիրած մի խումբ ժողովականների առաջ, և իւր վրայ առնել կառավարութեանը առաջարկելու գործը, թոչ տալով նրան վարելու ըստ իւր բարեհաւատութեան, առանց նշանակելու դորա համար որոշ ժամանակամիջոց:

Ի վերջոյ հարկ ենք համարում ներկայացնել հետեւեալ հաշիւը վերաբերեալ ցաւթման ծախքերին:

	Ռ. Կ.
1. Ժողով 7-ն լուսիսի 1892 թ., քաղաքային տան ծառաներին.	3 —
2. » 2 հոկտեմբերի 1894 թ. » » » .	2 —
3. » 9 հոկտ. 1894 թ. քաղաք. տան ծառան. և լուսաւորութ.	8 —
4. » 16 » » » »	2 —
5. Յենգորներին ներկայացնելու համար ռուսերէնը և հայերէնը 80-ական կոպէկ.	1 60
6. Ժողով կայացնելու խնդիրք պ. նահանգապետին, 2 մարկա. .	1 60
7. Ռսերէն ծրագիրը արտագրելու վճարած է	5 —
8. Ծրագիրը հայերէն թարգմանելու համար վճարած է	6 —
9. Դիտեստովովսկուն վճարած է ռսերէնը տպելու թղթի համար	5 50
10. Մ. Ռօտինեանցի տպարանին ռսերէնը տպելու և կազմարարին.	24 —
11. Թղթակցութիւններ և հեռագիրներ.	2 20

Ծախքի գումարն է՝ 60 90

Այդ ծախսը ծածկելու համար ստացած է՝

1. Պր. Ալեքսանդր Խուզավէրդեանից (ծախք № № 7, 8, 9) . .	16 50
2. Ժողովարարութիւն 9 ին հոկտեմբերի ժողովում	11 —

Ընդամենը ստացւած է՝ 27 50

Յանկացողները մասնակցել նախապատրաստութիւններին համար եղած և լինելիք ծախքերին, թող բարեհաճեն իրանց լուծման հասցնել պ. Ա. Արասխանեանցին (խմբագրութիւն «Մուրճ» ամսագրին), որը ստացած և միտած գումարների հաշիւները կը հրատարակի իւր ժամանակին:

ԴՈՔՏՈՐ ՌՈՒՐ ղտած միջոցը ընդդէմ դիֆտերիտի, որի մասին հաղորդեցինք անցեալ ամիս, սկսեց գործողութիւն ամբողջ լուսաւոր աշխարհում:

ՓՈԹԻՒ ՔԱՂԱՔԱԳԱՆՈՒ զաղտնի քւէարկութեամբ միաձայն ընտրւած է չալտնի հրապարակախօս Ն. Նիկոլաձէ:

ԱՆԱԼՅԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ, Ահա ցուցակը Ախալցխայի ինքնավարութեան համար ընտրւած ձախաւորների (լիազօրներ) և նոյա կանդիդատների 1894—1893 թ. թ. համար: 1) Տէր-Գրիգորեան, 2) Ղազարոսեան, 3) Մովսէսեան Գ. Ն., 4) Արաքաջեան, Բ. Գ., 5) Ալիխանեան Մ. Բ., 6) Ղասարաշեան Ա. Կ., 7) Մովսէսեան Մ. Ն., 8) Հալապեան Ա. Թ., 9) Պետրոսեան Մ. Պ., 10) Աղաջանեան Գ. Խ., 11) Զիլինգարեան Ա. Մ., 12) Բալբուրթեան Մ. Ս., 13) Կիւլբենկեան Մ. Մ., 14) Գանալանով Ա. Կ., 15) Տէր-Կարապետեան Ս. Ս.:

Կանդիդատներ՝ 1) Մեպիսեան Մ. Պ., 2) Գոսեան Խ. Ս., 3) Խզարջիւ Ա. Կ., 4) Կուպալով Գ. Մ., 5) Մուրադեան Մ. Կ.:

ԳԱՆՁԱԿԻ քաղաքային դեպուտատների ընտրութիւն: Հոկտեմբերի 26-ին կատարւեց ալիք ընտրութիւնը: Ընտրւած են հալերից՝ Կ. Յովհաննիսեան, թուրքերից՝ Ուսուփ-բէկ (Ուսուփ-բէկով: Հալերի ժողովը կատարւեց ս. Գէորգ եկեղեցու բաղում, թուրքերինը՝ Շահ-Արաս մզկիթի բաղում:

ՎԱՐԴՐՈՊ, Նորերս Թիֆլիսումն էր գտանուում անգլիացի Օլիւէր Վարդրոպ, չալտնի սիրողը վրաց գրականութեան: Նորա աշխատութիւններից չալտնի է «The Kingdom of Georgia» (վրաց թագաւորութիւնը):

ՊՈԼՍԻ ԵՐԿՐԱՇԱՐԺԻՑ ԱՐԿԱՇԵԱԼՆԵՐԻ օդտին, Սուլթանի բարձր նախագահութեամբ կազմւած նպաստամատուց լանձնաժողովը ժողոված էր մինչ հոկտեմբերի 10 ը 5,935,253 ղրուշ 20 վարա, որ հաւասար է մօտ 350,000 ռուբլի ռուբլու: Ալիք գումարից մինչ ալիք ժամանակ բաշխւած էր ընդամենը 1,606,660 ղրուշ 20 վարա:

ՆԻՒՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, Թիֆլիսի քաղաքացի պ. Գրիգոր Սարուխանեան, մի կտակով 19 փետրարից, նւիրել է Հալոց Բարեգործական

Ընկերութեանը կողմասում իւր սեպհական երկարկանի տունը, Թիֆլիսի Անդրէասկալա փողոցում, 362 քառակուսի սափէն գետինով. տունը արժէ 30—40000 ռուբլի և տալիս է մուտք տարեկան մօտ 2000 ռուբլի: Այդ եկամուտից օգտուելու է նւիրաբերողը մինչ իւր մահը, իսկ նորա մահից չեսու նա կ'անցնի չիշեալ ընկերութեան ի սեպհականութիւն: Տան եկամուտը պիտի գործադրւի աղքատ աշակերտներու վրայ:

Բաքույ ընակիչ պ. Մելիքեան նւիրեց էջմիածնի թանգարանին և վանքի ալ մասերին 2,400 ռուբլի:

Բաքւեցի հանգուցեալ Սարգիս Նդիազարեանցի չիշատակին նորա եղբայր Նդիա Նդիազարեան միանւագ նւիրեց 5000 ռուբլի բարեգործական նպատակներով:

Պ. Առ. Ծատուրեանը նւիրել է էջմիածնին 5000 ռուբ.

Ն. ԴԱՐՍԿԻՅ, ղիրեկտորը ժողովրդական ուսումնարանների Թիֆլիսի նահանգի, տեղափոխուում է նոյն պաշտօնով Ռուսաստանի Կուրսկի նահանգը:

Խ. ԳՐՈԶԴՈՎ, Թիֆլիսի նահանգի ժողովրդական ուսումնարանների ղիրեկտորի պաշտօնով, Ն. Գարսկու փոխարէն, նշանակուում է Խ. Ն. Գրոզդով, որ ցաւով նոյնն պաշտօնն ունէր Բաքւի նահանգում:

ՀՈՂԱԶԱՓՈՒԹԻՒՆԸ ԱՆԴՐԿՈՎ, ԿԱՍՈՒՄ. Պետերբուրգի «Նովոստի» օրագրի ասեւով Անդրկովկասեան երկրի հողաչափութեան վերաբերեալ կանոնադրութեան 81-երդ լօղւածը մտադրութիւն կալ լրացնել հետեւեալ կերպ: Երբ գիւղական հասարակութիւնների մէջ վէճեր են ծագում հողաչափութեան ժամանակ արքունական հողերի և կալւածքների վրայ ունեցած իրանց իրաւունքների մասին և երբ պետական կալւածքների տեղական վարչութիւնները վճիռներ են կայացնում ալ վէճերի առիթով, գիւղական հասարակութիւնները կարող են զանգատ ներկայացնել ալ վճիռների դէմ չորս ամսալ ընթացքում, վճիռը լաւտարարելու օրից սկսած:

«ՆԵՐՀԱԿ ԱՌԱՔԵԼ» մեր աշխատակից պ. Ա. Աղեկեանի, որ տպագրեց «Մուրճ» №№ 7—8 և 9, արդարացի կերպով իւր վրայ ընդհանուր ուշադրութիւն է դարձրել մեր ընթերցողների կողմից: ԲՈՇԱՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՅՕԴԻԱԾԸ մեր աշխատակից պ. Գրիգոր Վանցեանի, որ տպւած էր «Մուրճ»-ի № 7—8-ում «Պատմական ակնարկ բոշաների անցեալից» խորագրով, տմբողջ ապէս արտատպւեց Պոլսի «Հայրենիք» օրագրում, հետեւեալ խմբագրական ծանօթութիւնով: «Ամսաթերթի մը մէջ բոշաներու վրա ուշադրաւ լօղւած մը հրատարակւած ըլլալով մաս-մաս ըսկ'»:

տատպենք»։ Այդ «Ամսաթերթի մը մէջ» խօսքերը վերաբերում են «Մուրճ»-ին, որի վիշտակութիւնը թիւրքիայի մամուլի մէջ կառավարութեան կողմից արգելւած է, թէն մուտքը, ինչպէս երևում է, արգելւած չէ դէթ ծովեզրեայ քաղաքներում։ Ուրեմն զորանով պէտք է բացատրել, որ պ. Վ. Փափազեանի «Աննա» վէպիկը երբ «Հայրենիք»-ը արտապից, «Մուրճ»-ից արտատպած լինելը չէր վիշտակւած։

Վ. Պ. ԵԱՆՈՎՍԿՈՒ 50-ամեայ ծառայութեան չորեքեանը տօնեց Նոյեմբերի 13։ Պ. Կ. Եանովսկի վերջին 16 տարիները Կովկասեան դպրոցական շրջանի գլուխն է (հոգաբարձու)։

ՆԱԽԱԳՈՐԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎ։ 24 հոկտ. Բաքուում բացւեց նաւթագործների IX-րդ հերթական ժողովը, նախագահութեամբ Կովկասի հանքային մասի կառավարիչ իսկական պետական խորհրդական Պ. Պ. Գեւորի, որ նշանակւած է ալդ պաշտօնին երկրագործութեան և պետական կալւածների միւնիստրի կողմից։

† ԻՄԵՐԵՏԻՆՍԿԻՅ։ 24-ն հոկտեմբերի վախճանեց Պետերբուրգում պալ-ծառարիպ իշխան Նիկողայ Կոստանտինովիչ Իմերետինսկի։ Հանգուցեալը թուեց էր Իմերետիայի թագաւոր Դաւիթ և որդին Իմերետիայի թագաժառանգ Կոստանտինի (որպէս չաչտնի է, Իմերետիան միացւեց Ռուսաստանին՝ 1810 թւակա-նին, երբ 1800 թ.-ին արդէն միացրած էր Վրաստանը)։ Հանգուցեալը ծնւած էր 1830 թւին, կրթւած էր Նորին Մեծու-թեան պաժային կորպուսում, ուստից նա մտաւ լէյք-գվար-դիայի Պրէորբոժենսկից պոլկը։ Հանգուցեալը վարել է ամե-նատեսակ և միշտ պատասխանատու պաշտօններ, սկսած զին-ւորական պետի օգնականից մինչ նահանգապետական պաշ-տօնը։ 1886-ից նա հեռացաւ գործերից և գրեթէ ամբողջապէս նւիրեց իրան գրականութեանը, գլխաւորապէս պատմական։

† ԳՐԻԳՈՐ ԻԶՄԻՐԵԱՆ, Հոկտեմբերի 28-ին վախճանեց թիֆլիսում իւր կեանքի 77-րդ տարում Գրիգոր Յովհաննիսեան խմբիւրեանց։ Հանգուցեալը մէկն էր առաջիններից թիֆլիսի բնիկների մէջ, որոնք ստացան համալսարանական ուսում։ Կուրսը աւարտե-լուց լեւո Գր. Խլմիրեանը մտաւ ծառայութեան մէջ և 50 ական թւականներին առանձին լանձնարարութիւնների պաշտօնեայ էր թիֆլիսի Նախկին զինւորական նահանգապետի մօտ։ Նրբ բացւեցին նոր դատարանները, 60 ական թւականներին, նա մտաւ երգեալ հաւատարմատարների դասակարգը։ Հասարա-կական կեանքում հանգուցեալը չաչտնի էր որպէս գլխաւոր-ներից մէկը հալոց մշտական թատրոնական բեմի հիմնադիրն։

րից 60-ական թվականներին և մէկը ինքնավարութեան նախանձախնդիրներից Թիֆլիս քաղաքի համար, ուր նա մի ժամանակ քաղաքագլխի պաշտօնակատար էր: Գր. Խզմիրեանը, որ որոշ չափով ժողովրդականութիւն վաստակած ունէր, մինչ իւր կեանքի վերջը պահպանեց ջերմ հետաքրքրութիւն հակական հասարակական կեանքի համար, մասնակցելով ծխական ընտրութիւններին և ընտրելի հանդիսանալով իբր թեկնածու երբեմն ալս, երբեմն ալն կուսակցութեան, բայց միշտ պահպանելով անկախ դիրք և զործելով խորին համոզմունքով: Իւր ողու անկախութեան համար նա վերջին տարիներումս երկու նշանաւոր ապացույցներ տւեց. մէկը՝ 1891 թվականին երդման խնդրում դատարանի մեջ, երբ, հրաժարելով ընդունել նահանգական դատարանի նախագահի առաջարկը՝ ելլել ուղղափառ եկեղեցու քահանայի ձեռքով, չարուցեց նաև երդման նշանաւոր խնդիրը (տես «Մուրճ» 1891 № 9). երկրորդ դէպքը նույն ալս տարին էր, երբ ընտրւած լինելով ծխական պատգամաւոր Զրկինենց եկեղեցում, իւր թեկնածու «Նոր-Կար» «Արձագանք»-ի կուսակիցների, հրաժարեց և բողոքեց կատարւած ընտրողական գեղծումների դէմ, որով և ընտրութիւնը բեկանել տալիս (տես «Մուրճ» 1894 թ. № 6, էջ 953—934), որի համար և լուրիսի 3-ի ընտրութիւններին վարձատրեց չառաջդիմականների պաշտպանութիւնով ու ընտրեց ոչ որպէս կուսակից, ալ իրրև շիտակ, անխաղախ մարդ:

† ԱՆՏՈՆ ՌՈՒԲԻՆՇՏԷՅՆ վախճանեց նոյեմբերի 8-ին Պետերբուրգում, 65 տարեկան հասակում: Անտոն Ռուբինշտէյնը ժամանակիս նշանաւորագուն դաշնակահար վիրտուոզներիցն է, նշանաւոր երաժշտագետ և լալտնի կոմպոզիտոր: Ծնունդով հրէալ էր Ռուսաստանի Բերդիչև քաղաքից: Ռուբինշտէյնը զիրեկտոր է Պետերբուրգի կոնսերւատորիայի (երաժշտական բարձր դպրոց): Ահագին է նորա նշանակութիւնը երաժշտական գործի Ռուսաստանում ծաւալելու համար: Թաղումը կը կատարւի նորա ծննդեան օրը, նոյ. 18-ին, Ալեքսարդրո-Նեւսկայալաւրայում, ուր թաղւած է նաև կոմպոզիտոր Զալիովսկին:

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ: «Մուրճ» № 7—8. այ. վանցեանի լողաժողով: Շնորհալուց քաղած տողերում՝ «Նոյնալս և որ զպիղծ...» և ալն նախադասութեան մէջ «խառնեալ» խօսքից չետոյ բաց է թողւած տալ բալը:

Նոյն լողաժողով, էջ 1085, «Արձագանք» ում տպւած լողաժի առիթով («Տիրգրանակերտ և իւր դիւղեր») «որ և է թեր-

թից երևի արտատպւած» խօսքեր պէտք է լինէին փակագծե-
րի մէջ իբր նկատողութիւն խմբագրութեան:

«Մուրճ» № 9, էջ 1339, տող 9 ներքեից տպւած է
«քննում է», ուղղել «չարունակում է»:

№ 9-ում: Գրախմբի «Աղջիկը մեռաւ և նրան թաղե-
ցին» պատմածքում սպրդել ևն հետեւեալ վրիպակները. էջ
1212 տող, 12 վագալում (ուղղել՝ վանդալում): 1213 տող 1
վրալի (վրալից). տող 2-3 կարգալ՝ «նա սեփական խանութ
կ'ունենար». տող 23, դրութիւնն՝ (գրութեան). տող 28, էք՝
(կն). էջ 1215, տող 14, պէտք է լինի՝ «դրսից չները». էջ 1217,
քերծ (քերծէ), տող 12, քորացած (քորալած), էջ 1218 տող
1, դալխաներով՝ (դալխաներով). էջ 1220, տող 19, դիակները՝
(դիակակիրները), տող 24, պատորը՝ (պատտորը). էջ 1221,
տող 12, կողքի՝ (կողքում):

«Ֆլամարիոնը ժընկում» լողածի գլխագրերի մէջ սխալ-
մամբ տպւած է «Ֆլամմարիոն»:

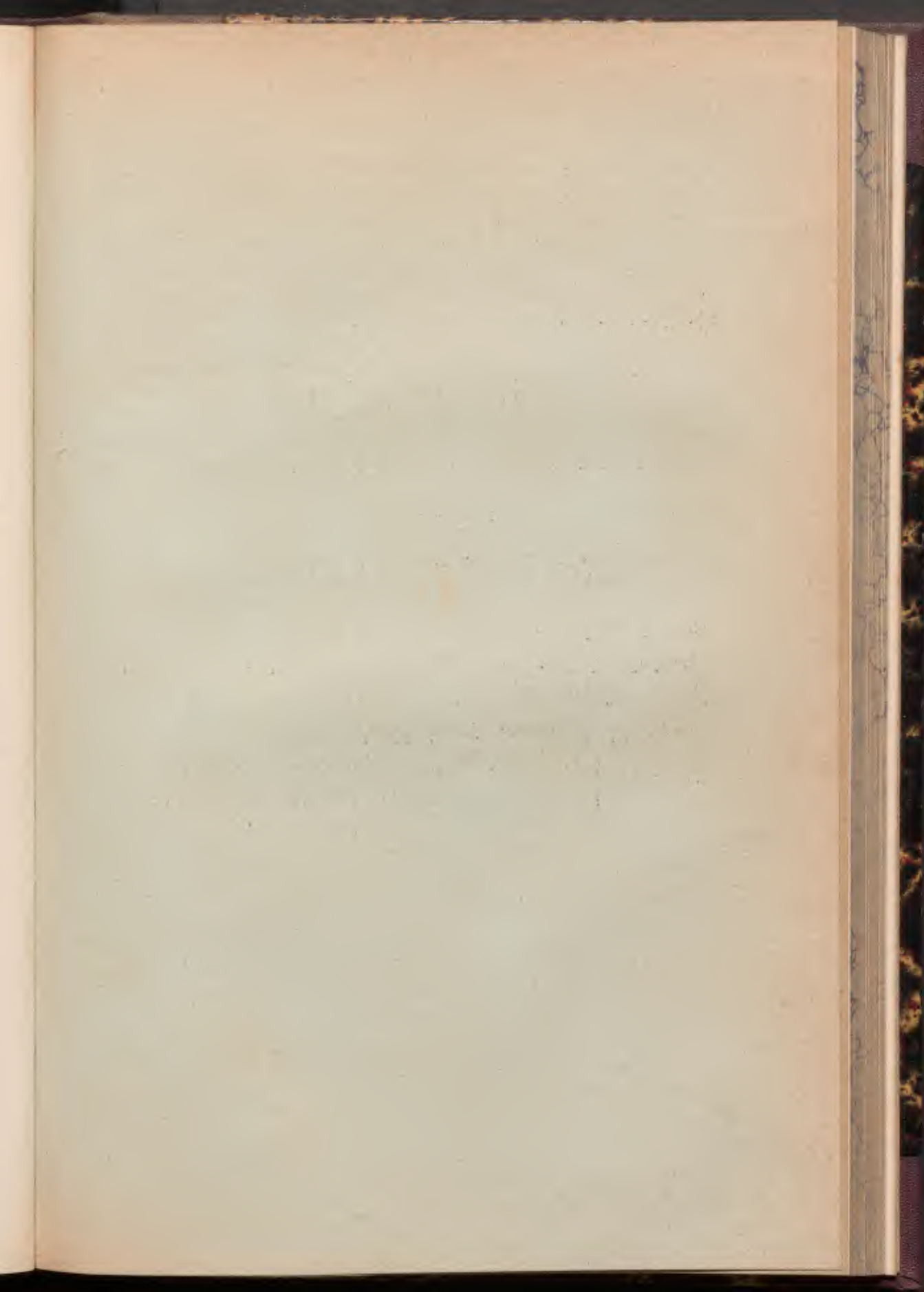
«Ներսիսեան դպրանոցի կազմը» լողածում էջ 1317—18
հիմնական դասատւների բաժնում տպւած է՝ I, II և այլն
«բաժանմունք», ուղղել՝ «դասատուն»:

ՏԻՐԱԺ պետական կալաճական բանկի գրաւական թղթերի 3-ն նույնը.

Սերիաների №-ներ	Տոմսերի №-ներ	Տարած գումար	Սերիաների №-ներ	Տոմսերի №-ներ	Տարած գումար
8593	34	200000	1618	50	1000
7623	49	75000	11920	36	1000
13217	23	40000	685	9	1,000 ո. իւրաքանչիւրը
10422	45	25000	1187	22	
12174	12	10000	12805	46	
8404	17	10000	2832	24	
6923	45	10000	13830	17	
8366	22	8000	13895	27	
8275	4	8000	4150	30	
2897	38	8000	3279	36	
13671	19	8000	14830	50	
40	46	8000	5876	36	
14404	4	5000-ական ուղբ.	4387	11	
6347	40		6848	49	
8458	44		11777	30	
7466	22		3349	34	
14121	46		9323	23	
9991	36		6315	32	
1702	15		14882	31	
13147	33		6202	39	

ՆՈՐ ՍՏԱՑԻԱԾ ԴՐՔԵՐ

- 1) ՏՈՒԴ, դր.—«Մեղքի զղջումն», մանուկների ընթերցանութեան համար, թարգմ. Խորէն քահ. Խանդաղեանի: Տպ. Մալր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1894 թ., գինն է 5 կոպէկ:
- 2) ԳՐԱՑՈՒՑԱԿ N° 1 Կովկասի Հալոց Բարեգ. ընկերութեան գրադարանի Շուշի քաղաքում: Շուշի, տպար. Հալոց Հոգևոր Տեսչութեան 1894 թ., գինն է 15 կոպէկ:
- 3) ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ, բարձրագոյն հաստատած 11 նշունիսի 1892 թ. թարգմանեց Վահան Գ. Նազարեանց (ոչ պաշտօնական հրատարակութիւն): Թիֆլիս, տպ. Յովհ. Մարտիրոսեանցի, 1894 թ., գինն է 40 կոպէկ:
- 4) ՀԱՐՏՄԱՆ, Մորից.—«Շիլիոնի կալանաւորը»: Թարգմ. Կ. Գիւլնազարեանցի: Հրատ. Թիֆլ. Հ. Հ. Բնկեր. Թիֆլիս, տպ. Շարաձէի, գինն է 60 կոպէկ:
- 5) ԽԱՏԻՍԵԱՆ, Մ.—«Փեսալ որսողներ», վէպ, Թիֆլիս, տպ. Ռոտինեանցի, 1894 թ., գինն է 50 կոպէկ:
- 6) ՇԵՔՍՊԻՐ.—«Համլէտ» թարգման. Յովհաննէս Խան Մասէհեանի: Հր. Թիֆլ. Հրատ. Բնկ. Թիֆլիս, 1894 թ., գինն է 75 կոպէկ:

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ — ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 1895 ԹԻԱԿԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

Բ Ա Յ Ի Ա Մ Ի

Տարեկան գինն է 10 ռ.

Ուսուցիչների և ուսանողների համար 8 ռ.

Վճարել կարելի է նաև մաս-մաս, սկզբում 5 (կամ 4) ռուբլի,
մնացեալը լրացնելով մինչ յունիսի վերջը:

Բաժանորդագրութեան համար դիմել՝

ԽՐԲԱԳՐԱՑՈՒՆԸ } Тифлисъ. Въ редакцію журнала „МУРЧЪ“.
Tiflis. Rédaction de la Revue „MOURTCH“